

с (Тыба)
У 49

ISSN 0235 0688

УЛУТ-ХЕЛ

ТҮҮВЭЛ ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ СЕТКҮҮЛҮ

1,98

БО ҮНДҮРҮЛГЕДЕ

А. АРАПЧОР. Чүректе идегел

Э. МИЖИТ. Бодуун оюннар. Оруктар

С. МОЛДУРГА. Арбанымче аян-чорук

А. ДАРЖАЙ. Чуртталганың шириин шөлү

Ө. КУУЛАР. Сарыннал

Ч. КУУЛАР. Далай өңнүз кыдыраажымдан

М. МАҢНАЙ-ООЛ. Хомду дайыны

ЭРГИ АТТА ЧАА УТКА: “Хостуг Тыва” бөгүн

С. ОЮН. “Ажык-чарлыз үениң ачызында”

ДОПЧУЗУ

<i>Алексей АРАПЧОР.</i> Чүрөктө идегел. <i>Чагаалардан тоожу</i>	3
<i>Александр ДАРЖАЙ.</i> Чуртталганың пириин толү. <i>Арбаннар</i>	30
<i>Эдуард МИЖИТ.</i> Бодүүн оюншар	35
Оруктар	42
<i>Өлчөймаа КУУЛАР.</i> Сарышпал. <i>Өрлөш түлүктөр</i>	50
<i>Чинак оглу КАЛЗАҢ.</i> Допкун чылдарның тоожузу. <i>Тончузу</i>	
<i>Очул. Рада ДЕМЧИК, Мещи ООРЖАК</i>	54
<i>Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.</i> Далай ошүг кыдыраажымдан	73
<i>Салчак МОЛДУРГА.</i> Арбанымче аян-чорук. <i>Барымдаалы тоожу</i>	75
Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ — 70	
<i>Александр ДАРЖАЙ.</i> Сеткилдің көрүнчүү	93
<i>Юрий КЮНЗЕГЕШ.</i> Чаа түлүктөр	102
<i>Екатерина ТАНОВА.</i> Чорумалдың демдегелдери. <i>Шүлүгөл</i>	109
ОЧУЛГА	
<i>СОФОКЛ.</i> Электра. Ийиги эписодий. <i>Очул. В. СЕРЕН-ООЛ</i>	113
КАТКЫ БАЖЫ КАТКАН ЭВЕС	
<i>Василий ХОМУШКУ.</i> Өчүк. Хайыралыг буттарым	119
<i>Чан ЧҮЛДҮМ.</i> Буудай лама. <i>Төөмчаан чугаа</i>	123
<i>Олчат-оол МОНИУШ.</i> Күскү айым. Муңгаксымаар чалгып чыдар	125
ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫНДАН	
<i>Мошуш МАҢНАЙ-ООЛ.</i> Хомду дайыны	127
ЭРГИ АТТА ЧАА УТКА	
<i>“Хостуг Тыва”</i> бөгүн. <i>Владимир ОРУС-ООЛ-биле интервью</i>	141
<i>Зоя САМДАН.</i> Кызыл-Дагга эртемниң үш хүнү	149
НОМ САҢЫ БОЛГАШ ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ	
<i>Семён ОЮН.</i> Ажык-чарлыг үеңиң ачызыңда	156
<i>Антонина ДОНГАК.</i> Артур Хертектиң чогаадыкчы дилээнкиишери	163
НОМ БОЛГАШ НОМЧУКЧУ	
<i>Номнар, кайда силер?</i>	174
БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС	
<i>Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.</i> Ооң от-көзү менче база	176
<i>Леонид ЧАДАМБА.</i> Үш түлүк	180
<i>Эдуард ДОНГАК.</i> Ооң ыры откүт, чидиг чүгелеттиңген	183
<i>Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.</i> “Доңгада кадыктың” чаа помчулгазы	185
<i>Салчак ТАМБА.</i> Үш түлүк	187
<i>Бистиң авторларывыс</i>	192

ЧҮРЕКТЕ ИДЕГЕЛ

*Чагаалардан жоожу**

Экий, эргим эжим Дарый!

Сээң чагааларыңны алдым. Сеткилиң чылыы болгаш күзелиң чаагайы-биле мээң уян чүрээмни өөрттүң. Кандыг-даа бол, чуртталгадан бир-ле чүвени көрүп, боданып, ажылдап чурттап-ла чорда, кижиниң сагыш-сеткилинден кижилер дугайында бодаалдар ыравас боор чүве-дир.

Мындыг бодаал-биле бичиилерни өөредири дээштиң бүгү угаан-бодалың, билиг-мергежилиң берип келген мээң авамны болгаш башкым Доржу Комбуевичини база эжим сени сактып келир-дир мен. Кижикижилерге херектиг төрүттүнген болганда, күзел-биле чурттаар апаар чүве ыйнаан. Сүмележир бодаалдар тыптың, улажып кээр боор чүве-дир.

Болганчок-ла дүжүмге сени көрүп, бо-ла ужуражы бергилээр-дир мен. Чамдыкта электен отту бергеш, оон ыңай уламчылап дүжээн болзумза дээш хомудаар-даа мен. Оон ыңай сени бодааш чыдыптар мен.

Улус бисти домейлээр чорду. Ынчалза-даа мээң сеңээ деңнешки дег харыым бар эвес. Кыдырыктыг улуг кара карактарың-биле эргим чымчак көргүлөптериңни, бир чамдыкта амыдыралдың берге хүннеринде ыглай каапкаш, ооң соонда чаштыг карааң-биле чивецнедир көргеш, хүлүмзүрүптериңни, бедик хөрээң кырынга дозуланчак узун кара чоон чаштарыңны сула бадырыпкаш, чинге узун ак салааларың-биле суйбагылааш, туң дег аккыр диштериңни чайынналдыр, кем чок өөрүшкү-биле оожум каттыра кааптарыңны сактып олур мен. Кижиниң чүрээ шимирт кынныр болгай. Бодумга бодангылаар мен: эр болуп төрүттүнген болурумгай, кулугурну мону, изиг арыг чүрээңни адыштаптар чүвемни! Бистерниң аравыстан сени сонуургаар оолдар хөй турган. Ынчалза-даа оларны тоовас чораан сен. Ол чорук моон соңгааргы эчис сорулганы чедип ап, өөренириң уламчылаарыңга ажыктыг болган. Чамдыктарывыс школаны дооскаш-ла өглени шаап алдылар. Ында багай чүү боор, амыдырал-ла-дыр. Кижилерниң күзел-сорулгалары боттарыны-биле

* Сеткүүлге кызыра парлаап вариантызы

болур. Ынчалза-даа амыдыралдың чыгап келген пегелдези-дир. Өөренири кажан-даа орайтавас, чүгле аныяк чылдарында бир күзелди чедип алыры артык эвес.

Эмнелгеге ай ажыр чыдар деп чүве ындыг-ла амыр эвес болду. Амыдыралдың иштинде бодаваанын бодап, сагынмаанын сактып-даа келир боор чорду. Төрүттүнген черимни, ойнап өскөн булуңумну бо-ла сактып келир мен. Мырыңдай-ла суурумнуң адаанда чаңгыс хадың безин караамга көстүп келир. Эш-өөрнүң ажыл-амыдыралын, өөредилгезин сактып, адааргаксап, боттуң херээнче сеткил далажып, сарыннаар-даа апаар.

Угаан кирип, караам чырып кээрге, амыдырал мени кагбаан-дыр деп оорүшкүлүг бодап-биле чүрек кыптыгып келир чораан. Хөөрүм эриинге чеде бергенимде, сегирип алгаш, бүгү күжүн үндүрүп тургаш, чалыы назынымны хүннүг черге чуртталгага катап ээлдирип берген эмчилерге, оларның сагыш човангырынга сеткил-чүрээнден оөрүп четтирбестин-даа аргазы чок боор-дур. Бүгү-ле айыылдар ам соомда ырап чыдып калды ышкаш. Ону сагынгаш чоорул. Сен база-ла удавас эмчи болуң, чеже кижиге буянны кылыр ыйнаан сен. Буян деп чүвени човулаңдан уштунган кижиге билир. Ону боду көргөн кижиге билир.

Ам мырыңдай-ла каң-кадык, бисэги бодум хевээр мен. Школада өскелерден дорайтавайн-даа, көскүлөңнөп эрте бербейн-даа, бодумнуң тускай эртеминин аайы-биле башкылап тур мен. Класс удуртукчузу хүлээлгени база берип каан. Ой талаар эвес, хүлээп алдым. Башкылаары-биле чергелештир класстан дашкаар ажылдар, ада-иелер-биле харылзаа, ол дээрге эң-не солун болгаш кончуг харысалгалыг берге ажыл, ында келир үениң кижизинин салым-хуузуңуң эгези-дир. Хүн туржук, айның эртери билдиртпейн баар чүве-дир.

Өйү эвес-даа бол, чүгле сенээ чугаалаза деп бодай-дыр мен.

Эмнелгеге чыткаш, сегип турган үемде эгелээн чүве-дир ийин. Ынчан эмнелге даштынга үнүп келгеш, өске кижилер-биле кады чылыг хүн херелинге дөгеленип олургулаар турдум.

Арай сооксумаар салгын шарлан, теректерниң кыскал-сарыг бүрүлери-биле сымырашкан чүве дег, шала оожум хадып турда, ону дыңнаксаарым аажок. Бир-ле ындыг хүннерниң бирээзинде теректер аразында сандайга олурумда, бичии оол маңнап келгеш, меңээ чедер чагаа эккеп берди. Чагаа хавында бижээн хол үжүүн көөрүмге, таныырым аажок. Ону көргөш, анаа-ла чүрээм боду чымырт кышды. Бодалымга

дораан-на школа доозарының сөөлгү чылы катап сагындырды. Онгу классты доозуп үнгүжевисче бистиң класстың баштыңчы башкызынга Доржу Комбуевич турган болгай, ону сен дыка эки билир сен. Ол кижилер аразында улуг-биче кандыг-даа улустуң сагыш-сеткилинге тааржы бээр, кижиден оске бүдүштүг кайгамчыктыг башкы.

Даң хаяазы уткууру-биле суур артында дагже бистиң класстың доозукчулары кады үнүп келдивис. Башкывысты долганып алгаш, ырлажып, хөглөп чорувуста, шагда-ла ону сонуургаан бодалдарым чүрээмни бүдүү дүвүредип келген. Ынчан башкывыстың омак-сергек өөрүшкүзү-даа кедергей, бистиң-биле кады бүгү-ле сагыш-сеткилинден келир чаагай күзелче шиглей ужупкан дег.

Доржу Комбуевич менче көргөш:

— Каш чылдар эрткенде, күзелиңни шыдамыккай чорук-биле чедип алыр сен, кызым, ынчан силер-биле кады ажылдаар апаар бис — дээш, мээң эктимге холун салгаш, бодунче чыыра тудупкан. Сактырымга, чалбыышталдыр кыва берген ышкаш болдум.

Даң хаяазы көк-көк сыннар ажыр алдынналдыр үнүп келгенде, ам тарап чоруур апарганда, чанарынче далашкан чамдык уруглар даг эдээнче чүгүржүп бада бергенде, башкывыска өжөгээр арткан оолдарның бирээзи, арай эпчоксуна аарак, алдын-шокар ыяш дашкага тыва улустуң хүндүлүг чеми сүт арагазын эрини долдур куткаш, ийи холдап чедире берген:

— Аржаан бажы тос эртинелиг Шивилигний сиген, чечээниң шимези-дир деп, авам чугаалаан чүве, башкы. Улуг башкывыска, Силерге, хүндүлел кылдыр тускайлап чоруткан сөңү-дүр, башкы. Улуг амыдыралдың эжинге чедир өөредип, кижизидип кааныңарга улуу-биле четтирдивис. Силерни кажан-даа, кым-даа утпас ужурлуг. Уругларга чырык сеткилиңерни, эриг баарлыңарны, изиг чүрээңерни берип келгениңерни ам билип тур бис, башкы.

— Силерни кажан-даа хомудатпас бис. Чонувустуң чаңчылы-дыр, элдепсинип эпчоксунмайн көрүңер, башкы — деп, бир уруг немей чугаалай-дыр.

Башкывыс адыш ишти азарганчыг дашканы ийи холдап алгаш, салааларының бажын сөңге дегзи каапкаш, тыва улустуң эрги чаңчылы-биле ыдамнагылааш, ооң соонда ижипкен. Башкывың ханы сеткилинге бир-ле өөрүшкү кыптыга берген ышкаш болган.

Даг эдээнде бажыңнарынче чана маңнап бар чоруур уругларның соонче көрүп тура:

— Амыдыралга кандыг-даа чүве турар, аңаа кым-даа бодунуу-биле таваржыр ужурулуг. Аас-кежиктиг, өөрүшкүлүг чурттап чорааш, бодун өскелерден бедик кылдыр боданмайн, бодунга боду чоргаарланып-даа чорааш, көскүлөңнеп көөргөттинмейн, биче сеткилдиг чоруурун утпаңар. Кижилерни ылгай көөр чоруктан кочу-хоп, чашпаачы ийи арын тыптыр. Канчаарга-даа чондан хоорулбайн, сөөлгүзүңге чедир өөренип, ажылдавышаан чурттап, ынакшыыр апаар сен. Бо дээрге кижиниң салымы-дыр. Силерлер-биле кады эдержир болгаш өөрүшкүнү-даа, муңгаралды, бергелерни-даа үлежир апаар бис — деп ооң чугаалааны мээң сагыжымдан ыраваан.

Оон бээр элээн каш чылдар билдиртпейн эрте берген. Ол аразында башкывыска чаңгыс катап-даа ужуражып чадашкан мен. Элдеп чүве, бичии-ле черден каржы бергилээр болган бис. Институт кирериниң мурнунда кезек үеде ажылдап-даа тургаш, ооң соонда каш чылдар болгаш, бодум тускай эртемимни дооскан соонда башкы болу бергеш безин улуг башкывысты утпайн, ону улам сактып, аңаа база катап ужуражырын күзеп чоруур апарган мен.

Мээң аар аараанымның дугайында та кайыын билип алган чүве ийик, Доржу Комбуевич меңээ чылыг сөстөрлиг чагаа бижээн болду. Ол дээрге кижини боду-ла бут кырынче тургузу тыртып келир илбилиг сөстөрлиг чагаа болду. Башкы боду бир-ле ырак көдээ суурда школада ажылдап турар. Ийн чыл бурунгаар ынак кадайы чок апарган болгаш ийи өскүс уруглары-биле чурттап чоруурун база бижээн. Караамга ол эргими кончуг көстүп, сагыпдырып келди. Ол кажап-даа өөреникчилерниң эң-не ынак башкызы турган. Негелдезиниң шыңгыызын, шынчызын, бодун ап чоруурун ам бодап көөрге, ол билиглиг болгаш культурулуг кижини чүве-дир. Аңаа бистиң аравыстан безин чамдык уруглар бүдүү ынакшып чоруурун шөлээн черге чугаалажыр турган. Чамдык бот-даа, өглүг-даа херээжен башкыларның Доржу Комбуевичиге ынак турганы биске безин билдингир турган ийик. Ол бистен он алды, он чеди хар улуг-даа болза, аңаа бодум билбес ынак турган мен. Ол ону кайын билир. Ам келгеш, ооң диргизикчи сөстөринден чүве ийикпе, ону бир-ле херээженге хүннээрим ол чүве ыйнаан, чүрээм дүргедээш, холумдан чагаа оскундура берди. Шимчээр-даа харык чок, чанымда теректерниң будуунда адыш дег калбак сарыг бүрүже чиге көргөш, үр-ле олур мен. Чаактарымда карак чаштарының агып бадып турарындан миннип келдим. Бир-ле кижиниң ырак эвесте кылажының даажы дыңналды. Ол мээң

чанымга келгеш, тура дүшкен ышкаш болду. Көрүнүп кээримге, шөйбек куу арынның, бажының дүгү хүргүл аныяк эр кижиге тур. Боду ышкаш куу костюмнуг, ындазында шилгедек бедик сынның, аянын дораан-на эскертине бээр болду. Ооң көрүжүңгө караам уткужа бээрге, аажок кыза-даа берген ышкаш болдум. Келген кижиге черде чагааны эскерип кааш, ону холунга алгаш менче сунду. Мен ол дээш четтиргенимни сөглээш, бичии чыла олуруп алдым. Ол сандайның бир ужунга олуруп алды. Сактырымга, бир-ле чүвени айтырыксап олурган ышкаш болду. Аңаа ооң айтырган чүвезинге харыы бээринге ойталавазымның демдээ кылдыр көрүнүп кагдым.

— Шырайыңарны көөрге, элээн аарааш, сегип келген ышкаш-тыр силер? — деп, үнүнүң чымчаа аажок, менден чугаа эрей-дир.

— Ындыг ийин.

— Эмпелгеге кайы хире болдуңар?

— Ай ажа берген боор мен.

— Кым деп эмчиге эмнедип турдуңар?

— Олег Иргитовичиге.

— Бодадым-даа. Олег шыырак эмчи болу берген сураглыг болду. Ол кады он чыл иштинде өөренип чораан эжим-дир ийин — дээш, менче чоокшуладыр олуруп алды.

Бажымдан будумга чедир эскет чоктап элээн көргүлөй-дир оң. Меңээ ындазында эпчогу кончуг болу берди.

— Силерни мен каш-даа көргүлээн кижиге-дир мен. Соңгаарга өөренип чоруп тургулааш, дыштанылгалар үезинде поездилеп, самолеттап чоруп тургаш, чеже-даа таварышкан ышкаш-тыр бис.

— Ындызы-ла ол ыйнаан.

— Адыңар кайызы ирги, дуңмам?

— Долгар дээр, а силерни?

— Николай Эртине дээр.

Ооң кеттигени кедергей силиг. Хевир-сыны шилгедек, арын-шырайы бодамчалыг-даа ышкаш, алыс аажы-чаңында бир-ле чүве чажыртылган-даа ышкаш көзүлдү. Чугаа чаа-ла эгелеп чорда, сестра мени кыйгыра берди. Туруп кээримге, ол база тура халааш, менче узун салааларлыг холун сунгаш, карактарын менче эргелелдии-биле көргүлээш, дүрген сегииримни күзеди. Ооң дыңзыды туткан холдарындан салааларым безин дызырт кынды. Та чүге чүве ийик, мен олче хүлүмзүрүпкеш, эргилгеш чоруй бардым.

Палатага келгеш, орнумга чыдып алдым. Элээн үр сеткил оожургадып чыдыр мен. Ынчап чоруй карактарым шимдиниптеримге, демги чаа-ла таварышканым кижиге сагышка катап кирип, көстүп тургандаа ышкаш болду. Өске кымга-даа эвес, сөглеттинмээн, уттундурбас ынакшылым — башкым Доржу Комбучевич. Ындымны кымга кажандаа чугаалап көрбээн мен. Ол менден назы-хары ыракта улуг, өглүг-баштыг-даа болза, мээң бодумга эң-не чоок эргим идегелим. Ынчалза-даа ам кээп чаңгыс-ла шала-була көргеним, мырыңай танывазым кижини бодагылай бээр деп кым сагынган боор. Мындыг чорук кижиниң шынчы сеткилинге еражок-ла чүве-дир ийин.

Эргим эжим, чүнү кыдып, канчалзымза, бо бүгү чоруктан адырлыр дээр сен? Сенден өске кым-даа менээ сүмелей албас.

Амыдыралдың тевиин ындыг ыйнаан. Оожургал деп чүве кижиге дириг чорда шынап турар ирги бе? Бистиң башкывыстың болганчок-ла чугаалай бээри, ооң эжиниң шүлүүн-даа сактып келир апардым:

АМЫРАКТЫҢ ЧЕЧЭЭ

Алдың орду соңгазында
Аржыыл чайгап амырак дег,
Чалым тиинде кызыл чечек
Чалбынып ышкап костүп турду.

Салгып аяр сымрапды,
Саглаң чечек согап кыпды,
Борбак, арыг дамды шалың
Мойнумга кээп дүшкүледи.

Чаптар ышкап аккап дамды
Сагып-сеткил ханызынга
Чуртталгага ынакпылдың
Шуургагып доюлдуру.

*Дараазынга чедир байырлыг.
Долгар.*

Экии, эргим эжим Дарый!

Чылыг сөстөрлиг чагаан дээш улуу-биле четтирдим.

Бис делгем класстарлыг чаа школалыг апардывыс. Ынаар кирер дээш хөй ажылдарны башкылар болгаш ада-иелер, өөреникчилер

кылдывыс. Мен езулуг маляр, будукчу болган-дыр мен, чүнү кылбадывыс дээр сен. Чаа школага ажылдаарга таарымчалыг, уругларга-даа, башкыларга-даа өөрүшкүлүг боор чүве-дир. Школага келбес ада-иелер безин уругларының кичээлдеринге болгаш хуралдарына келгилээр апардылар.

Кылыр ажылды-даа, бот-хууда амыдырал-чуртталганы-даа чаа бодаалдар-биле аай-дедир аңдара-дүңдере сайгарылдыр бодап көөр апаар. Сөөлгү үеде мээң амыдыралымга база бодум билбезим өскерилгелер болуру чадапчок.

Сээң чамдык барымдаа чок кылган чүүлдерин-биле барык-ла чөпшээрержир мен. Ынчалза-даа ындыг чүүлдер кижини болганынга удуртулга эвес-ле болгай. Чүге дээрге, амыдыралга кандыг-даа таварылга, манаваны өскерилгелер турар апаар чүве ыйнаан.

Мен база ооң, Доржу Комбуевичиниң, аныяк салгалдың кижилериниң өөредилгези болгаш келир үези дээш хөй чүвени кылганын кайын билбес кижини деп мен. Ынчангаш мен башкымга, ооң кижизиткен өөреникчизини болганымда, аажок ынак мен. Ол мээң сеткилимге чоок башкым болурундан аңгыда, бир-ле билдинмес чырыткы, чүрээмге идегел-дир.

Аңаа удурланыштыр Николай Эртине дээрге мырыңай сыр өске кижини-дир. Ында сооксумаар сеткилдин болгаш дошкун шириин күзел-соруктуң каттышкан бир мөзүзү бар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаар болза, чүгле чаңгыс хүн чурттап алыры кол чүве ол дээр хевирлиг, чогуу оозун дыка чажырар шинчилиг кижини. Ындыг шынар ооң бодунуу-биле алыс угу садыгжы-сайгарлыкчы кыдат болганында дээр. Ооң бодунуң тускай эртеми садыг херээ болганда, долгандыр болуушкуннарны бараапчыдып, сайгара көөр кижини. Черле чиктиг амытан болгаш тур. Ону холга ап, ооң-биле деңге туржур кижини болза, оон бир янзының кижизини үнүп болгу дег. Мен ол “Эртинени” сонургап турарымны чажырбас мен. Ол боду база мени сестинишкин-биле сонургап турары менээ билдинип келген. Ынчангаш ооң-биле чоорту таныжа бергенимни бодум безин эскербедим, өскелерге харын билдине берген. Кижилериниң салымы деп чүве ол ыйнаан. Бир катап эптиг үени манап тургаш, Эртинени авам-биле таныштырдым. Ажыл хүнү эрткен соонда, ооң далаштырган күзели-биле, бистинде эрги тыва улустуң төөгүзүңге хамаарышкан ховар дээн тывылбас помну сураглаан кижини болуп, мээң-биле кады келген. Ону авам эптиг-ээлдээ-биле уткуп алды. Бодунуң билин дээш херектигини диленип чоруур кижилерге авам чүнү-даа чажырбас, дузалап чоруур чаңы-биле чугаалашты. Таныжылга баштайында чогуумчалыг эгеледи.

Эртин бодунуң чугаакыры-биле болгаш ажык чаңнаары-биле шагдан бээр эрги таныштарында келген ышкаш чаңнап эгеледи. Ынчалза-даа авам арай сооксумаар байдалче чоорту шилчил, эвээш чугаалажып, олар бот-боттарынга, та чүге чүве ийик, таарышпайн бардылар. Азы Эртинениң талазындан авамны анаа бир көдээ башкы кылдыр кыдыра көргөниң авамның эскерип кааны база чадавас. Эртин чүве чугаалаарының аразында “Силерниң көдээ башкылар” деп олурары бодунуң эскербези чүве ийикпе, азы өжөгөрөөн дорамчылааны ол-даа ышкаш, бо-даа кижиниң сеткилинге анчыы аажок дыңналып болду.

Бо чорук мээң сеткилимге дыка эпчок болуп, бир-ле кара шаар угаан-бодалга артып калган ышкаш сагындырды. Ынчалза-даа мээң күзелим Эртинениң чажыт эки талаларын авамның билип алырын чедип алыры турган. Сен чүү деп бодаар сен? Моон соңгаар чүү болурун бодаары берге, мен бот-хууда чүгле амыдыралымны анаа эрттирип каары күзенчиг эвес деп бодаар-дыр мен. Амгы хүннерде мээң амыдыралымда чамдык болуушкуннар мындыг-дыр.

Эргим эжим, Дарый, сээң-биле кады турган болзумза аар. Бир катап кичээл эгезинде бистиң башкывыстың сагындырыг кылдыр номчуй кааптары мындыг одуруглар бодалымда амга чедир дыңналып чоруур:

ДАГ ЭЗИРЛЕРИ

Эцмек хая
Эзирлери —
Кылаң дээрже
Кылайтыпты.

Эзим, даглар
Эргий ужуп —
Кыйгы салып,
Кымны дилээн?

Чула өргөөн
Чурук-бурган
Хипчектигже
Кичээген бе?

Чуртталганың
Шуурганында

Кижиге чүрээ
Киискип хып тур.

*Бо дээрге кижиге амытанниң чаяалгазы эвес чүве бе?
Ужурашкыже байырлыг. Сээң Долгар.*

Экии Дарый!

Сээң мурнуңга эш хуузу-биле улуг буруулуг болдум, чагааларыңны кашты-даа алгылааш, ол хирезинде каш айлар эрткиже харыылап-даа шыдавадым. Чүвениң ужурун угаанныг кижиге сен даап бодап-ла тур боор деп идегедим.

Хуузуңда чуртталганы тургузары, келир үеде ажы-төлдүң иези болуру амыдыралдың чаяалгазы-дыр деп хүлээп көрүп, ону салымдан чайлаар эвес, күзээр апаар чүве-дир. Ындыг салым херээжен кижиге таваржып кээр, харын-даа амыдыралдың бир чайлаш чок болуушкуну дээрзин кым билбес боор. Өскээр чугаалаарга, өг-бүлө амыдыралын бот-боттарыңга элээн карышкактыг-даа болза, ийи кижиге чоорту ала-чайгаар ынакшылдан тыпчып алыр чүве ышкаш-тыр.

Өөреникчилерниң амыдырал-чуртталгазының, өскээр чугаалаарга, өг-бүлезинде-даа кижизидилгезиниң байдалы янзы-бүрү болур. Салым-хуунуң-даа таварылгаларыңда, ада-иениң аразыңда найыралаыңны эптерелиңден шуут хамааржыр.

Мээң ажылдап, харыылап турар клазымда интеллигент улустуң өг-бүлезиниң огу бар. Оолдуң адын Мерген дээр, ооң өөредилгези болгаш чуруму кончуг эки дээн өөреникчилерниң бирээзи турду. Сөөлү үеде Мергенниң өөредилгези кошкап, аажы-чаңы көзүлдүр-ле өскерлип эгелээн. Харын-даа өске багай чүүлдерге холбажы бергениниң дугайында дыңнадыглар кээп турар апарган. Ол дээрге, өскелер ышкаш, анаа-ла оол ышкажыл, ында кижиге кайгаар чүве чок, үези келген элээди назын теви дээштиң улуг-ла кичээнгейге албайн турдум.

Мээң бо чугаалааным Мерген деп оолдуң дугайында мындыг чүвени чоорту харын эскердим. Ооң сонуургап турары уруг бар чүве. Оларның аразында харылаазын эскерип, хайгаарап турган мен. Бир чыл бурунгаар ол уруг ырак кожуундан көжүп келген болду. Уругнуң адын Лиза дээр, томаанныг болгаш шынчы, өөренири чүгээр. Оол биле уругнуң пайыралай эки чоруп турар хевирлиг. Ынчалза-даа бир катап Мерген арага ижипкен.

Мен чүвениң чажыдын оолдуң өңнүү Лизаның чамдык сөстөринден илип аптым ышкаш. Эш-хуузунуң анаа-ла чугаазындан чүвениң алыс дөзүңге чоокшулай берген болдум.

Мергенниң ада-иези-биле эки таныш эвес-даа болзумза, Ондарларның чурттап турары бажыңыңа барып чугаалажыр апарган мен. Ол өг-бүлениң ишти шупту үш-ле кижиге, адазы мал эмчизи азы ветеринар эртемниң Балчый Балдың, иези психолог эмчи Өнермаа Сереновна, чаңгыс оолдуг, Мерген ол-дур ийин. Россияның улуг хоорайларыңа дээди эртем чедип алган билиглиг кижилер. Олар-биле таныжып чугаалажыры ыңдыг-ла амыр эвес. Улуг эмчи Өнермаа Сереновнаны мурнунда каш-даа катап көргөн, билир мен, ооң-биле эки таныш эвес-даа болзумза. Кажан өг-бүлениң дугайында чамдык хоп-мегени өөскүдеринге ынак кижилерден оларның дугайында чажыт чугаалар дыңналып каап турар апарганда, Балчый эмчиниң ижипкен чорууру көскүлөң болу бергенде, оларның оглунуң чурум үрөп турарын чугаалаар дээш чеде бердим.

Эжик соктаарымга, дораан-на Өнермаа Сереновна уткуй келди. Эмчивис мени таний каапкаш, бажыңче кирерин чалай-дыр.

Эмчивис манап олурган чүве ышкаш:

— Че, чүңү үүлгедип алган-дыр, киживис, дуңмам? — деп, шынап-ла мээң келген херээмни баш удур өттүр билип айтыра-дыр.

Оларның оглунуң дугайында эпчок чүве чугаалавазын кызыдып, Мергенниң сөөлгү үеде өөредилгези арай кошкаанын, ол ышкаш чуруму баксырап, ыңдыг чоруун чамдык кижилер ажыглап турарын чоорту чугаалап бердим.

— Мен үргүлчү чай чок болуп, чамдыкта улуг аарыг кижилер чаныңа дүн-хүн болгулааш келиримге, бажыңга-даа келбээн болур оолдур, а адазы мырыңай тоовас болган.

— Оглуңарның хенертен ынчаар өскерлип турарыңың чылдагаан-нарын ие кижиниң нүүрү-биле чүү деп бодап турар силер, Өнермаа Сереновна? — деп, олче идегел-биле көргөш, чүвениң бир талазын билзимзе-даа, өске чажыт талазын билбээчегенеп айтырдым.

Өнермаа Сереновна кезек када чүве ыгыттавайн олургаш, мээң айтырымга сөс бербейн, чажыт харыыны бир өрээлден эккээр-даа дээн ышкаш, тура халааш чорупту. Оон улуг үр болбайн дедир келгеш:

— Бистиң тыва кижилерниң буруңгу чаңчылында өгте кирген кижиге аяк эрии ызырар деп чугаа бар болгай, бээр келиңерем, Долгар Оюоновна — деп чалай-дыр.

Мээң айтырымының тевиң чүве ийикпе, Өнермаа Сереновнаның карактарында кызыл долбаннар кыптыгып келген болду. Көрүп олурарымга, эмчивистиң онзагайы кончуг. Ооң хевир-сынының хонү чаражын, бодал долган кара карактарының чивелчинээрин, эгиннерин дуглай бады келген дыдырашсымаар баш дүгүн болгаш арай кылын кызыл эриннерин көргөш, кижиниң сагыш-сеткилинге улустуң тоолдарында алдын даңгыналар сагындырар болду. Ол чараш чаагай эмчи даңгынага эмнеткеннерге ооң шевергин чиге салаалары-биле суйбаарындан, туң дег ак диштерин чайынналдыр хүлүмзүрүптеринден шинчиткен кижии аарыын безин уттуптар, амыдыралга оттары кыптыга бээр боор оң. Ол честек-кат дег кызыл чаактыг, ай дег ак арынның херээженниң угаан долган оттуг карактарының көрүжүнден та чеже чүрек кыйбыннаан. Ону көрүп олургаш, та чүге чүве ийик, Доржу Комбувечини сактып, сеткил-чүрээмниң ханызындан шыгжаттыгган ынакшылым катап кыптыга берди. Элдеп чүве, кижилер тус-тузунда боттарының салым-хуузунга чагыртып, ооң кулу болуп, чуртталгазын эрттирип турар. Чүге ыңдыг чүве ирги? Мээң бо чанында олурарым чонунга улуг буянып чедирип чоруур эмчини көрүп, бодумнуң ынак башкымны чүге-ле катап сактып келирим ол боор? Мээң бодалым-биле алыр болза, бот-боттарынга чаяаттынып төрүттүнген тааржып болгу дег ийи кижии бир-ле булут-туманның аразындан тыпчып чадашканнар-даа ышкаш сагындырар. Шак ынчаар, бот-боттарын тыпчып чадап, чуртталгазын та чеже кижии оскээр эрттирип чоруур? Оларларның бирээзи Доржу Комбувеч болгаш Өнермаа Сереновна турганнар боор оң деп бодап олурдум. Мону долгандыр боданып олурумда, Өнермаа Сереновна чанымче чоокшуладыр олуруп алгаш, меңээ аажок идегээнзиг байдалдыг көрүнгөш, чугаалап эгеледи:

— Чүү дээр боор, дуңмам, амыдырал дээрге сагыш ышкаш болбас чүве-дир ийин. Ооң агымы-биле кандыг-даа чүвеге таваржыр. Чаңгыс борбак оглумнуң сагыш-сеткили кударап-муңгарап чоруурунга мен буруулуг мен. Улгадып келген оол чүвениң ужурун көрүп, билип-ле турыйнаан. Оон өскээр чүү деп агартынар мен. Кадай апаргаш, мынчаар муңчулуп чоруур кижии-дир мен. От чокта ыш кайыын үнер, бир кижии-биле элээн ханы холбажы бергенимниң хайы болбазыкпе. Оглумнуң ынак башкызы болуруңарга, идегээштиң чугаалап олур мен. Оон башка кижии болганынга боттуң хуузуңда чажыттарың ажыдып чоруур, солуудаан эвес, кижии. Сээң кижизиг мөзү-шынарыңны көрүп келгөш, иштики сагыш-сеткилим буукканың ажыдып алыиң дээштиң.

— Силер ышкаш арыг сеткилдиг, чоннуң идегели кижиниң чажыдын чүглө чүрекке кадагалаар херек. Мен кижиге болганга эзе-херек чок чүве ытгатавас кижиге боор мен, эмчи.

— Чажыт чүве маңа аравыска артып калзын, дунмам. Сени база бир кижиге удавас өг-бүлө болу бээр апарган дээрлер болгай. Чиг, далаш чүве кыганының херээ чок, соонда баргаш, боттун бажын шаштынар чүве болбазын дээр болза. Мону чүге чугаалап олур сен деп айтырарың чадавас. Бир катап школадан Мерген келгеш: “Бистиң башкывыстың таныжы кижиге бар-дыр ийин. Ол кижиге көстүп келирге, бистиң класстың уругларының хорадаары коргунчуг апаар-дыр. Чараш болгаш ынак башкывысты кымга-даа бербес бис. Ындыг адыыргак чүвеге кижиге канчап башкызын бээр боор” — деп турду де. Шынап-ла, башкызынга ынаа ындыг болганы ол-дур деп билдим. Уругларга башкызындан артык кижиге кайып турар. Ында багай чүү боор, уругларның “хүннээчели” — оларның сеткилиниң агы-дыр ийин. Бичии кижилер база чүвени энде-вестер болгай. Бо оолдун адазы мени дыка хинчектеп келген. Шыдажып-ла келдим. Оглумнуң адазын бодумнуң таламче камгалап, даянгыш кылдыр эдип алыр дээш чүнү канчанмаан дээр мени. Хей-ле болган. Ол хинчектенип чорумда, кижиге сеткилинге тааржы бээр кижиге база тыпты бээр чүве-дир ийин.

— Тыпты бербейн канчаар, Өнермаа Сереновна. Силер ышкаш чайгаар бүткен даңгынага кым ынакшывас боор. Мен-пе эр бооп төрүттүнген болзумза, силерни чүглө көрүп алзумза дээш, хем-сугларны кежиң, арт-сыннарны ажып кээр ийик мен — деп чугаалааш, оң кызыксап, улам чараш апарган арынче магадан көрдүм. Шынап-ла амыдыралдың каасталгазы-дыр моң.

— Ол башкыны хомудадып шыдавас болганым ол-дур ийин, бодум база аңаа... — деп, оларның чажыттарын мени билген кылдыр бодааны ол чүве ийикпе, кижим ышкына каапты.

— Башкы дидир силер бе? — депкеш, бодумдан эпчоксуна бердим. Сагымга дораан-на Доржу Комбубевич кирип келди. Чүрээмниң дүргедээниңден арным изий берди.

— Башкылар дээрге үргүлчү-ле кижилер ооредип чоруур болгаш, кижиниң сагыш-сеткилин бодунче хаара туду, бээр улус болгай силер — дээш, бодунуң эрткен амыдыралындан сактышкышнар чугаалааш, оон ынак башкы кижизиниң адын адавайн, будалдырып каапты.

Канчап билир, бо чараш херээженниң ыпак кижизи Доржу Комбуевич эвес ирги бе? Бот-боттарыңга чаяаттыңан дег бо ийи кайгамчык кижиги шынап-ла тыпчып алганнар-даа чадавас деп бодапкаш, бодумнуң элдептиг хүнээшкиннеримден сагыш караңгылап келди. Бир эвес ындыгдаа турган болза, мен оларга шаптык болур харыым чок. Чүгле эргим башкым чүрээмде идегелдиг кижим болуп кезээде артып калыр. Бодумну бодаарымга, өртемчей делгеминде кара чааскаан арткан сылдыс-даа ышкаш болу бергензиг мен. Ындыг база болгулаар чүве-дир, эжим. Сен чүү дээр сен?

Өөредилгенге чедиишкиннерни болгаш кадыкшылды сезээ күзедим, эжим. Чер кырында чуртталганың каасталгазы черниң чечектери болгаш херээженнер деп бир кижиге бижээн чүве-дир. Ында бистерниң дугайында кысказы-биле мынчаар бижээн:

ХЕРЭЭЖЕННИҢ ЧАРАЖЫ

Чечек болган херээжен деп
Черниң ийи чаражы бар —
Чүректерни дургизин кээр
Сүзениниң күнтер ында.

Олар ковсей, япзы-бүрү,
Ынчалза-даа чаңгызы-ла
Оттуг чүрээң, оңмас чечээң,
Ыпакшылдың сылдызы-дыр.

Амыдырал делегейин
Аргажыпкаш чүрээ кыпкаш
Херээженниң чаражыңга
Хемчеп дегээр чүве бар бе?

*Ужурашкыже байырлыг.
Сээң эжиң Долгар.*

Экии, эжим Дарый!

Утпайн чорууруңга, чырык күзелдериңге болгаш мээң хуумда таварышканым эглип келбес чидириг качыгдалымны деңге үлежип турарыңга улуу-биле четтирдим. Бо чорук мээң амыдыралымга болгаш салым-чолумга база бир улууг эргилде болду.

Авам хоокүйнүң соонда, школага барык-ла хүнээр апардым. Эш-өөрүмнүң болгаш өөреникчилеримниң аразынга сагыш-сеткилге чиик болур чүве-дир. Мээң авам аныяандан эгелээш-ле, мырыңай сөөлгү хүнүңге чедир бүгү назынын школага уруглар аразынга ажылдап эрттирген. Ынчангаш ада-иелер хүндүлээр, а өөреникчилер аңаа аажок ынак чорааннар-дыр.

Ам келгеш, мээң авам кандыг кижичораанын болган чокта-ла сактып чоруур апардым. Ооң дугайында чугаалаар болза, чонунга болчуушкун болгаш бичии кижилерниң угаан-медерелин чырыдар дээш, бүгү билин болгаш амыдыралының сөөлгү күжүн берген деп чугаалап болур. Авам боду дээди эртемниг төөгү башкызы, ынчангаш ол бодунуң хүн бүрүде ажылып чоннуң эрткен төөгүзү-биле бо-ла холбай берген турар чораан. Ынчангаш улгады берген назылыг хоочуннар-биле чоок харылзаалыг чугаалажыр кижичи. Школага башкылаарындан аңгыда, хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг киржип келген. Ол хирезинде ону чаңгыс-даа катап соңгулдалыг ажылдарга депшидип көрбээнин сакты-дыр мен. Аңгы төөгүзү алызындан яды арат уктут, күрүне тургузуунуң политиктиг нүгүлдээшкенинге-даа хамаарышпаан, ыгчалза-даа “идегеп болбас” деп чажыт хайгааралга чораан. Ооң үнүп келген чылдагааннары база бар. Ону чажыргаш канчаар кижичи мен. Ынчаарда мен школа доозарының кырында келген, эки өөреникчилерниң бирээзи болуп турдум. Тус черниң эрткен төөгүзүңге хамаарышкан ажык кичээл эрткениниң соонда, ону олурушкан башкылар-биле сайгарышканнар. Ол темага хамаарыштыр ийи башкының аразында чидиг маргылдаа үнүп келген чүве-дир. Ооң кол буруузу төөгү башкызы Диизеңмаа Оюнга онаашкан. Башкыларның тус чурттуң төөгүзүңүң айтырыгларынга чөрүлдээзи нациялар аразында карышкак чүүлдерни үндүрүп болгу дег апарган. Ооң чылдагааны Диизеңмаа башкының ол үеде номчууру безин хоругдалдыг турган буруңгу эрги моол болгаш төвүт номнарны номчуп, оон алдынган төөгүгө хамаарышкан херек кырынга болгулаан чүүлдерниң дугайында чугаалары болган. Ол чугаа бадыткалдарга удурлааныштыр чоокта чаа келген төөгү башкызы аныяк орус уруг дорамчылал хевирлиг состер үндүрүп келген. Ол аныяк башкы бодунуң талаакчыларын эвилелдеп алган. Ол башкыларның маргылдаазының дугайында партия райкомунга дораан дыңналып чеде берген. Ук кожуун иштинде школаларның директорларын чыылдыргаш, аңаа төөгү башкызы Диизеңмаа Оюннуң хууда херээн көрүп, школага төөгү башкылаар эргезин кызыгаарлааш, ооң чаңгыс

уруу өөредилгезин дооскужеге чедир амдыызында кижизидикчи башкы болуп, хайгаарал адаанга турар кылдыр “өршээлдиг” шиитпир үндүргөшпөр. Диеземаа Оюнуң буруулуунуң барымдаазы кылдыр ооң кичээл чорудуп тургаш чугаалаан чүүлдеринден сөстөрүн база ол шиитпирде бижип каан болган: “Бистиң тываларның бурунгулары моолдуң Чиңгис-Хаанның аг-шериглери-биле Төвүт чуртунуң чалымнарынга-даа, Русьтуң Киев хоорайының Алдын эжининге-даа чедир кадыг-дошкун тулчуушкуннарга киржип, эрес-дидими-биле шылгарап чорааннар. Чиңгис-Хаан шерининиң шылгарацгай баштыңчызы урянхай тыва Субудай болгаш оске-даа кижилерин делегей төөгүзү билир. Мындыг үндезин төөгүлүг тывалар ам келгеш, канчап чүдүлге чок черликтер деп ададыр бис? Сөгүрүүр чорукту биске төөгүвүс бербейн турар...”

Сагыш-сеткилди караңгыладыптар моральдыг куду көрүүшкүннер, акша-төгерик-биле кызагдаашкыннар болгаш баш кырынга чурттаар дээвиір талазы-биле тоомча чок кыстырышкыннарга таваржып-даа чораш, мээң авам, Диеземаа Дүгеровнаның, кударап-мунгарап турганын черле көрбөөн мен. Ол амыдыралы дээш, салган сорулгазын боттандыралы дээш, бут кырынга быжыг туруп келген кижиге деп бүзүрээр мен. Ол бодунуң чуртталгазының соолгү хүнүн безин класска эрттирип каан. Хөй чылдарда ажылдап келгени, бодунуң холу-биле дерип кылып кааны төөгү кабинетинге, кичээл соонда чүвө бижип олургаш, столунга мөңгези-биле удуй берген болган. Ооң олүмү амыр-дыш чок ажылдардан чүрээниң туруп кошкаанындан болгаш сагыш-сеткилинге дүвүрелдиг хөй чылдагааннар турганындан болган-дыр.

База бир таварылгада авамның сагыш-сеткилин мен дүвүредип турган боор мен, ону соонда бодап кагдым. Өнермаа Сереновна-биле аравыста ажык чугаавыстың соонда Николай Эртине-биле чоокшулажып, ооң-биле анаа-ла найыралдыг апардым. Ол ону дораан ажыглап, бир кежээ бистинге келди. Стол кырынга улуг өртектиг шоколад конфеталар болгаш ийн шил шампан, коньяк салып кагды. Бодунуң, туттунуп турза-даа, ижиң алганы дылындап илдең болду. Ол авамче буруузуңган хевирлиг көргөш:

— Диеземаа Дүгеровна, силерниң урууңар Долгар-биле бот-боттарывыска ынак апарган улус-тур бис. Чүвени бидир кижиге эскерип каан боор силер. Мен Долгар-биле чурттаарын силерден айтырып келген кижиге-дир мен — деп бо-ла. Ону ыңча дээр деп кажан-даа бодаваан бодум ону дыңнааш, баар-базар чер тыппайн бардым.

— Өгленир дугайында чугаа үндүрүп келген кижиге сен бе? — деп, авам чиктигзинини айтырган.

— Чаңгыс мен-даа эвес, бо Долгар Оюновна-биле кады сүмөлөшкөн улус бис — деп, ол мени кожа тыртып кагды.

— Ындыг чүве бе, уруум?

— Ындыгызы-ла ол ыйнаан — дээш, ыятканымдан арным изип, дериде бердим.

— Эки хандыр танышпайн, өгленип алгаш, соонда баргаш, уругдарыг өскүссүредир, ийи башка чарлы бээрлер чок эвес болгай. Эмин эрттир эшкедеп, далашкан херээ чок боор, бүгү талазы-биле хандыр боданыңар — дээн.

Оон Эртинеже көргөш:

— Сен база бодан, оол, амыдыралга хамаарышкан чугаа кылып, салым шийтпирлээрде, элээр келир херек — деп сургады.

Эртине барык-ла элээрей бергеш, буруузунган байдалдыг үнө берди. Ону мен-даа барып үдеведим.

Ол үнө бээри билек-ле, авам мени сургап эгеледи:

— Чыланьың шокары даштында, кижиниң шокары иштинде деп, бурунгу тываларның үлегер чугаазы бар. Бо оолду көөрүмгө, алыс иштинде нарып чүвелер бар ышкаш, эмин эрттир кояаргак, бодун өрү көрдүнер, ол хирезинде чыпшылаңнааш чаңыг-дыр. Ындыг кижилерге хөңнүм чок. Ам-даа хандыр боданып көр — деп сагындырды.

Ол таварылганың соонда мени авам хууда амыдырал аайы-биле удавас аңгыланып чоруй баар деп билгеш, сагыш-сеткил талазы-биле дүвүрөлдиг апарганы илдең.

Доржу Комбுவич авамны соолгү орукче үдээринге хамыкты мурнай чедип келди. Ол биске болдунар-ла шаа-биле дузалажып, меңээ сагыш-сеткил талазы-биле чүгле сөстери-биле эвес, төрөөн акым ышкаш, хоон чазалдырар корүжү-биле кижиниң караңгылап келген чүрээп бир-ле чырып турар херел-биле сергедип турду. Кажан ыглай бээримге, эскерип кааш, чаңымга ыыт чокка чедип келгеш, экимге холдарың салыптарга, чүрек чымырткайны бээр болган. Бир-ле улуг идегел мени кагбайн, чаңымда чедип келген ышкаш сагындырган.

Ол-ла бергедеп тургаш, Өнермаа биле Доржу Комбувичини аразында кандыг эвестер дээш бүдүү хайгаарап, карак салбайн турдум. Мырыңай билишпес-даа, танышпас-даа улус болду. Олар кайызы-даа ол берге хүшнерде бистинден үнмейн турганнар. Бот-боттарыңга бүгү

талазы-биле таарышкан кайгамчыктыг кижилер тургулаар. Ындыг турбуже, олар шуут-ла билишпес болгаш кажап-даа көрүшпээн болгулаар. Өскээр биле бергенимден башкымын кем чок өске кижиге хуһнеп турганым дээш, бодумну бодум чемеледим.

Мындыг байдалдыг чурттап, ажылдап чоруур кижидир мен. Сеңгээ бүгү-ле экини күзедим.

Долгар.

Экии, Дарый!

Сээң бүдүү элдээрткен ак сеткилден чемелиг сөстериңде бодаалдарыңны билип, хүлээп ап тур мен. Чүге дээрге, сээң ол бодаалдарыңны билип, амыдыралдан бодум-на көрүп, дыңнап, угаап эгелей бердим.

Үениң эртип турарының дүргенин чүү дээр боор, ам база мээң буруум-биле чагаа харылааваыс үзүктели берди ышкаш көрөм. Бичии оглум Саша мырыңдай кылаштап эгелей берди. Ие кижиниң өөрүшкүзү баштайгы төлүнүң кылажында деп бодум-биле өөрүп көрдүм. Чаш төлүнүң баштайгы кылажы салгалдыг чуртталганың уламчылыг базымы деп чүвени чүрээмниң ханызындан билдим.

Сөөлгү үеде Эртине, ажылының аайы-биле дээр чүве бе, бажыңга олурбастаан — план күүселдези, бараан саарылгазы кылырым ол дээш чоруп-ла каар. Каш-даа хонукта, ол хамаанчок ай-айы-биле чиде бээр, ол келирге алган, тыпкан акшазы-даа эңдерик, ыяап-ла ээририк келир апарган. Удабайн, чаа машина-даа садып эккелди. Мен аңаа бичии-даа өөрүведим.

Сагыжымга бир-ле апчыг чүве бар апарган. Ол-ла белени-биле тыптып кээп турар акша болгаш эт-хөреңги мени чоорту бодандырып, алаңзыдыптар болу берди. Барымдааларның чамдызының ужуру бичии билдинип-даа турза, бис ийиниң аравыста сезигелдер тыптып турар апарды. Бо чорук алызы барып багай чүвеге чайлаш чок чедирип болур дээрзинге караый берген мен. Эртине эңдерик хой акша болгаш үнелиг эдилелдер эккелген санында-ла, бүдүү сезиглээшкинден каразаан бодаал чүрээмге кара даш бооп хөлөгелеп кээр апарган...

Чоокта чаа-ла школага бүгү талазы-биле талантылыг мурнакчы башкыларының бирээзи, өореникчилерниң болгаш ада-иелерниң ынак башкызы болуп турдум. Оларны ам-даа көргөнимде, сеткилим сергеп келир болгай. Мен бодум олардан чоорту ырап чоруур ышкаш-тыр мен. Ада-иелер менден сүмс дилеп, боттарының чедер-четпестерин чажырбайн

чугаалап чордулар. Бот-хууда өг-бүлемниц сонуургалы дээш, чон аразынче кирбес апарган мен. Ооң үнүп келир чылдагааннары кайда чүвөл деп бодангылааш, улус көрбес черге үргүлчү-ле оглумну куспак-тапкаш, ыглап чоруур апардым.

Ам мээң чаңгыс күзелим — оглумну өстүрүп алзымза, оон өске чүвениң меңээ херээ чок. Кымга идегээр мен, Эртинеге бе? Моон-даа артык бергелерге таваржы бээрин канчап билир, канчалза-даа идегелдиг башкымдан, Доржу Комбуевичиден, дуза дилээринден кажан-даа чалданмас мен. Дириг чорумда, ол чүрээмде идегел-дир.

Бир катап орай кежээ Эртине бажыңга халаг ээирик келген. Ооң арын-шырайындан-па каржы чаңның кара хөлгелерин дораан эскерип кагдым. Элээн үр чүве ыыттавайн олургаш, аьш-чем амзангырлааш, ажынганы часкарлы берди ышкаш. Менден ырадыр таакпылап алгаш, чанымга чоокшулап чедип келген, та кымдан дыңнааны чүве, мынча дей-дир:

— Сен, кижии санныг чүвөлөргө кыдыгладып, адааргадып чорбайн, ол башкы ажылы деп чүвеңден үнүп ап көрөм. Шыны-биле чугаалаарга, доорада мен түрегдеп, сагыш-бодал аарыглыг болу бердим. Безин чадаарда ажылдан келирге, чурттап олурар бажың-балгаттың ишти соок, чылыг эвес, аьш-чем белен эвес болур чүве-дир. Бир бодаарга, бажыңның херээжен ээзи чок-даа чүве ышкаш. Сен ол школаңга чүнү чедип алган сен? Хүннүң өөреникчилер-биле бир-ле төлевир чок артык ажыл тып алган болур кижии-дир сен. Хүннүң чыгыгы ада-иелер болгаш өөреникчилер-биле ажылдар, болгүмнер дээш, та шып чүвең, кара дүнеге чедер-дир сен. Ада-иелер-биле ажыл-ажыл дээр сен, уруг-дарыын кижизидип шыдавас улус чүге ажы-төл төрүп алганнарыл, ол сээң кандыг херээң чүвөл? Улус суртаалындан эртпес, кээргенчиг-дир сен, кээргенчиг. Ол хиреңде чүнү чедип алган сен, боданып, мишиир херек. Сени чүгле башкылар мурнунга эвес, ада-иелер мурнунга шүгүмчүлөп, билиндирер турган. Азы бир кижилиг апарган кижии сен бе? Силерниц школада соөлгү үеде эр башкылар база четкилеп кээп турар апарган чүве диди.

— Ол чүнү эдип олурарың ол, Эртине? — деп алгырдым.

— Чүвениң шынын чугаалап, сүмө берип, карааң ажыдып олурарым ол-дур ийин. Менден өске сенче көрүп, дузалаар кижии бар эвес.

— Ажылдан үнүп алырым сээң сагыш човаар херээң эвес-тир. Ол дээрге мээң ада-иемниц кылып чорааны, бистиң өг-бүлениң салгал дамчыыр салымы-дыр. Анча сээң кандыг-даа айтышкының, сүмөң херээ чок.

— Аваң хөй чылда ажылдааш чуну чедип алганыл, ийи метр чер ол-ла-дыр.

Ам-на хөрээм ишти дакпыжап, чүрээм чым-сырт кынды. Ооң ариынче дүкпүрүпкеш, эжикти ажыткаш, ону үндүр идипкен мен. Дыңнаарымга, машиназын үндүргөш, ынаар шимээни ырап чоруй барды. Эртенинде-даа келбээн. Бодумну туттунгаш, биеэ хевээр бажым бедик чоруп тур мен. Дүнелерде ыглавастай-даа берген мен.

Бо хүннерде авам хөөкүйнү улам сактып, ооң чугаалап чорааны сөс бүрүзүн бодан чор мен. Ооң ылаңгыяда Эртине дугайында чугаалары, хаалымак эрний иштики аажы-чаңын өттүр көргөни дыка шын, чүс катап шын болду. Ол ышкаш, мээң ыпак башкым, чүглө чаңгыс мээң-даа эвес, бистиң шуптувустуң ыпак башкывыс Доржу Комбуевичиниң окур-хевирин, чугаалап берген сөстөрүн бо-ла сактып келир апардым. Башкымга мен бүгү-ле байдалымны ажыт-чажыт чогу-биле бижипкен мен. Ооң соонда сактырымга, хөрек-чүрээм ажый берген ышкаш апарды. Сөөлгү үедө мындыг дүш дүжөдим.

Биеэде, баштай школа доосканывыста, даң хаяазы уткаан тейивистиң кырында үнүп келген, бо удаада чүглө Доржу Комбуевич-биле иелээн турар-дыр бис. Улус олурзун дээн дег чаяап каан даш бар ышкакыгай. Бир даштың кырынга Доржу Комбуевич чазай олургаш, аът баптыг игилди ойнай берди. Узун хоюг аялгалар ынаар делгемнерже чаңгылааны берди. Чөөн чүкте даг кырындан Хүн хайыракан херелдендир үнүп олур. Мен дөрт чүкче чалбаргаштың, ак сүт өргүп кылаштап турар болдум. Турган черивисти долгандыр челээш дег чечектер саглацайнып, Доржу Комбуевич игилдевишаан курайлаарга, чапывыска алдын челдиг маңган ак аът чедип келгеш, дешкилеп, долгандыр маңнап турар болду. Ооң соонда отту хона берип-тир мен. Мен хуумда Хүн хайыраканны кажан-даа дүжөп чорбаан мен. Элдеп чүве, та экизи, та багайы?

Бир каш хонганда Доржу Комбуевичиден чагаа чедип келди. Кижиниң идегээн башкызы берге хүннерде кайын каар. Ооң сүмези-биле алырга, тургустунган өг-бүлө, чаш төлдүү салым-чолу дээш болдунгуже бүгү аргаларны ажыглап, боттуң күш-ажылы-биле болгаш угаан-бодалдың күжү-биле туржурун база башкы ажылын кажан-даа кагбазын сүмелээн болду.

Элээн каш хонганда боду-даа частырыын шүгдүнүп боданганы чадавас, өске чүгээр угаанныг эш-өөрү-даа сургаан база чадавас, Эртине бодунуң буруузун миннип, холу куруг эвес чедип келди. Ооң соонда бир каш айда кады чурттап келген бис.

Доржу Комбுவечининиң соөлгү бир үнелиг чагаазын шыгжап алгаш, каш-даа катап номчуур турган мен. Кичээлдер соонда чанып келгеш, ол чагааны сеткил дүвүрелдиг номчуп ор мен. Билген чүве дег, Эртине бо кире хонуп келди.

— Кымдан чагаа алдың? — деп, менден сезинген хевирлиг айтыра-дыр.

Харыы орпунга чагааны сунуп бердим. Ол чүгүртү номчуп, кыжыраан хевир-биле кочулалдыг хүлүмзүрөп, чамдыкта хаваан дүйүп каап олур. Оон ыыт чокка дүргени кончуг тура халааш, хып турган оттуг печкаже чагааны киир октапты. Хомудааным ол чүве ийикпе, мени изиг демир-биле хаартыпкан чүве ышкаш кыннып кээрге, алгыра каапкан-дыр мен. Отта саазын чалбыышталып кыва берди. Дырышкак куу ыйбада “өскелерни өөредир, боду өскелерден өөренир, чаартып боданыр...” деп состер артып калган, кызыл көстүң кырында элээн үр костүп чыдар чорду. Ол ыйба чиде бээри билек, мээң карактарымга Доржу башкының шириин ариы көзүлген дег: “Бодунду быжыг туттун, оожурга, Долгар” дээн ышкаш болду.

— Канчаарың ол? Мээң башкымның чагаазы ышкакжыл, сенээ кандыг хамаан чүвөл, чүглө менээ болгаш башкы ажылын шилип алган бүгү кижилерге чагыг-сүмө-дир. Силерге, сайгарлыкчыларга, хамаарышпас чүве-дир, билдиң бе? — деп килең-биле алгырдым.

Ол мээң иштики килесимниң ужурун-даа эки билбээн, харын амыраан кыжырыг-биле хүлүмзүрдү.

— Оду өжүп бар чыдар ыракта сылдыстар чеже-даа чырыырга, чылыдар эвес. Ол ышкаш үези эртип чоруур ашактың сургаалы, айттышкыны угаан-бодалды кайып чырыдып шыдаар, харын моондак болурундан башка. Чүве-лө болза, Доржу Комбувеч ынча дээр турган, ол ындыг дээш-лө баар, чырык черде магадаар кижин ол-ла болгай, билир мен, билир. Бо хүнден эгелээш, ооң дугайында чаңгыс сос-даа этпезини сагындырып тур мен. Азы чүүн чүвөл, ол ашак? Чоруй бар, ооңче, мен сенээ кайып чанып, эдээнден туттуна бээр мен — деп, Эртине дорамчылай-дыр.

— Өөдежок, өжээнизирек, сеткилин кара, хүннээчел чүве-дир сен, ам-на корүп билдим. База катап сагындырып каайн, ол чагаа дээрге, чүглө чедер чери мээң адымга дээрден башка, бүгү-лө башкылал ажылында кижилерге, ол бодалдарны угап билип, ооң ыңай боттары сай-

зырадып уламчылазын дээн чагыг-дыр, билдиң бе? Ол бодаалдарны кым-даа өрттедип шыдавас — дээш-ле, ооң кырында бардым.

Ол чүве-даа ыыттавайын, минип, ыяды берди ышкаш.

— Ындыг болза ындыг-ла ыйнаан, мен сещээ бүзүрээр болгаш ынак кижидир мен. Мен бодумнуң далаш, дүргеним-биле мелегей чүве кылыпканым чадавас. Буруудалдыр болзуңза, хүлээр апаар мен. Мен сещээ чүрээмден ынак болгаш чамдык улус сени өскээр сургай бээр ийне дээштиң, кончуг коргар кижидир мен — деп авыяастай-дыр.

Мээң алыс сеткил-чүрээмде ону көөр хөңнүм чогу улам күштелип, чажыт бир-ле дүүшкүн чештине берди ышкаш. Сеткил ханызындан бир-ле ырак эвес идегел — башкымга соглеттинмээн ынакшылым чүрээмде чалбыышталып келген ышкаш болу берди. Ол чажыт көзүлбес от мени чаа амыдыралче чыгап келир:

Таңды кыры бедиктерде

Талыгырдап отчугантар чырыгыр чүзүл?
Сеткилим бе, судаалдар сон чымырай-дыр.
Чүглүг адым,
Чүге ынаар аскымпадың?

Чойгап, поштүг эзим черде
Шолбан сылдыс чажыдының оттары бе?
Шораан бажы ыдыктарда
Чолун дилээп тоолзуг кижиди бодаалы-дыр.
Оттуг чүрээм,
Ону чүге сурагладың?

Туруг баары тулаа шыкта
Дуруяаның кыйгы салып эдер чүзүл?
Даңгыпапың кызыл чаагы
Дамды чаптап кургавазып эскерген-дир.
Чүглүг адым,
Чүге мени холзедир сен?

Аткап даңың хаяазында
Алдың булак аржааныңга келир сен бе?
Муңгаралды, оорүткүгү
Мурипуска деще коржун ужуражыыл.
Оттуг чүрээм,
Оккур адым маңың салба!

Амыдыралда тывар тывызыктар-ла хөй болгай, ону догааштырып тыварда, аргаларның дүлгүүрүн холга тудар апаар чүве-дир. Моон сонугаар чүү болу бээр эвес, бижий бээр мен, амдызында байырыг.

Сээң эжин Долгар.

Дарый, экии!

Мени дээштиң сагыш човап, мораль талазы-биле деткип турарыңга четтирбестин аргазы-даа чок-тур. Бодун кандыг чурттап чор сен, ынак эжим? Амгы бо үеде бот-хууда база сагыш-сеткилдин ундарал-саймааралынга алыспас дээш, чурттаарының быжыг туружу дээш оралдажып тур мен. Ындыг байдалдыг бот-туттунуушкунумдан чүве ийикпе, кылган ажыл талазы-биле сөөлгү үеде ындыг-мындыг дигилээн хоп чугаадан шеглиг, бурунгаар каш чаа базымнарлыг, бут кырында чоруп тур мен. Ажыл кижини сагыш-сеткил хилинчээнден хостап, эш-өөрже, чаа кижилерже шынап-ла чоокшулады бээр чүве-дир. Кандыг-даа кижилернин хууда амыдыралында чажыг хилинчек дораап эрте бербес, чажыраар-даа болза, көстү бээр, амыдырал боду көргүзүптер чүве-дир ийин.

Чажыг эвес, Доржу Комбுவечиден сүме дилеп, чагааларны бижип турар мен. Ооң харыылары солун, кандыг-даа амыдыралга, угаан ажылынга болгаш кижизидилге херээнге ажыктыг сүмелер болур.

Доржу Комбувечинин бир чагаазында: “Сен тайып ушкаш, туруп-даа кээп турар-дыр сен, баш удур чугаалааш-даа канчаар, сен ам-даа бергелерни көргүлээр чадавас боор сен, чүге дээрге кижилерге эмин эрттир бүзүрээчел кижидир сен, ол ышкаш, бодунга дөзээлей, кижилернин иштики байдалын ам-даа эки хандыр өөренип четтикпейн чорур ышкаш-тыр сен. Бодун боду база үнелеп билир ужурлуг, чамдык эвээш таварылгаларда мактанып-даа болгай. Ынчан сээң кылыптар, билирин чүвселеринин өскелер угап билбес таварылгада, маңаа кончуг кичээнгейлиг болурун кажан-даа утпас херек. Сеңээ кажан-даа бүзүрээр мен”.

Шынап-ла, бот-туттунуушкун-биле боданып, бо Эртине деп кижини кайнаар аппарат чорурун, ооң алыс бажы база төнчүзү кандыг болурун угап, кады ажылдап турар эш-өөрүмге чоокшулап, оларга даянгап, бут кырынга туруп олур мен ышкаш. Чамдыкта бичин оглумну куспактааш, хөй-ниити ажыл-хемчеглеринден чыда калбас болу бердим. Ол херекчок, концерттерге безин чалаарга ырлап, ынак пианиномга

ойнагылаар апардым. Ол база-ла кижиниң сеткилин сергедир боор чүведир ийин. Улус-чон адыш часкап, катап дилей бээрге, чүрек өөрүүр, сактырга, эгиннерде чалгыннар үнүп келген ышкаш болу бээр. Чоокта чаа бир улуг хурал соонда, ыңчаар черле хөй улус чыылганын көрбээн кижидир мен, аңаа болган концертке “Ава” деп ырыны ырлаарымга, залда чамдык улус ыглажып олурар болду. Олурганнарның аразында авамның өөредип чорааны өөреникчилери хөй турган боор оң, ырлап доозуптарымга, адыш часкаашкыны диңмиреп, олурган улус бут кырынга тургулап келди. Ат-сураглыг улуг артист-даа эвес мен, маңаа мээң авамның хөй-хөй өөреникчилериниң аңаа сактышкыны салдарлыг болган деп-даа бодаар кижичордум.

Хуумда амыдырал-чуртталгамда экижээн чүве чок. Сөөлгү үеде Эртинениң бары-даа, чогу-даа меңээ хамаан чок апарган. Чогум ооң кайда хонуп-дүжүп чорууру меңээ бичии-даа хамаарышпас ышкаш болу берген. Ол мен чогулда бажыңга келгилээн болур. Өске улус көөрге, кады чурттап турар ышкаш. Ооң ажылдап турар ООО дээр — харыысалгазы кызыы ниитилел чериниң удуртукчулары, ында ооң бодунуң чоок дээн эш-өөрү бистиң өг-бүлевисте кара моортайны эскерип, ооң боду-биле тускай чугаа кылып, ажылында көскү четпестерни илередип, сургагылаан хевирлиг. Меңээ ол өске улус дамчыштыр бодунуң буруузу миннип сөглеткен-даа болгулаар. Чамдыкта соңга дужу-биле машиналыг халдып эрте-даа бергилээр, чоргаарын көргүзерге-даа чүү боор. Мен ооң машиназынга кады чоргулааным санныг боор. Чүге-ле чүве ийик, ооң-биле кады чорупканымда, сагыжымда Доржу Комбуевичиниң сеткили хомудай берген ышкаш болгулаар. А бир эвес Доржу башкы-биле кады болзумза, ындыг бергелерге торулбас боор мен. Ону кымга чугаалаар, сенден өске.

Мээң чүнү бодап чоруурумга догааштыр деткимчени азы буруудалды бээриңни манадым.

Долгар.

Экии, эргим Дарый!

Кайы хире чурттап, ажылдап тур сен? Солун кандыг чүве амыдыралыңда чоруп тур? Мен-даа, оглум-даа кадык эки тур бис. Чагааларыңны алгылаан мен, чамдык бодаалдарыңга бүрүнү-биле каттыжып тур мен. Ырак черге элээн үр хуусаалыг өөредилге семинарга баш сергедип, билиг бедидип, ботту септеттинген соонда, ажыл-херээм аайлап, кылыр

чүве көвүдээш, сагыш-сеткил оожургадып, элээн шуудап алзымза дээштиң, сенче чагаа-даа биживсейн турдум. Өршээп көөр боор сен.

Москвага семинар өөрөдилгеден болгаш өске-даа республикаларының улуг хоорайларында школаларда башкыларының чорудуп турар ажылдары-биле таныжарга, чаа хөй чүүлдерни көрүп, билип алыр боор чүве-дир. Ынчалза-даа ниитизи-биле алырга, кайда-даа школаларның, башкыларының ажылдап турары дөмей боор-дур. Оларның чорудуп турар ажылдарындан чыдып калган чүвевис-даа чок болгу дег. Оларның өөрөдилгеге ажыглаар, коргүзөр чүүлдери бистен ыракта артык хөй болгулаар. Ынчанмайн канчаар, бистен бедик сайзыралдыг болганда. Ынчалзак бистиң черниң боду бүткен байлактары, хемнер, хөлдери болгаш ооң дириг амытанның оңзагай чараш, магалыг арыг-чаагай, чүзүн-бүрүн болгай. Ол ышкаш бурун шагдан үндөзүн чонувустуң аажы-чаңы болгаш чүдүлгези дыка ылгалдыг, чаа болгаш эрги делегей-ле болгай. Мээң-биле таныжып алган башкыларының аразында салым-хуузу меңээ дөмей кижилер бар боор чүве-дир. Бодунуң хууда салымын шийтирлеп чадап чораш, өскелерниң салым-чолун коптарганының-даа херээ чүү боор.

Математика болгаш ону школага башкылаарының талазы-биле эрги болгаш чаа аргаларда депшилгелиг чүүлдерниң дугайында илеткелге белеткенип тургаш, Александр Федоровиче бир ховар дээн ном барын билир болгаш, ону түр үеде бичии номчууру-биле айтыарымга, дораан-на портфелинден ап берди.

Кежээ ажылдап олургаш, ол номну ажып көрө бээримге, чагаа хавының даштында аажок таныырым хол үжүү көрүп кагдым, ону-даа улуг эскербейн, дараазында арыннарже суп каан мен. Оон база катап таваржы берди. Өске чагаа, бижиктер номчуурунга ынак эвес болзумза-даа, таныырым хол үжүү мени топтап көөрүнчө албадапты. Шынап-ла, Доржу Комбуевичиниң эжинге чагаазы болду. Чүнү бижээн эвес деп бодал мени ону номчуурунча чайгаар ыдалапты, туттунуп шыдавайын бардым.

Ында башкы бодунуң амыдырал-чуртталгазының дугайында, хенертен тавараан өлүм-чидимге таваржып, ооң хөй чылдарда кады чурттап келгени, ажы-төлүнүң ынак иези, улустуң болгаш өөреникчилерниң ынак башкызы Любовь Ивановнадан кезээде чарылганын улуг хомудал-биле бижээн болду. Ол ышкаш кадайының сөөлгү чагыгларындан каш одуруглар бар болду.

“Бистиң уругларывыс өзүп келген болгаш чүвениң бергелерин база эвээш-биче-даа болза көргөнгө. Ам олар дээди өөредилге черлеринде кирип алганнар. Хууда амыдырал мындыг байдалдыг чоруп тур.

Ажыл-хүлээлгеден чайлаар эвес, кижилерни өөредир, угадыр болгаш кижизидер апаар. Бистиң мында сөөлгү үеде чер-чурт болгаш аймак-сөөк тыртыжар, ылгажыр чүвөлөргө хевири чоорту тыптып турар апарды. Бо дээрге кончуг нарын айтырыгларның бирээзи болгай, маңаа угаан-бодалдың кижилери ханызы-биле боданыр апаар бис. Бак чүвөлөргө үнөр дөзү үстүнде тыптып олуар ылгажылгада болур. Ындыг чүве келир үениң салгалдарының аразынга өөскүүрүн болдурбас ужуруг бис...

Чааскаан чурттаары база берге, элээн үе эрте бээрге, таарышкы дег эш тып, салым кожуп алыр дээрге база кончуг. Ажы-төл өскөндө, хуу-салым болгужеге, чааскаан-даа бол чурттаар апаар. Ында коргунчуг чүве чок, шынчы болгаш бердинген чораан эжинге, ооң арыг алдар-адынга кадагалаал болур. Мээң кады ажылдап чоруур эш-өөрүм, таныш-көрүштерим безин чүвениң чогуур үези эртпээнде, ында бир сенээ таарышкы дег дарыйгы бар-дыр, бис силерни таарыштырып каалы суг деп сүмелеп келгилээрлер. Харын өске таныш эш-өөрүнүң, ажы-толунуң, төрөлдөргө таарыштырганы-биле катап чаа амыдыралды тудуп чоруурлар хой. Ону көрүп, билип чор мен. Бир чамдык ындыг салымга таварышканнарның чуртталгазы анаа хүн эрттирген чуртталга болур. Бирээде, өг-бүле тудар таарыштырылга дээрге, бот-башкарылгазы, сонургал-ынакшылы, бодунга идегели ышкындырганнарның катап бут кырынга турарынга черле херек. Ийиде, чааскаанзырап, ажыл-ижинге четтикпестээш, хууда амыдыралынга бергедеп, муңчулуп чоруурларны чамдык кажар улус өске бодал-биле боттарының эрге-ажыныга таарыштыр түр ажыглап болур. Ындыгларның көзөринге ойнааннар, соонда барып чүвениң алыс ужурун билип, бот-боттарының таарышпайн барганын кажырып: “Уруглар хоржок-тур” деп медеглээш, ийи тарай бээрлер.

Амыдыралдың аас-кежиин тыварынга кижилерниң хар-назыны, эртем-билини хамаан чокка, оларның аразында идегели, хүндүлели, чүпүң-даа мурнунда ынакшылы кол чүве болур. Ынакшыл кажап-даа орай эвес...”

Чагаазының сөөлгү одуругларында бодунуң идегелдиг эштерин болгаш утунмас өөреникчилериниң дугайында база бижээн болду.

“...Бистиң өөреникчилеривистиң бирээзи, нарын болгаш берге салымныг улуг башкыларның бирээзи Динзеңмаа Дүгөрөвнаның чаңгыс

уруу Долгарны база эки билир болгай сен, ол күжүр кандыг ажылдап чору ирги? Ол уругну кажан-даа утпас-тыр мен..."

Номну шоолуг ажыглаан чүве-даа чок, сагыш-сеткилим оожургал чокталып, бодал-сагыш көвүдээш, бергедей бердим. Ол номну дараазында кичээлдер мурнунда ээзинге дүрген-не берипкеш, өске чылдагаан дилеп, дүрген-не үнө бердим.

Сеңээ кадыкшылды күзедим.

Долгар.

Экии, эргим Дарый!

Бо удаада баштай сеңээ амгы үеде мээң амыдыралымда болуушкуннарны дыңнадыр бодай-дыр мен. Чүге дээрге, меңээ байыр чедирип-даа азы кончуп-даа болур сен. Боттуң чүрээнге быжыг туружун тып чадап каан Эртине-биле бот-боттарывыстың хууда амыдыралывыска шаптык болбазы-биле хоойлу езугаар чарлып алдывыс. Ол менден чарлып чоруткаш, үр-даа болбайн, ашаа өлгөн, кончуг бай-шыдалдыг, аянный шевергин, бодундан дыка улуг назылыг дулгуякка олутуп алган. Оозу-биле мени бичии-даа болза, хомудадып адааргадыр бодаан хевирлиг, ынчалза-даа ол меңээ элдепсиниг болгаш хүннээшкинниң бичии-даа отчугажын сагыш-сеткилимге кывыспады. Харын-даа чүрээмни өйүп чораан частырымның соок кара дажы уштунуп чаштай берди ышкаш.

Сөөлгү үеде мээң хуумда амыдыралымга кандыг өскерилгелер болганы, бир-бир бодаарга, Бурганымның баш удур чаяп кааны ышкаш-даа болгулаар чүве-дир. Мээң чүрээмге хөй чылдарда шыгжаттынган идегелдин дугайында мээң бодумдан чаңгыс-даа дыңнаваан хирезинде, Доржу Комбுவич менче дорт чагаа бижип, бир эвес чөпшээрежир болзумза, оглумну болгаш мени бодунга улуг күзелдиг хүлээп алырының дугайында шынзыдып, санал киирген болду. Ону номчупкаш, баштай караамга бүзүревейн, дүжүм бе деп бодаан мен. Ынчангаш катап-катап номчуп, сөс бүрүзүнге боданыр, шын биле шенелдениң ылгалын билип алыр ужурга таварыштым. Мен шынап-ла, ындыг чүве күзел ышкаш болу берген болза, бичии-даа боданмайн барып алыр ийик мен деп бодангылаар чорааным шын-на болгай. Ындыг чүве болу бээрин дыка үр манап чордум. Ам чүл ынчаш? Дыка элдепсинмейн, бодумга бодум харыылаар апаар мен, кижин канчаар чурттаарын боду билир апаар. Мен база чырык черге узун-даа бол, кыска-даа бол чуртталгамны бодум көрүп эртер кижилерниң бирээзи-ле болгай мен. Чаяан-салымның

болгааганы-биле үш оруктуң белдиринден оларның чүгле чаңгызын эдерер болгай мен. Күзелдин оруу-биле чоруур апаар. Кижиниң хуузуңда чаяаттыңган салымы мындыг база болгулаар-дыр, эргим ынак эжим. Адаттынмаан аялгамны, чүрөккө идегелди мынчаар шыгжап келдим.

Сээң шынчы эжиң Долгар.

1956 — 1997

Александр ДАРЖАЙ

ЧУРТТАЛГАНЫҢ ШИРИИН ШӨЛҮ

Арбаннар

1.

Ада-өгбе үе-дүптен найыралдыг,
Арбаннарга катчып алгаш, чурттап чораан.
Арыг чаагай сүзүглелип, чаңчылдарын
Ыдык сагып, бедик тудуп, өнчү кылдыр
Ажы-төлгө хумагалап арттырып каан...

Кожаландыр хонгулапкап он өг ышкаш,
Кожа тырткаш, одуруглаан бодалдарым,
Ада-өгбе торээн чуртун алгап-йөрээн
Аян ырым арбаны бооп, демниг чурттап,
Арын-нүүрүм көрүнчүү бооп көрүүңерем!..

1995, октябрь 3.

2.

Шуваганчы кырган ашаан хензиг чаш дег,
Шуглап ажаар, аксынга чем чүгле тутпас,
Чай кадында бир-ле черже чорувуткаш,
“Аалда кижин аксы-боску кургады!” — деп,
Сагыш-чүрээ чым-сырт кыннып хөлзеп үнер.

Шуваганчы бир-ле эртен турбайн барган,
Шулу боду сугда ыяш дег, сирлээр болган.
“Мен-даа ам шуут үр-даа болбас хире-дир мен,
Мен чоғумда канчаар кижин боор сен?!.” — дээштиң,
Шуру чажып чаагын куду мөндүш кылган...

1995, октябрь 4.

3.

Халас ыткан үе-шакты кадар болза,
Каш-каш айлар, чылдар саны үнер чүве!..

Көвүк ышкаш хоозун соотка назынывыс
Көвей кезии хилис эрткен ирги бе деп
Хире-хире бодангылаар апарган мен.

Аас-биле аал кожүрүп турумда-ла,
Аскак хой чедер уг чок ырап чорду.
Өй-шаанда бүтпейн барган өндүр бодал
Өлүгленип, чеже катан ошкен чүве!
Хире-хире хомудаар-ла чүвем ол ийин.

1995, октябрь 6.

4.

“Чогушканнар боттары-ла чокшуп чытсын,
Чоор сен ону, бодунга-ла багай болур.
Аксынга суг пактап алгаш чорааны-ла
Амыр-дыштыг чүве-дир” — деп, эжим ашак
Өйлеп-өйлеп мени бо-ла сургаар чүве.

Арбай-тараа, чыдыг чашпан холуй үнген
Амыдырал шириин шөлүн эртип чор мен.
Алыс шын дээш тура тутчуп чоруур болгаш,
Амыр-дыш-даа, оожургал-даа көрбестедим.
Амы-тынга кыжанырлар тыптып келди.

1995, октябрь 7.

5.

Чурттап келген назынымда эң-не чырык,
Чугула кол күзелдерим көвей кезии
Боттанырдан чогуп бүтпейн, ара ошкен, —
Боттан аңгы кымга-чүге хорадаар боор.
Доктар-моондаан чамдык улус халдатса-даа,
Чүткүл-сорук, угаан-күштү чогуур шаанда
Чүрээм күжүр четче мөөңнеп шыдаваан-дыр.
Доорадан кем чок ыдым кагар мен бе?!
Идер-чалыы күштүг турда, бүтпээн күзел
Ирей назы үезинде канчап бүдер!..

1995, октябрь 7.

6.

Кулбуңайнып, чылбыңайнып оглангылаар,
 Кудуруун чайып, думчук-хаайын борбагнадыр,
 Аштаан-суксаан хава ытка чүүлдежир
 Авыяастыг чашпаа улус шагдан турган.
 Оран кезээн ээзи чок черлик ыттан
 Оларның ам саны-түңү көвүдээн-дир.
 Бир-ле чымчак черни бо-ла ээлепкен,
 Билбес-тутпас чүвези чок апарып-тыр.
 Кодан долган көвөй ыттар черле чуттуг —
 Хойлар бажы дескинчектеп аарып болур.

1995, октябрь 8.

7.

Хензигийне чазыг дээш-ле буруу онаап,
 Ондагайлыг дайзын тыптып келген чүве дег,
 Хемчээл чокка аар яла көргүзүксээр,
 Кээргел болгаш өршээл билбес, кадыг-дошкун,
 От-көс ышкаш, оя чирти бергилээр бис.

Өшкү чудаанын үзер чүве диген ышкаш,
 Өжегерээн кылбаанын бис биле тура,
 Өршээп черле шыдавас бис... Ынчалза-даа
 Эң-не дерзии чолуктарны келдередип,
 Энерелди көргүзе бээр элдептиг бис.

1995, ноябрь 13.

8.

Ажылындан бир-ле кежээ аныяк эр
 Аалынче эеп келбээн, ис чок читкен...
 Шагдаа-медээ истеп сурааш, падын бараан,
 Чарлыг хамнар уг-шийн тыппайн тула берген.
 Агым суг дег, айлар шуушкан. Кижн сураг.

Өрү баштыг кижн канчап ис чок чидер!..
 Өлүг-дирийн билир улус черле тургай!..
 Өнер чонум, караңг чүгө хаптап алдың?..

Сезиг-коргуг, сарыг дат дег, кижилерниң
Сеткил-чүрээп шыва апкан коргунчуун аар!..

1995, ноябрь 14.

9.

Сүрлүг-күштүг согуг алган чүве ышкаш,
Куйга-бажым хенертен кээп адыш дээрге,
Чүрээм арта чарлыр чыгыы чым-сырт диген,
Куу туман карактарым бүргей апкан...
Амыр-дыжым менден ойлап десе берген.

Угаанымны ышкынмааным чаяан болган,
Улуг тынып, орталаып миннип келдим.
Чуртталганың утказы-ла ыңдыг тур боор —
Сагыш аарбас чүве болза, кижичүге
Сарыг-шокар ортемчейге чурттап чоруур.

1995, декабрь 13.

10.

Амыдырал-чуртталгамда бо-ла чорааш,
Ажыл-иштиң арыг, хирлиин ылгал чокка
Кандызып-даа холувайып кылып келдим.
Чүнү корбээп чүве дээр сен, сактырымга,
Чүс-чүс чылда моңге чурттап келген дег мен.

Ажыл-үүле орук-суурже кыйгыра бээр —
Аъттанганштың арттар ажыр чоруптар мен...
Көрүп корбээп, билбес чүүлүм эңдерли бээр.
Сактырымга, Өртемчейни чап-чаа көргөн
Шаразы катпаан хензиг чаш-даа ышкаш дег мен.

1995, декабрь 20.

11.

Өртемчейге чурттаар үем узуп, кыска
Кандыг боорун өттүр сөглээр харыым-даа чок.
Өлчейлиг хүн херелдерин көстеримден

Карацгы дүн шывыы бир-ле өжүр шааптар.
Чүс чыл ажыр чурттаан болза, эки-ле дийн.

Каш чыл чурттаайн?.. Меңээ шак ол чугула бе?..
Кандыг сеткил кижилерге арттырып каайн?!.
Өднүктерим, чүрээм ойген эрээм ол ийин.
Сагыжыңарга таалап ижер сарыг шай дег,
Чам чок арыг, шору эр бооп артыксадым.

1995, декабрь 21.

БӨДҮҮН ОЮННАР

Байлацнар

Үе, үе... Чеже кижиг сени билип аар дээш муцчулбаан дээр. Кижиг бүрүзү бодунуң шыдаар шаа-биле канчаар сени тайылбырлаваан дээр. А сен бодунуң маңыңгы, бо агып чыдар хемниң агымы дег, ол-ла хевээр тоомча чок уламчылавышаан сен. А мен хемниң эриниңде база-ла сени бодап, сээң тывызыңның оода-ла баажызын тып чадап олур мен. А дуу-ла ол суг сүзүп ойнап маңнап турар бичии оолчугаш үени канчаар билип тур ирги? А мен бодум бо оолчугаш хире турумда, мээң угаан сагыжымга үе деп билдинмес болгаш коргунчуг айтырыг турган чоор бе? Сагынмас-тыр мен. Ол үеде мээң сеткилимниң кезик-чамдыы Моңге Өй-биле ам-даа тудуш хевээр турган болгаш ыңдыг ирги бе? Ынчанга-ла бо оолчугаштың оюну ыңдыг хоглуг болгаш төңчү чок, а каткызы ыңдыг арыг ирги бе?! Оо, мен база-ла бичии шаамда Улуг-Хемниң эриниңге, бо оолчук дег, суг сүзүп, каткы-хоглуг ойнап чордум ийин. А хүннээректиг, аяс хүннерде сыык черлерге чыгып кээр хензиг-хензиг байлацнарны сактып кээримге, ам безин чүрээм дүргөн-дүргөн сога бээр-дир. Өөр-онер болуп алган, дүргени кончуг аай-дедир көжүн, шимчеп, чаңгыс черге чыгып, бир-ле чүведен хойгаш, карак чивеш аразында тоо-быдарап, чиде хона бээрин дыка-ла көрүксээр турган мен. Сактырымга-ла олар мээң билбезим хой-ле чүвени билир-даа ышкаш. Ынчан оларның оода-ла чаңгызын туруп аар дээш, бо-ла оралдажы бээр ийик мен. Сыык черге холдарымны сугже суп алгаш, шимчеп дивейи үр-ле тургулаар мен. Ынчалдыр-ла ылым-чылым апарган турумда, байлацнар чоорту дидимсенип, чоокшулап кээп, холдарга, буттарга кижиргенчии кончуг кылдыр дээп турар апаар. Ынчан-на оларның кайы-бирээзин хеп-хенертен аспактай каапкан, сугдан кончуг дүргөн ушта соп эккээр... Ынчалза-даа адыжымны ажыдып коорүмге, үргүлчү-ле куруг боор туржук. Чүгле байлацның хензиг мага-бодунуң бырлаш кылдыр чылбыртып үнө берген сирилээжи адыжымга соолацыйнып артып каар... Ынчалдыр-ла оларның чаңгызын-даа туруп чадап каап ийик мен.

Оон бээр ам Улуг-Хемниң кыры хой-ле катап дөңталган, хой-ле катап эрээн. Мээң чашкы шаам, оон соонда элээди болган чалыы үем-

даа, хойган байлагнар дег, назы-харныц холегезинден хоюп, ойлап, дезе берген. А мен бодум база шагда-ла сыык черден ырап, амыдыралдың ханызынче кирип, ооң күчү-күштүг агымы-биле демисежиң, чурттап чор мен. Ынчалза-даа, чүгө-ле ийик, назы-харым улгаткан тудум, бо, чаным-биле карадайнып эртип турар үени болганчок сегирип алыксаар, бичии када-даа болза, доктаады кааптыксаар апарган мен. А үе мөңгээ алзыр боор бе, ооң минуталары болгаш секундалары мээң сирилээн салааларым аразы-биле, байлагнарныц мөңгүнелген өктери ышкаш, карак чивеш аразында кылаш кынып эрте бээр-дир. Чүглө чүрээм дужу соолаңайнып арттын-ла каар...

Демги оол мага хандыр ойнап алгаш, чана берди. А мээң база бо чырык черге мага хандыр чурттап алган, шагда уттупканым аалымче чанып чоруур үем чоокшулап кел-ле чыдыр... Чүглө харын ол өйгө чедир сээң тывызыңның оода-ла баажызын тып, сагышсыраан сеткилимни ожургадаң алган болзумза, Үе...

Ааткыыш

— Ам-даа, ам-даа күштүг, ам-даа бедидир, ачай!

— Хоржок, оглум, бажың дескине бээр, кээп дүжер сен.

— Кээп дүшпөс кижидир мен ийин. Ам-даа бичии бедидир чайгавыт даан.

Ааткыышта чайганып ойнап турар оглумну көрүп тургаш, бодумнуң бичии чораанымны сакты хонуп келдим. Ынчан, үе эрткен тудум менден ырап бар-ла чыдар назынымда, ааткыышка, ам бодумнуң оглум ышкаш, дыка-ла чайганыксаар турган мен. Кандыг ийик — чүректи чымырадыр халдып баткан соонда, улаштыр-ла өрү алзы ужуп үнүп каар сен. Ужудуушкуннуң эң бедик черинге четкеш, хензиг када доктааш кынпыр араңда, долгандыр бүгү-ле чүве адышта дег көстү хонуп кээр. Ол бүгү анаа, черге тургаш көргөниңден бир аңгы, тапывазың өске чер дег, онзагай ышкаш кылдыр көстү кааптар. Ыяштар баштары, ужуп эрткен куштар, талыгырда булуттар, харын-даа дээр безин ыгчан сенче чоокшулаш кынган ышкаш болур. Тааланчыг чымыраан чүрээң карак чивеш аразында ажыггына каапкаш, ол бүгү каас-чараш делегейни, өөрүшкүнүң болгаш аас-кежиктиң дамдызын иштинге чажырып, шыгжап алгаш, дедир-ле сыыладыр бадыптар. А сен улам бедидир ужуп, мойнуң сунуп-сунуп улам ырадыр харагылаар сен. Бодаарга-ла ынаар, ыракта даглар артында чүү барын, чүү болуп турарын азы ында, келир өйдө

кандыг черлер, кандыг болуушкуннар, кандыг кижилер, кандыг амыдырал сени манап турарын көрүксээн-даа дег... Өйү кээрге, ол харап турганым талыгырже амыдыралда бодумнуң оруум дилеп чорупкан мен. А мээң ааткыжым ол-ла черинге өскүссүрөп туруп калчык. Сагыжымга чүглө ооң, мени салыксаваан чүвө дег, шала муңгак чайганганы артып калган. Оон бээр-ле амдыгаа дээр амыдыралдың карак чажы токтур ажыг ыжын-даа, айдыс чыдын-даа деңге тышып, хире-шаам-биле бодум оруум тып, чүткүп-ле чор мен. Өйлөп-өйлөп өөрүшкү болгаш аас-кежиктиң сиртинче ужуп үнүп каап, өйлөп-өйлөп кударалдың болгаш кажыдалдың тамызынче караш кындыр бадып каап, шын биле меге, эки биле бак, ынакшыл биле коор хоон чок чорук, чырык биле дүмбей, эрткен болгаш келир үе аразында ол-бо чайгылып дойлуп чоруур, турум эвес чуртталгавысты бодап кээримге, амыдырал октаргайда болган үеде азып каан бир-ле улут ааткышта чайганып турар ышкаш...

— Ачай, чүгө чайгавайп бардың? Доктаар деп бардым...

— Ийе, ийе, оглум. Ам-даа чайгантайн... доктаадырга кайын боор...

Күжүр оглумну... Ам чаа мээң чүнү бодап турганымны билген болза, сагыжымда ооң-биле кады чайганмышаан, эрткен үсмөчө харай каапкаш, чашкы шаамны карак уштап көрүпкенимни билген болза. А ооң өске талазында мени манап турар бир-ле кударанчыг чүүлдү база көрүп каанымны мээң бичии оглум билбээни-ле дээрсе. Эки чайган-на, оглум. Быжыг туттун-на... А мен кажан-бир шагда холдарым кошкап, салдынып, амыдыралдың ааткыжындан кээп дүжөримге, ооң чайгаашкыны мени кара тамы дүвүнчө окталдыр киир шывадаптар ирги бе, азы сылдыстыг дээрже дүндүүштелдир ужудуп чорудуптар ирги бе?.. Кандыг-чүү-даа болза, ол ааткышка мээң оглум чайганып артып каар болгай.

— Ача-ай, ам-даа...

Оглумнуң үнү ишкирниккен ышкаш, элдептиин аа? Бурган-на бо! Мээң чүнү бодап турарымны билип каар төл боор бе?.. Чашкы шаамда бодум-даа дег, мээң оглум ааткышта караа чаштыг ужугуп тур...

Аъттыг кижиги

— Эй, кайгал! Аътка ушкажыр сен бе?

...Херим даштында элезинге ойнап орган бодум бо айтырыгдап сырбаш кынгаш, бажым көдүрүп келдим. Мээң мурнумда хаваанда сылдыстыг кончуг чараш кара аъттыг аныяк эр кижиги мени шинчилей аарак көрүп, хүлүмзүрүп тур. Ооң, чуруп каан чүвө дег, дас кара кир-

биктерлиг болгаш эрин салдыг ак ариын канчаар-даа топтоп коорумге, черле танывазым кижиг болду. Идик-хеви база бир өске. Чок. Бистиң суурга черле ыңдыг кижиг көрбээн мен. “Кандыг кончуг эки акый боор. Бодумнуң даайларымны, акыларымны безип катап-катап ээрежиң тургаш, аъттарыңга ушкажыр ийик мен чоп. А бо кижиг мени көңүс тапывас хирезинде, боду-ла ушкарар деп турар, магалың аа...” — дээн бодалдар бажымга сыңмарлажы хона берди. Артында-ла тыныжым безин тыртыла берди.

— Че, чоп көжүп калдың, кайгал? Азы аъттан коргуп тур сен бе?

Ооң аъды шынап-ла сезинчиг кылдыр бажын савап, былгырып каап, шыдашпайн девиржиң тур. А чаражын чүү дээр ону! Мен дег бичии оолчукка шак мыңдыг аътка олурары дег аас-кежик кайда боор!

— Чок, кортпайн-даа тур мен. Мени бичии мана шүве, акый. Авамга чугаалап кааш келийн. Дораан халып кээр мен — депкеш, херим иштинче кире-ле халыдым. Та чүге ыңча дидим ыйнаан, бажыңда улуска көөргөттиңиксээним ол ирги бе? Эжикти ажыда каапкаш, бажыңче кирбейн-даа: “Авай, мен даштын акымның аъдыңга ушкажырым ол!” — деп алгырыпкаш, дегийт-ле бурт-сарт үне халыдым. Ам чаа-ла маңаа турган аъттыг акым чогул... Аът даваныңың даажы-даа дыңналбас. Чүгөс хорээмде чүрээм-не ушта халый берги дег тиккиңейин тур. Кудумчуну куду көрүптеримге, карактарым ишти изиш кынды. Демги акым дуу-ла оранчок ырай берген халдып бар чыдыр. Кандыг кончуг мегечи кижиг боор?! Дораан-на дедир үне халып келдим, үр-даа болбадым чоп.

— Кымның аъдыңга ушкажыр деп бардың, оглум? Акың кайыл ынчаш?

Мээң соомдан үнүп келген авамның холзээн үнүнден, бажым суйбаан холунуң чылыындан карактарым долуп келген турган чаштар чаагым куду агып-ла батты.

— Дуу ол акый-дыр ийин. Боду мени ушкажыр сен бе дээш, мегелепкеш чоруй барды.

— Кайы, кайы? Чоп мен кижиг-даа көрбейн тур мен?! Чүнү ыңчап турарың ол, оглум?

— Дуу ол аан, дуу — депкеш, хепертен оон өске чүнү-даа чугаалаар харык чок апарган, салаам-биле ынаар айтып алган хевээр көжүп калдым... Демги кижиниң аъдының даваннары хензиг-даа доозуп

кодүрбейн халдып бар чыдыр. Сактырга-ла агаарда ужуп чоруур чүве дег... Таанда-ла... Шынап-ла... Мени ушкараар деп турган акым аьды-биле кады чоорту өрү кодүрлүп чоруй, карак чивеш аразында булуттар артыңче ажыт кире берди.

Авам ол аьттыг кижини ол-ла хевээр көрүп шыдавады. А ооң ужуп үнө бергенин чугаалаарымга, арны ак төс ышкаш хуулуп, үнү сириңейни берди.

— Харып-даа ооң аьдынга олурувутпаан-дыр сен. Тапыыр-тапывас улус аьдынга ушкажыйн деп ол канчап турарың ол? — дээш, мени дүрген-не бажыңче кири берди.

Бо бүгүнү каш-даа чыл эрткенде сактып кээримге, мырыңай-ла ам чаа болган чүве дег апаар-дыр. Шак-ла ынчан тыныжым тыртылып, карактарым ишти изиңейнип, “Мени мана, акый!” деп кыйгырыксаам кээр. Ынчангап-ла бо болушкунну эрткен үеде кылдыр чугаалап черле шыдавас-тыр мен.

А ооң соонда херим даштынга ойнаан кижини бооп, ужар аьттыг акымны бо-ла бүдүү манаар апарган мен. Кандыг хуулгаазын аян-чорук мени ынчан манап турган ирги?.. А чамдыкта бодаарымга, хаваанда сылдыстыг кара аьттыг акым удавас меңээ катап база чедип кээр-даа ышкаш... Чүнү-ле меңээ чугаалаар, чүнү-ле коргүзөр ирги?..

Чаштынчып ойнаары

— Сээң аамай, шүшпең болганыңга кым буруулуг чүвөл? Ындыг кижини чүгө ойнай берген сен?!

— А силер шупту дугуржуп алгаш, чаңгыс меңээ тыптырып туруп бээр-дир силер...

...Бо чаштынчып ойнаан бичини уругларны көрүп олурарымга, шынап-ла оларның бирээзи үргүлчү дилеп-ле тур, а оскелери чаштынып маңнап-ла турлар. Ол хөөкүйнүң шала аамайзымаары, шүшпеңи-ле шын. Эштери ооң оозун ажыглап, артынга бүдүү дугуржу каапкаш, күжүрге бичини-даа чай алындырбайн, амырап халчып-ла турлар. “Оларның оода чаңгызы эжин кээргей бээр ирги бе?” — дээш, манаарымга-даа ындыг чүве болбады. Көөрге-ле кем чок чаш төлдөр, а чогуу чамдыкта бичини уруг-лар база дыка-ла каржы-дошкун апаргылаар-дыр.

Чаш ажы-төлдүң оюнунче улуг кижини киржи бээрге, дыка-ла чараш эвес боор чүве, ынчалза-даа демги эштериниң соондан маңнап чөгөл тонгон күжүр амытганга оларның кайда-кайда чаштынып олурарын бүдүү

имнөп айтып бере кааптым. Ам-на ол хөөкүй хөдөлдээриндөн адырлып, хосталып алды. “Ол ам өске өөрү-биле деңге чаштынып, улаштыр ойнай бээр боор” — деп бодаан мен. Чок. Чазыпкан болдум. “Мен ам ойнавас мен” — дээш, хая-даа көрүмейн, кылаштап чоруй барды. Чүглө эгиннери-ле билдирер-билдиртпес кылдыр сирлеш кынды. Өөрү оон соопче элдепсингени-даа, хорадааны-даа билдинмес, көрүп туруп калды. Мен база-ла ол бажы халая берген, мурунда бир-ле көзүлбөс аар чүэк идип алган чүвө дег, арай деп-ле кылаштап бар чыдар толдун соонче көрүп чыдып калдым. А бажымда, чүрээмде, бүгү бодумда чаңгыс-ла айтырыг соксаал чокка чаңгыланып туруп берди... Чүгө? Чүгө? Чүгө?.. Бо чырык өртемчейде чуртталга чүгө мынчаар тургустунган чүвөл? Чүгө бо делегейниң алыс шыны кижилерге көзүлбөйн, чаштынып-ла турар чүвөл? Бодаарга-ла, ожегерээн бистиң баштарывысты төөреткен-даа чүвө дег. Чүгө мен бо үс-дүптөн туруп келген айтырыгларны мырыңай чаа билип каан чүвө дег, бодум бодумдан катап-катап айтырып-ла, бодум бодумну амыр-дыш чок хилинчектеп-ле чоруур кижини боор мен? Бо тывызыксыг делегейниң бир-ле черде чажыртынган ужур-утказын тып шыдавас, угаап-билип четпес аамай, мугулай болганым ол бе? Ынчаарга ындыг кижини бо амыдыралдың кадыг-дошкун оюнунга чүгө-ле бар шаам-биле киржип, ойнаксап-ла чоруурум ол? Азы чырык черге, Өртемчейниң, Үениң, Амыдыралдың болгаш Өлүмнүң чажыттары-биле чаштынчып ойнаар дээш, төрүттүнүп келген — үүлөм-не ол бе? Хорек сыңмас эмге-тикчок айтырыгларымга харыны кайыын дилээримни, оода-ла элдээртир-даа болза, имнөп-самнап турган-даа болза, айтып бериптер буянның амытан болза... Харын ынчан, делегейниң байгы-ла хуулгаазын чажыды азы херек кырында кандыг-даа чажыт чогу ажыттынып, көстүп кээрге, демги оол дег, “Мен ам ойнавас мен” дээш, дүргөп-не моон ыран чоруксай бербес ирги мен бе?..

Кыйгы

— Акый, мени эдертин ал даан! Ам черле ыглавас мен, ам черле аартык болбас мен!

Элээди шаамда кады ойнап чораан өөрүм-биле чаа солун оюннар, чаа ужураалдарже уткуй маңнап бар чыда, бо кыйгыны болганчок-ла дыңнаар ийик мен. Эштеримниң бирээзиниң дуңмазы — акызындан черле чыда калбас, үргүлчү-ле эдерип чоруур сарыг баштыг, борбак-ла семис бичини оолчугаштың кыйгызы ол. Бисти эдергеш, ол чок-ла болза,

суксай бээр, чок-ла болза, шылап туруптар боорга, ону бар шаавыс-биле аартыктаар ийик бис. Кезек када херим иштиңге “бичин чаштарның чалгааранчыг оюннарын” ойнап, ону алаактырып каапкаш, көрбейн баар аразында карак басчы каапкаш, ооң артап шыдавазы бедик херим дужунче сыр маң-биле салчып-ла каар бис. А кажан ол бистиң чиде хона берген-нивисти эскерип кааш, соовусче маңнаарга-даа, чүвениң холу эрте берген боор — бис херимни шагда-ла ажа халышкан, сүрүп чедер хире эвес апарган маңнажып бар чыдар бис — кулакта чүгле хат сыылаар... А ол оолчук бедик херимниң манзаларының аразындап бакылап алган, ыглап-ыглап, бисти кыйгырып туруп каар...

— Мени эдертин алыңарам! Мени кагбаңа-ар! Далашпаңар даап! Мени манаңа-ар!

А бис ону кайын тоор бис — бисти, “улуг улусту”, улуг солун делегей манап турар болгай. Дүрген-не ынаар... хая-даа көрүнмейн... бурунгаар-ла, бурунгаар...

Шак-ла ынчаар, бурунгаар, улуг солун делегейже, улуг амыдыралче далажып чүткүүр дээш, чашкы үем эрте бергенин-даа эскербээн мен, хая коруп безин четтикпээн мен. А мээң чашкы үем бодунуң бөдүүн оюннарын ойнап, херимниң чарык черинден бакылап алган, карааның чажын хирлиг холу-биле арышга былчактандыр чотпунаан, кыйгы салып чыдып калган.

— Далашпа да-ан, далашпайн кор, мени бичин манап көрэ-эм!

А мен оон сыр маң-биле улам-на ырап, улам-на ырап бар чыдыр мен — кулакта чүгле үениң хады сыыңайнып эрткени дыңналыр...

Ынчалдыр-ла үениң хады мени, каңмыыл ышкаш, чууктап, чурттаганың ховузун кежир сывыртап алгаш бар-ла чыдыр. А ында, ол ховунуң кыдыг-кызыгаарында... Чок, чок, далашпайн кор... Тантыг чурттап безин албаан-дыр мен. Бурунгаар-ла, бурунгаар-ла чүткүүр дээш, бодум билбейн, амыдыралдан ойлап, дезип чораан-дыр мен. Ам-даа чүңү-даа кылып четтикпээн-дир мен... А кулакта чүгле үениң хады сыылаар...

Өйү кээрге ол хат мени соолгү херим артынче киир хадыпкаш, хая-даа көрүнмейн, бодунуң оруун уламчылап, сыыңайнып ыңай болур.

— Мени кагба, мени эдертин ал, сеңгээ улуг аартык-даа болбас мен, чүгле далашпайн кор, мени мана, чурттага, — дээн мээң кыйгымны ол тоор боор бе...

Ынчангаш-ла, бо бүгүнү улам тода билген тудум, мени кый дээн эрткен үемче катап-катап хая көрүнүп чоруур апарганым ол бе?.. Сакты-

рымга, ында, бир-ле черде халбактанып туттунуңку дег, сагыш-сеткилимни оожургадып, быжыглап ап болур хире бир-ле ындыг ыдык күштүг өзек бар-даа ышкан...

ОРУКТАР

Элезинде

— Дүт-дүүт, бип-биип! Орук чайла! Орук чайла! Аар чүьктүг машина келди!..

— Сен дуу оруктап, мен бо оруктап чаржыылам че!..

Элезинде узун-кыска, дыйлагар-дыйлагар оруктар изеп алган, элезин хоорай-суурларының аразында аай-дедир халдып, ойнап турар бичии оолчуктарыңч чугаазың дыңнап турумда, бодумнуң бодамдарым база-ла боттары ээр-дагыр оруктарың изеп, чылып чоруптулар. Бажың дозуп доктаадыр-даа, баш буруңгаар уг-шиин билип, башкаар-даа арга чок. Черле чоруп корбээни, тапывазы оруктуң кая эккеп каарыңың билдинмези дег... Оожумнап, чаңгыс черге оода-ла хензиг када тура кааптар арга болза...

Чаптанчыг чаш төлдөр боттарының бо оюнунда кайы хире ханы утка сиңгенин билген болза... “Ада-иезиниң, улуг улустуң ажыл-хожулуң, амыдыралың өтгүнүп ойнап, чуртталгага өөренип турарлары ол-дур” — дээр бис. “А оон-даа ыңай бодаар болза, олар боттарының чуртталгазының улуг оруунуң эгезинде турарының демдээ-дир” — деп немеп боор бис.

Че, ол-ла бе кай? Чүгле шак бо бөдүүн түңнелди үндүрүп аар дээш, бодамдарымың соондан чыда калбайн чүгүрүп чораан мен бе?! Бир дугаар-ла ээр черге четсе, чедер түңнел ышкажыл. А ооң соонда чүү боорун, чүгле ээикен, көре бээр бис. Ээп шыдаптар-ла болзувусса...

— Эй, акый, бичии ыңай турам, бистиң оруувусту үрей базыптың!

Эх, мени-даа, оодежок азатпайны! Шынап-ла, оларның оруктарының бирээзин мырыңдай-ла дуй базып алган, моондак болу берген тур мен. А ол чаш төл, бодум оглум ышкаш оолчук, ойнаар машиназың мээң будумда үстүрүп алган, менче адаандан өрү көрүп, манагышың олур.

— Ой, оглум, буруулуг болдум! Эскербейн барып-тыр мен — деп чоруй, оруун ажыдып берип, чайлай дүштүм. — Чайлап берейн, орууң уламчыла-ла. Чүгле дыка дүргөн халытпа шүве. Чүгле дыка дүргөн халытпа...

Бодумнуң бо состеримден бодум безин сырбаш кыңдым. Шынап-ла...

— Мен дуу ол эжим-биле чаржып турар кижин-дир мен ийин — дээш, амдыы оолчук ээй соккаш, ыңай-ла болду. Чаржып турар болганда, ынчанмайн канчаар.

Ам мен база дараазында ээр чер артынче арлы берген бодалдарымны сүрүп, бар шаам-биле ыдып-ла калдым. Оожумнап, чаңгыс черге оода-ла хензиг када тура кааптар арга болза... Элезинде оюн эвес, чуртталганың чарыжынга тиилекчи — мурнай келген башкылыы боор бе, соңнай келген сөөлгүзү боор бе?.. Демги бичини оол ышкаш, хая көрбейн, халдып эрткен үе маңаа харыы бээр бе?.. Өргөн кадааш, өртеп каан дег, чаңгыс черде дескинип каан, чок-ла болза, арт-сын ашкан, хемнер кешкен ээрдагыр азы саң дорт каалама — оруктар ол айтырыгга харыы боор бе?..

Ээр черин эскербейн, элди куду чуглуп бада бээр чазып, улаштыр-ла молдук-каалдык калгыш чор мен... Бодалдарым эрткен оруу дыйлаң-дыйлаң...

Шынга чүгле дорт орук дүргөн болгаш чазыг чокка чедирер бе? Шынны чүгле чиге сөстөр чазыг чокка ажыдар бе?

Демги төлдүү элезинде изеп алган оруктары даарта-ла балалы бээр... Даарта маңаа оске оол келгеш, чаа орук изээр апаар... Бодунуң чаа оруун изээр... Ол орукту ооң орунга оске кым-даа шак-ла ынчаар изеп эртпес... Өртемчейиниң чажыдынга харыы дилээн бодалдарың оруктары база ындыг эвес деп бе?..

Харыы кылдыр амдыы чаштың каткызы-ла чаңгылаптыр...

Чечектиг аяңда...

Милага

— Сүрээделден сирилээн адыжымда сээң чымчак эргим холуң — чуртталганың кыпкан оду... Шыдапшайн оскунунсумза, коргунчуун аа...

— Ынакпылдың херелинден, чечек ышкаш, оттуп келген сеткилимде сээң сөзүң — чуртталганың тааланчыг аялгазы... Бир-ле багай хүн ол меңээ дыңнапбайн баар болза, коргунчуун аа...

— Хөлээшкинден чарлыр четкен мээң хорээм кырын орта суук чаштыг бажың салгаш, эргелендиң... Мээң хорээм сөңгээ ол-ла хевээр эргим бооп артып шыдавайн барза, хомуданчыын аа...

— Ыыттава! Сээң чүрээң күштүг согуу кандыг-даа каас сөстөр чокка сеткилиңиң сөңсөп берди... мээң чүрээм сээңиң-биле деңге соп тур... Бир-ле хүн бистиң чүректеривис бот-боттарың дыңнапшайн, аңгы-аңгы аялгалыг сога берзе, хомуданчыын аа...

— Шак бо хүндэн эгелээштиц, тургужеге, мээң чүрээм чаңгыс-ла сээң адың адап согар дээрзин, мурнувуста, бисти манаан чуртталгавыс төнгүжеге бүзүредип, шынзыдар мен.

— Шак бо хүндэн эгелээш, мээң салым-чолум — каас-чарап эвес-даа бол, кара чаңгыс эдилел дег, шаажаң аяк — сээң быжыг холдарыңда... Мурнувуста бисти манаан чуртталгавыс оруктарың — шаажаңны оскунмай, аяк долган арыг сугну чашканнавайи эртип корем.

— Чүзүн-бүрүн чечек шыпкан аяң черге аңгы чораан ийи орук баштажып кээп, катчы берди! Кезээ шагда чарылбайн, кожа чоруур дугуйларның истери дег, чуртталгавыс оруктары шак-ла ынчаан тудуш чорзуп!

— А бо аяң, ынакшылдың аяңы бооп, чүрээвиске кезээ шагда чечектелип артып калзын! Соок кыш-даа, хат шуурган-даа аңаа черле дыппымазын!

— А бир эвес сеткиливис хоозурап, азып-тенип, ийи башка кылантажы берзивиссе, оруувусту тудуштурган аяңывыс доозуналган ээн куруг хову болуп хуула бээр...

— Ынчан харын каржы хаттар хыы хапып, каттыргылап, кыпсындыр улугулап, изивисти черле маңаа, чырык черге турбаан кылдыр кээргел чокка балаң кааптар...

— Ынакшылдан күжү кирген холдарывыс четтинчипти!

— Холдарывыс бо-ла хевээр, чештинмес доң баглап каан дег, кезээ шагда тудуш артсын!

Ийи кижиге четтинчипкеш, шыва үнгөн хан дег кызыл чечектери, чалаан ышкаш, эглицейнип сагладнашкан делегейге кылаштапкан. Чүгле харын мурнунда бо самнаан өңнөр, чечек эвес, эът-сооктү, сеткилдерни, салымнарны хуюкталдыр орттендир чиир чуртталганың ажырымнаан чалбыжыңың оңу дээрзин...

Казанак чанында

Кылаң кара асфальт-биле шып каан чазаглыг орук хой эвес бажыңнарлыг бичин кодээ суурнуң даң дал ортузу-биле эрткен. Чамдыкта ону коорге, узун чиңге салаада бир-ле бөдүүн билзек кедирип каан-даа дег, чамдыкта көорге, ховунуң ховузуңда бир-ле кижини чыда-биле оттүр идип каан чыдар-даа ышкаш, а бир чамдыкта — күскү будукта ызырынны чыдып калган каш борбак куу-сарыг чокпек бүрүлөр-даа сагындырар. Суурнуң адаанда, оске бажыңнардан шала озалааш чаңгыс

казанак. Та кажан-чежен тудуп каан казанак чүөс, эргижирээниңден артында чындыя берген. Ооң ийлени берген талазындан узун кара чудук-биле иттирип каан. Сактырга, бир-ле даянгыыштыг кижиге күдүйүп алган, ынаар-ла, шойлуп чоруткан оруктуу соонче көрүп турар-даа ышкаш. Чамдык манзалары турлуп, сыйлыгылап, курзую берген бедик эвес херим база-ла кээп дүжөр чыгай берген турар. Та канчап кээп дүңшейи, та чүү чүведе туттунуп турар херим ыйнаап. Азы ооң чанында чыттыр салып каан узун чудуктуу ачызында барып ушпайи турар херим боор бе? Ол чудуктуу кырынга хой-ле чылдар иштинде хой-ле улус олуруп каапканы илдең, ооң кылаңайнып чыдар кыры артында-ла ыйгыл-ыйгыл апарган. Азы ол чудук кырында олурар шуваганчының ачызында туттунуп турар херим боор бе? А ол мага-боду шүглүп, кургап, ыргайып калган шуваганчының бодунуң амы-тыны та чүү чүведе туттунуп турар чүөс? Ыргак-дагыр даянгыыжының кырында холдарын салгаш, аңаа сегелин үстүрүп алган олурза-ла, олурар. Шимчеш-даа дивес. Чүглө бажы ында-хаая билдирер-билдирбес кылдыр сирлеш деп каар, көгере берген бажының дүгү хатка эстеңейип каар, иштинде каш-ла борбак диш артып калганы илдең курзук аксы-ла үе-үе болгаш куруг эриншериң эмчиңнедиң, шимчедиң каар — ол-ла. Кезек-кезек соксаш кының каап турар хатка ол-бо эглиңейип, анчыы-даа, дүвүрөңчиң-даа сүргей кыжырткайып турар херим-биле бодунуң, кижиге билбес дылында чугаалашкан-даа дег. Ыңча дыка төнмөс-батпас та чүнү чугаалажып орар чүөс? Ону, оларның, ыңча чылдар иштинде кады чурттап келген хоокүйлөргөң аразында хоорежипки дег чажыгтары кайы хире дээрзип кым билир боор? А ол чааскаанзыргай шуваганчының арнын ол-бо кежилдир кезип, шыйып каапкан эмге-тикчок бырышкактар, ортемчейиң шыва алга сан-түң чок оруктар дег, та чеже бодалдарың, та чеже чажыгтарың, андазың-биле чарып каан черде үрезинер ышкаш, шыгжап чоруур чүөс. А оларның та чезеңи ооң угаан-сагыжың, хөрек-чүрээң, салым-чолуң бир-ле билдинмес чыда ышкаш, өдө халып эрткен чүөс? Бо бүгүнү билип аары, шуваганчының казанааның хоолайындан костүр-көзүлбөс кылдыр шойлуп үнүп турар ынгы эскерип каары дег, шак-ла ыңдыг... чамдыкта сактырыңга, ың бар-даа ышкаш, а оон коорүңгө, анаа сагыжың-даа ышкаш болур. А бо ыңг чок олурар күжүрүң эрткен чуртталгазында болуушкуннар база-ла ыңдыг — чамдыкта сактырга, болган-даа ышкаш, а оон бодап кээрге, анаа сагыш-бодалы-даа ышкаш кының кээр эвес ирги бе? Дүш-дүл-даа дег... А чогуң удааң бе, удуваан

бе, одунган бе, одунмаан бе — кым билир ону... А ооң чанында чыдар таагтылыг кыргач ыттың удун чыдар бе, удувайн чыдар бе дээрэи база-ла билдинмес. Ооң кудуруу ында-хаая билдирер-билдирбес кылдыр ол-бо талазынче шимчен каар — ол-ла. Чүглө үе-үе болгаш карактарын хооннуг-хоон чок ажыдып каар, оон мурнуна костүп келген делегейден сонuurгалкы дег, онзагай чаа чүве тыппаан-даа ышкаш, катап база-ла чалгаараан шинчилиг шийип аар. Ынчан харын, ол хензиг үе иштинде, улуг оруктап шимээн-дааштыг эртип-дүжүп турар хайныышкыншыг болгаш доктаадыр арга чок чүткүлдүг каас чараш чурттаалга ооң карактарынга көрүнчүктели кааптар. Каткы-хоглуг-даа, шыңгыы шийтпирилиг-даа, бир-ле чүведен дескен азы бир-ле чүвени сүргөн ышкаш, далаштыы сүргей-даа — кандыг-даа янзы хооннуг шывыраңайнып эртип-ле турар, эртип-ле турар...

А демги шуваганчы ол шууган эртип турар амыдыралче сагыш-даа салбас, мурнуна чыдар хензиг хоолбекчигештен карак салбайн, көрүп алган олурар. А ол чаъс соонда артып калган хоолбекчигештиң арыг суунда чүглө кезек булуттарлыг, кызыгаар чок ак-кок дээр болгаш шуваганчының ыргак-дагыр даянгыжыкының кезик-чамдыы көрүнчүктелип костүп чыдар... База ында-хаая ооң көрүнчүүнге боттарының бир-ле билдинмес оруктары-биле ужул эртип турар куштар костүп эртер — ол-ла. Ынчанга ол хензиг хоолбекчигеш база-ла дүпчөк ханы кылдыр сагылдырар. Хензиг хоолбекчигеш... Хензиг казанап... Чүглө кээп дүжер чыгай берген, кураук куу херимниң кудараңчыг ырызы-ла топмес-батпас... Та кымга ырлап турар чүве, та кымче, та кайы чүкче кыйгы салып турар чүве?... Кыжырт-кыжырт, кыжырт-кыжырт... Анчыы-даа, дүвүрөнчии-даа сүргей...

Четкиде...

Кижиге магадан, кайгаар-даа хире эвес, анаа бодүүн чурумал. Куу-сарыг чавыс оыт-сиген үнгөн деп-дески хову. Ховунуң кыдыып дургаар бедик эвес бүүрелчинер бүзээлсн алган. А оларның ындынче кайнаар-даа көөргө, кок-кок дагларның шышшык бантары талыгырда костүп турар. Ында-мында дыдыктарлыг, эргижиреп калган аржыыл-биле шыл каан чүве дег, кылын эвес булуттар бүргөп алган куу дээрде чүглө кара чаңгыс эзир-ле чамдыкта черже чавызап бадып каап, чамдыкта костүр-көзүлбес кылдыр дээрже бедик үнүп каан, дескинип турар. Бир-ле

көзүлбөс шыйып-биле шыйып, айтып каап чүвө дег, бодунуң оруун хажык чокка, дээрбектеп дээрбекче шилчип, эртип-ле, эртип-ле турар. Кижини оскерттир-даа арга чок, чааскаанзыргай дээрбектер...

Куу-сарыг ховуну, шугум ышкан, саң дорт орук кежилген. Ол оруктап ында-хаая улуг-биче машиналар халдып эртип турар. Орук кыдыында бир-ле кижини өрү-куду хөөшүг-хөөн чок көрүп каап, таакшылап каап турар, ол-ла. Ол кижиниң овур-хевириңде-даа каракка илдигер хире кандыг-даа онзагай чүвө чок. Эргижиреп, куурара берген бөдүүн идик-хептиг, семис-даа эвес, арган-даа эвес мага-боттуг, ортумак дурт-сыныгы, ортумак назылыгы, улус аразыңга, хойден ылгалыр чүзү-даа чок, эскет чокка эрте бээр кижилерниң бирээзи. Куураың калган арны-бажыңдан узун орукту эрткени илдең. Чүглө ооң могоп-шылаан арнында карактары-ла оскелерининден ылгалып турар. Кижилерниң хой кезиниң көрүп безин көрбээни, амыр эвес хой-ле чүүлдерни көргөни, кижилерниң хой кезиниң углап безин баспааны, белен эвес хой-ле оруктары, кокналарны эрткени, кижилерниң хой кезиниң сагыжыңга безин кирбези, бөдүүн эвес хой-ле чүүлдерни болааны ол карактарның ханызыңда костүп турар. Ыңчалза-даа ооң карактарының ханызыңче кым бакылап коор боор, ооң ишти-хоңуну билеп аар дээш, кым оралдажыр боор...

Капчап бо кижини ховунуң ховузуңда кара чааскаан турары ол? Ча-даглаан бе? Ындыг болза, чүгө ол эрткен-дүшкөн машиналарны доктаалыр деп шенеп, холуп безин көдүрбөзүл? Азы чоғол тоткени ол бе? Доктаар болза, доктаар, алыр болза, алыр ыйнаап дээңизиг, анаа-ла тоомча чок көрүп турар. Азы кайы угже чорууруң ам-даа шийтпирлеп албааны ол бе, азы кайнаар чорууруң аңаа ылгал чок болганы ол бе? Азы аскап кижини бе? Азы кайың келгениң, кайнаар бар чыдарың уткан кижини бе? Азы кижилерден оспаксыраап, бир-ле черге хой-ле чыдар дургузуңда кара чааскаан чурттап чораап, чааскаанзыралдан шыдапшайың маңаа, бо улуг орук чаптыңга чедип келгени ол бе? Азы аар-берге кем-херек үүлгедип каап, чок болза бир-ле чүдөк-бужар чүвө кылып каап, кижилерниң шийткелиңден, кижилерниң килеңинден чаптышып чораап, ам, үе эртип, хамык чүвө утгундура бээрге, дедир улус аразыңче корга-корга кирип бар чыдары ол бе?

Азы амыдыралда бир-ле улуг, оскелерден аңгы күзөлдиг болгаш, чырык черге чүгө санныг кижини эртип шыдаар кокналар дилеп, ол кокналарны эдерип, улчун чораап, муңгаңталган шыргайларга, баш дескиңер кадыр-берттерге күжү төңгөш, дүжүп берипкеш, дедир ээңкен

эвес ирги бэ? Азы эгези көзүлбес, хой-ле үелер иштиңде, сапап четпес, хой-ле улустуң эртип каапканы, делегейниц, четкилер дег, оруктарыңдан бодунга солун, чаа чүү-даа тыппайн, ол четкилерден ойлап-дескен, шуут мырыңдай-ла орук-чирик чок черлерже, бодунуң оруун изеп чорааш, дилээнин тыппайн, күзелиңге четпейн баргаш, чоннуң чоон оруу дижир, уг-шини шагда-ла айтып, шыйын каан орукче дедир эглип келгени ол-даа чадавас. А чоғум чүге ыяап-ла орук ара дедир эгген боор чүвөл? Дилээнин тыпкан, күзелиңге четкен-даа чадавас. Ынчалза-даа тыпкан-тыппааныңдан, шыдаан-шыдавааныңдан артык, ооң ол орукту дилеп чорупканы, бодунуң күзелиң чедип аар дээш оралдажып, ынаар углап семепкени, ол оруктуң бергелери-биле демисежин чорааны, ол орукту эрткени үнелиг эвес деп бэ? Дорт болган каалама, билдингир оруктар-биле сагыш амыр халдып чоруп турган оскелерге бодаарга, ол бодунуң чааскаанзыргай кокпазынга ушчок хойнү көргөн, шыдап эрткен, ушчок хойнү ханы-ханы бодаан, билген болгай.

Азы ол аңаа бодунуң көргөн-билгенин кижилерге тоогун, чугаалап бээр дээш, ол кокпааларга бодунуң олча-тывыжын кижилерге коргүзөр, кижилер-биле үлсжир дээш, чедип келгени ол ирги бэ? Ынчалза-даа кым-даа ооң чанынга оода хензиг када-даа бол доктаап, тура дүшпеди, кым-даа оон: “Кым сен? Кайыын келдиң? Чүнү канчап чор сен? Кай баарың ол?” деп айтырбады... Азы ол эрте халдып турар улустуң боттарының далаштыг, чугула херектери оларны, аң сегирткен аңчылар дег, ойладып сывыртаарга, ол-бо талазынче коор харык-даа чок апарган тутсуп эртип турарлары ол чоор бэ? Азы бо кижиниң даштыкы овор-хевири, ооң орук ортээн безин төлөп шыдавазын херечилеп, шала бужурганчыг хире кылдыр костүр боорга, тоомча чок эрте халдып турарлары ол чоор бэ? Чүглө аас-кежик, таалал болгаш көскү чедиинкилер сүргөн улуг амыдыралдың хажызында чыдып калган, чурттаалганың кымга-даа херек чок бок-чамы апарган кижини олар чоор боор. Кым оңу бодунуң чанында арыг чымчак олутка олуртуксаар боор...

Ойт, ам бо чүү болу берди?... Элдештин аа! Таанда-ла!.. Чүгө?... Орук кыдыыңга турган кижини, сиген аразыңга көзүлбейн чыткан, улуг эвес чүктешкизин эгин ажыр каап алгаш, хая-даа корүңмейн, таваар базын чорупту...

А мен?... Мен бо кижини билип аар дээш, дээрде эзир ышкаш, оңу долганып, дескинип, айгырыгларым-биле оңу ол-бо талазыңдан бүзээлөп,

даап бодаашкынпарымның четкизин ооң кырыпче хей-ле октап турганым ол бе? Ол киж и мээң четкимге туттурбайн, бодунуң чажыдын, амдыгаа дээр көзүлбейн чыткан чүктешкизи ышкаш, чүктөп алган, чиргилчинниг куу-сарыг ховузунче ырап бар-ла, бар-ла чыдыр. Доктаадыштар арга болза... Ооң чүктешкизинче оода-ла карак уштап-даа болза, бакылапса... Чүгө ооң мынча ботка чедир бо орук чапынга анаа-ла хей турганын билип алза... Оо, ооң чажыды ам, ыракта барааны көстүп туруп дүдүскектиг тайгалар дег азы дээрде көстүр-көзүлбөс апарган ужуу туруп ээр дег, талыгырда, талыгырда...

А бис база чуртталганың эң кол улуг чажыдын билип аар дээш, бар шаавыс-биле оралдажырывыска-даа, бистиң четкивиске чүгө боттарывыстың-на бодалдарывыс, айтырыгларывыс болган сөстөривис туттунуп чыдып каап чоруур чүвө эвеспе? А бис ону кандыг-ла бир кайгамчыктыг улуг тывышкыннар деп санап чоруур болгай бис. Эх, а мен база бодумнуң-на сеткилимниң көкпаларын, бодалымның оруктарын таптыг билип чадап чораш, дуу ол кылаштап бар чыдар, бир-ле дугаар көргөним кижиниң сеткилин четкилеп аар мен деп канчаарым ол? Чиргилчинни четкилээр дээн, чөгөнчимни!

Ынчалза-даа... ынчалза-даа мээң чамдыкта булуттар артынче ужуу үнүп, чамдыкта черже чоокшулап бадып, дескинип турган бодалдарымның дээрбектериниң оода-ла бирээзи ол кижиниң чажыдынче чоокшулай хона берген ирги бе?.. Ынчаарга...

Өлчөймөс КУУЛАР

САРЫННАЛ

ЧҮГЛЕ СЕНДЕ...

Карактарың ээреминге дүлнү бергеш,
Карбаза-даа эштип үнүп чадап чор мен.
Ындыг карак чүглө сенде бодараан-дыр,
Ынчапгаш-ла оожум, кем чок болган боор сен.

Сеткилиңниң дүвүндүвө бакылапкаш,
Чемин амзап, хайыраңга алзып чор мен.
Ындыг сеткил чүглө сенде чаяттыңган —
Ыңгылыгың мени салбас ужуру ол.

Эргеледиң ээиниңге кактырыпкаш,
Энерелиң, эргимиңден эстип чор мен.
Ындыг ээин чүглө сенден эстеп келир —
Ыглаксай бээр, ыглаксай бээр ужурум ол.

Чүглүг сөзүң сүүзүңүң амзавыткаш,
Сүрлүүң, топтууң, буяшыңны билип чор мен.
Ындыг сөстөр чүглө сенден төрүттүңер —
Ындың ырым куттула бээр ужуру ол.

САРЫННАЛ

Ужурашкан хүнүвүс-даа узап бар чор —
Уярапчың!
Карактарың чымчак, хоюу кагдымач-тыр —
Халаадапчың!

Сактың-сактың келиримге, чаражыңны —
Чассыксанчың!
Эриниңриң таалалыңга эрикчес мен —
Эргелепчиң!

Ковей сөс чок хойнү соңнээр корүжүңүң —
Корүксенчиң!

Чааскаанзыргай мецээ хооннеш сагыжыңың —
Сарынчанчың!..

Элдепейлиг илбилиг чүг элэдирикен
Ээ-та, мээң салылымны!
Идегелим сен сен дээрге, идиктериң —
Илчирбелиг!..
Ии, авай, муңгаранчың!

ЧААСКААНЗЫРАЛ ТӨЛГЕЗИ

Ээп кээр бе?..
Эник ыт дег оглаңайнып, сени мапаан
Ээнзиргей соңгаларда күжүр бодум.

Ынак деп бе?
Ындынналып сырынналган шаг чок ырым,
Ыжыкталып чажыртыңган хөңнүм ызы.

Уттур-утпас?
Удазыны үстүр четкен бүзүрелим,
Ундаралга алзывыткан уйгу чок дүн.

Сактыр деп бе?
Савазыран, саарылган сеткил тевиң,
Саймаараан дег, салдыранкан күскү бүрү.

Сагымас бе?
Чааскаанзыргай аялганың уян хоонү,
Сагыш аарыш балай хадаан чаъстың даажы.

Келир-келбес?
Кежик дилээн, козеттиимээн бүлүргей от,
Херечи чок оожум баткан карак чажы.

Каантар деп бе?
Халыяарты ыжа берген карак адаа,
Каржыш калган тулааланчак салымывыс...

Телефоноум кыңгырт дээри — эргим үнүц,
 Тендицейнип, тооректелген идегелим.
 Тии буступ, тоглап орар идегелим,
 Дидиренчиг, кээргенчиг мээц чолум.

ЧҮРЭЭҢ МЕНИ ЭРГИП ЧОРЗУН

Кочу-хоптан, адааргалдан
 Хоозурап, шүүрелип,
 Соглеттинмес хомудалдан
 Чөгөл төнүп, шаг чок калдым.

Ынчалза-даа өсте-баарда
 Кыйгы болган бир-ле күш бар:
 Кывыскы дег сергедип кээр
 Ынак эжим корүжү ол.

Амыдырал казыргазы
 Аа шаапкан, боолденгерге,
 Чүрээң ыры кыңгырт кыпза,
 Чүү-даа меңзээ шаптык болбас.

Доозун бүргээн чуртталгамда
 Доктор бо-ла моондактаптар.
 Дозур карааң чылды каапса,
 Тоовас мен, ажа бээр мен.

Ынакшылың эзилзе-ле,
 Ырмам сынып, күжүм төнер...
 Чүглө харын ында-хаая
 Чүрээң мени эргип чорзун!

ОРАЙТААН “БАЛЫГ”

Хемчик хемим эрини орта
 Кежээлерде селгүүстевээн,
 Борбак тейже үнгүлөп каап,
 Болчаг кылып чорбаанывыс,

Чырык имир дүшкүжеге,
Сылдыс санаң, ойнап чорбаан,
Чалыы таавыс ужук тыртып,
Салым-чолдуң уткуушааны.

Багай авам оглумуу дээш,
Бажың чыгтап суйбавааны,
Төрөөннөрим сени танып,
Төрөлдөжүп киришпээни.

Орай-даа бол, балыг чер бооп,
Оюкталып, хөрээм өйүп,
Сагыш, чүрек сени тыппаан
Шаалдазың ам чүктөп чор мен.

“ЧАҢГЫС КАТАП ЧЫРЫШ КЫНГАН...”

Чаңгыс катап чырыш кынган —
Частырыың-дыр.
Чаңгыс сөңгээ чаңчыгып каар —
Частырыым-дыр.

Чүрээң мени шоңа каапкан —
Бурууң ол-дур.
Чүрээм сен дээш ыстап артар —
Буруум ол-дур.

Чаштанчыны хорлээлетпээп —
Салымың-дыр.
Чаштанчыдан частыр часкан —
Салымым-дыр.

Шүлүк, ыры соңневээниң —
Кежиң ол-дур.
Шүлүүм-биле алаагарым —
Кемим ол-дур.

ОЧУЛГА

Чинак оглу КАЛЗАҢ

ДОШКУН ЧЫЛДАРНЫҢ ТООЖУЗУ

Уламчызы. Эгези 1997 ч. №1 "Улуг-Хем" сеткүцүдө.

— Ам дораан тудуп-хоруй бербес боор силер але? Херектин ужурун база билип-ле олур мен — дээш, Баянак улуг тынды.

— Чок! Шимчеве! Сени тудар дугайында нам меңээ дааскан чүве. Баянак тура халааш, эжикче караш диди. Мен боомну шалыпкын сегирин алгаш, ооң ооргазынче шыгаап, алгырдым:

— Тур! Бооладым-на!

Соолгү состерни Шаныбек мырыңай алгырыпкан, ыгыт чок барды. Ол чугаазын оон ыңай уламчылаас болза деп бодааш:

— Хар чаай берди — дей тыртып кагдым.

Ашак мээң оомну-даа дыңнаар хире эвес, бодунуң бодалдарыңа алышкан олур.

— Баянак тура дүштү — деп ол уламчылай-дыр. — Ооң арны ак тос апарган менче корнуп келди.

— Ачай, мени чүнү канчапкан, кайы хире антап-түрөп чорааш, чүгө бээр чанып кел чораашымны билир-ле болгай сен але? — деп айтырганзыг, боо хараалынче чиге коруп тур. — Дүне боорга кылаштан, хүндүс боорга чаптышың! Чеден ийи хүн, чеден ийи дүн иштинде аан! Сарыг хүннүң тонмес-батпас шыланчыын, сылдыстың дуинүң кыскарган дег кыска харааданчыын, хая-даптың кадыг-чидиин, элэзин-күмнүң изиг-ышканын канчаар ону, ачай! Азып-тенивес дээш, өлбөс-читпес дээш чеже хилинчектепмедим дээр! Коргуп-иргии пат болуп чордум. Дээрде сылдыстар меңээ аажок дузалаан. Төрөөн черимге келгеш, ооң дамырак суун пактапкан, оорээнимни чүү дээр, билип-ле тур боор сен, ачай! Силерден сести-сести чедин келдим, чүгө дизе силер мээң кара чаңгыс чоок кижим болгай силер. Силерге дужуп, ачам силерниң үнүңер дыңнап алдым. Аванның чевээнге база баар бодадым. Даг чурттуг оол болгаш, бедиктерже үңүң, оон хову-шынааже көрүксээр аңчы кижн болганымда чуцма-тени даялаксаар-даа-дыр мен. Төрөөн черимниң торгу шыгының

оѳт-сигенип сүзүп, бүрүлөр, чечектер-биле кады хүннүң чырыын күзеп, сылдыстарны санап оруксаам кээр-дир. Мен оскерликчи, олүрүкчү эвес мен. Дорамчылаалга удурланган күжү чегей кээргенчиг хөөкүй кыска дузалаар бодаан хилинчээм-не ол. Ынчангап дезер ужурга таварыштым. Чок! Мен дайынчы хүлээлгемдеп, Ада-чуртум камгалаарындан ырбаваан мен. Хей черге олүрүнден дескеп чаңгыс-ла чазыым ол — дээш, Баянак ыглапкаш, ол оон ыңай чүве чугаалап чадан каан.

Намчының хүлээлгези-биле оглумга ынакшылымның аразында аамайланып калган, ийи башка чарлы бээр чыгыы апардым. Чүү-даа болза ада кижиге болган, оглумну кээргей берген мен, боомну октапкаш, оглумну куспактап чассытпышаан:

— Чоруй бар че. Хоойлудан чаштынып шыдавас дээрзин сактып ал, оглум! — дээн мен. Ол-ла.

Фронтудан солдат оолдар четкилеп келген. Улуг байырлаал болган. Ол күзүп чылыы аажок турган чүве. Хар чагбаан. Хыраа дүжүңтер турган-даа бол, хүнге дораан-на эсти бээр. Хүндүс чылыг салгын сырыннап хүнзээр. Дээр аяс, кылаң.

Дургушнуң дугайында чаа-чаа бижик-саазыннар ужугун кээр апарган. Дургун бир сумуда ында, мында көзүлген деп дамчыыр чугаалар тарап турган. Чамдык улус оон-на сезингени ол чүве ийикпе, хүндүс безин дашкаар үнеринден сестир болу берген. Жежээ дүжери билек улус эжик-хаалгазын дээктеп алыр. Чамдык улус аъттыг кижиниң безин ай-айы-биле чоруур черинден эки аът чок, чылыг идик-хен чок бо оранга канчан чедип келир болду ол дээш, Баянактың мында келгенниге бүзүрөвейи турган. Бир кезек улус ону бээр каяа кээрил, улус ону таңыыр ышкакжыгай деп бот-боттарын оожургадып турган.

Мен ол чугааларга киришпейн, бо назынымда намын бир дугаар мегелепкенимге буруузунуп, сээдеңжиргей апарган ыг чок чорун турдум. Талыгырда шышыктары меңги харлыг тайгалар корген “Кайда чор сен, оглум?” деп айтырар-даа мен! Оглумну бодап келген чамдыкта ооруп, чамдыкта муңгаран, “сени дээш намың мурунунга шыңчы эвес болдум, мегелептим” дээш кылыктаны-даа бээр мен.

Ноябрь айның ортан үезинде мени аймакче кыйгырткан. Мурункузунда дег ужугун чеде бербээн мен. Өртээлдерде паңганчылар, улаачылар чектеп кончуур-даа хире эвес, ыг чок таваар чорун ор мен. Эрткен үем сактын келген, ыядып, келир үем дээн, коргуп чораан мен. Аймак товүңге чеде бээримге:

— Чүге дургуншу мынчага дээр tudуp xopугдаваан силер? — деп айтырган.

— Чуртта чок кижини кайышн tudар бис — деп харыылаан мен.

— Чок деп чүңерил? Төрөөн черинде чедип келген, чурттап турар кижидир. Сумунуң араттарындан ону танып каан каш-даа медээ келди. А дургунну tudуp xopугдаар болуктуң удуртукчузу, боо-хоо берип каан кижилер ону безин билбес. Азы, ол дургунну дилевейн-даа турар улус ирги силер бе? Эш Шаныбек, бис силерге бүзүрээр бис! — дээрге, ыттыгаар чүве-даа тыппаан мен. Үш неделя хуусаа берип каан. Аймак төвү хоорай черни көргөш, “Эх! Оглум, оглум, бо чараш хоорайга чурттаан болуңза” деп бодап кагдым.

Сумуга эеп кээримге, даглар-ховулар хар-биле шыптышыпкан болду. Теректиг арттың сынарышче көрүптеримге-ле, чүрээм саргып аарый бээр. “Чуга шыва тошнуг, доңуп чор боор сен, оглум. Сооктан амытшыныг артсыңза-даа, бистен кайыш камгаланып шыдаар сен” — деп бодап каан мен.

Эртегинде Баянакты tudуp алыр дээш ок-боолуг алды кижиди айттаныпкан бис. Бедик даглар, оргулааштар, чарыктар, шолдер дээш кезивээн черивис-ле чок. Чаңгыс-даа кижиди изинге таварышпаан бис. Дээр кылаң тас. Ак хар. Чаңгыс-даа ис чок. Дуран-биле бир хонаш хире черге дилгини-даа көрүп каан болур.

Араттарың дамчыткан медээлеринге эштерим бүзүрвейин турган. Баянактың ылап чедип келгенин менден өске кым-даа билбес болгай.

— Бо соокта ол сойлук каяа дириг үнер чүвөл? Хоозун меге чугаага бүзүрөп, хей-ле тояап, хүн эрттирип чоруур улус-тур бис — деп, Дойбу химиренип эгелээн.

Аалында кадайынче сагышсырап турары ол дийш. Өске эштер база оон дээрдевес. Шыжыгып чорза-даа, ыттытаваннар. Ынчан аңнаарын хоруп каан турган. Эштүг чүве-биле домей харда койгун, борү, дилгиди итери удаа-дараа таваржып-ла турар. Эштерим шупту аңчылар-ла болгай — ол истерни көргөш, иштинде химиренэс-даа, бук дивээшпер. Кежээликтей үнү чок ирейниң чурттап турар куюнга чедип келген бис. Ол ирей дугайында чугаалар шагдан бээр турган чүве. Сөөлүндө аңаа чоңуң чазаа догушаанда аарыг-чыргалыг кижиди дээш, мал-маган, бир ламаның чурттап турган казанаан-даа айтып берген чүве. Малды ап алган, бажыңчыганшан ойталап каапкан. Өөрөлгөн чаң кончуг. Каш ошкү-хоюн сүрүп алган, куюнче дедир-чана берген. Чүглө аңнап-менден

амыдырап чораан ирей-дир. Ол эмцелгеге мөчээн болгай. Дойбу кирип келген-ле ооң-биле имнежиپ эгелээн. Улуг-эргээ-биле баштай бодунче айыткаш, оон салаазын карактарынга эккелгеш, ашакче көрдү. “Мээң оглумну кордүң бе?” деп имнээни ол боор. Ирей бажын чайгаан, “чок” дээни ол ыйнаан. Оон ыңай чугаа-даа болбаан. Аңаа дүн чарып алган бис. Үжүвүс куйга, а бир үжүвүс даштыгаа. Дээр сылдыстар-биле шыптыныпкан. Соок кедергей, хая-даш тигленип, чер доңуп турары даажындан илдең. Карак чажы дамдылааш сыртыкка безин четпейн доңуп каар. Чыварлыг соок агаар бисти удутпаан-даа. Ол дүне чүгле үнү чок ирей удуп дыштанган боор.

Дараазында дүннү чылгычының чадырынга эрттирген бис. Баянакты чылгычы база көрбээп болган. Соок депдеп эгелээн. Кара-Даг, Теректиг, Талдыг, Будуктуг дагларын одуртур быттаан бис. Өрүм эрлер ажыгы-биле хорадан эгелээшпер.

— Ам домей-ле тып шыдавас бис. Соок-тур. Чанаалыңар — дижи берген.

— Чаңгыс-даа шол, даг арттырбайн кезээш чанар бис — деп харылап кагдым.

— Ынчаарга он хонук ишти доңуп-дожап, тояап кээр бис бе? — деп бир эр айтырган.

— Ынчанмайн канчаар чүвөл. Биске чээрби хонук хуусааны берген ышкажык! — деп хорадаксай бээримге, улус ыт чок барган.

Баянакты тыппаан шаавыста дедир чанмас деп бодап алган мен. Соок хоойлудан-даа артык коргунчуг ышкаш-тыр. Тос тостуң соогу келбээнде, багай оглумну тып албас болза, доңуп олзе канчаарыл. Кым билир ону, тудуп алырвыска та өршээл бооп, салыптар чүвези ирги бе деп идегеп чораан мен. Оон ыңай кым-даа хыйланмаан.

Үстүп алган бис. Бир кижиге даг бажын одурту хайдынар. А өскелери даг бели-биле чоруур. Ынчаар дилээрге чаңгыс-даа ис каракка илдиңпейн баары берге-дир ийип. Баянактың тыптып келиринге бүзүрөп чораан мен. Дужаал чокка боолавас, удурланып халдаар болза, боолаар деп катап-катап сагындырган мен. Карактарымга Даван-Богда сынның дөзези көстүп келген. Соок хат хадый берген. Чилинвиске кирип доңган бис. “Мындыг соокта оглумну хей-ле чорудупкан-дыр мен” деп хараадап-даа чораан мен.

Дөрт дугаар дүн. Даг эдээнге чораан эживис бисти кыйгыра берген. Аңдым шанак-биле домей сыыладыр белди куду бадыпкан. Даг бажыңга

чораан бодум хамык эштеримни мурнады халдып четкен мен. Харда улдуцун демир-биле динзелей шарып каап идик изи көрүп кааш өөрээнимден чүрээм уштуна бер часкан: “Дириг-дир!” Ынчалза-даа “Хоокүй оглумну! Час дүжериң көрбези ол-дур” деп ол-ла дораан муцгарай берген мен. Истер чаа. Чоокта чаа шынааже баткан хевирлиг. Өөрүмнүң арыннарында өөрүшкү, муцгарал катый-хаара көстүп турар болду. Сүрүүшкүнүң канчаар доостуру билдинмес. Истеп чорупкан бис. Үр болбаанда-ла аъттар хыраалай берген. Кыжын байтык, чайын безин малды ынчаар мунмас боор ийин. Ам дээрге улус мени “өлүрүкчү, дерзини кижини болгаш, аът-малын ынчаар сылба мунуп чораан болгай аан” деп хоптажыр-ла-дыр.

Цагаан-Бол хемчи кешкеш, Кара-Копту дагларын ашкаш, Оруктук деп черге келген бис. Орук багай болганындан аяар челзип, чамдыктарывыс шуут чортар ужурга таварышкан. Ол черге шаап болбас чүве-дир ийин. “Чүге ындыг ыракче чорупкан кижини боор, Баянак” деп аайын тыппаан мен. Ыжык черже баары ол бе дээрге хаттан ыжыктаныпкы дег даглар оске талада-даа бар-ла болгай. Азы чиир чеми төнгени ол чоор бе дээрге ээн чайлаглаарже чоп бар чыдарыл ынчаш. Ында чылгычылардан оске аып-чемниг улус чок-ла болгай. Хепертен билип кагдым: Ол бисти көргени ол-дур!

Хүн келген тудум дээрнүң көккүрү кедереп, агаарнүң соогу дам барган. Баянак-биле бистин аравыс барык хүннеш чыгыгы хире чер. Дүүн чер чырык турда бистин бараанывыс көрүп кааш, караңгылаары билек дезе бергени ол боор.

Мээң даап бодааным-биле ол ам пат могап турупкан. Ооң истери Кара-Адыр сынче углаан. Ол кашпал-сыннун шыпшынын хүн херели шопупканда кыдыындан коорге, даштан кылган аяк-ла.

Сыннун эдээнде келдивис. Эрткен дүне маңаа чылгы оъттап турган хевирлиг. Ынчангаш хар биле довурак холужа берген. Баянактын изи-даа көзүлбес. Ол болап эрткен болбайн канчаар. Бо шырылап каш-даа кижини эртсе изи тывылбас. Хоокүй оглумну. Кара-Адырже чаңгыс-даа кээп көрбээн кижини-дир ийин. Ооң ам дедир ээр оруу чок. Артында — бис кедеп келген, баарында — чалым-хая. Оруу муцгашталган.

Кара-Адыр. Мецги харлыг бедик сыннар. Оларнын аразында улуг тамы, а баштарын чүгле ак-көк дээр тудуштуруп турар. Кадыр болгаш бөзүр-бөзүр хаяларлыг. Ынаар кижилер байтык, аң-мең безин чүткүвес. Ындыг бедик чалымнарже үнерге, ол улам шөйлүп, бедип бар чыткан

ыпкаш сагындырар чүве. Хенертен Баянакты эскерип кааш, дугурушкан чүве дег, хары угда алгыржып эгеледивис. Баянак хая-даа көрүмөйп каш шурагылаан соонда, хая артынче ажытталы берген. Эштеримниң арыштарында оң чок, чугаа соот үндүрбейн оруувус уламчылай бердивис. Чүгөс Дойбу быктын туттунушкан, човууртавышпаан соолунге чыдып калган.

Ол кашпалды эрткеш, улул чалым баарыга келген бис. Ындамында бөзүр хаялар хар алдындан шиштейип үнүп келгилээн. Баянак дорт-даяктап алган ынаар чүткүвүшаан. Тайып баткаш-даа дедир чүткүлө чор.

— Тур! Доктаа! Андарлы бээр сен! — деп алгырыштывыс.

Баянак бисти-даа дыңнаваачаңнап, өрү халбактанып үнүп бар-ла чыдыр. Ону чеже кайгап турарыл. Соондан боолап эгеледивис. Ок-боонуң даажының чаңгызы кулак уюк. Кыривысче данштар чуглуп бадып эгелээн. Баянак хөртүкче сыңнып, чаптына берген. Болаашкын соксай бээрге, ол улаптыр үңгеп чорупкан.

— Баянак, сокса! Бээр дүш! Сени дээш шүүгү мурнууга дагдынар мен! — деп, ооң соондан алгырдым-даа.

Ол үеде чүнү эдин турарымны эки билбейн турган боор мен. Даг эдээнге турун алган, ооң канчаар өрү чүткүп үнүп бар чыдарын көрүп турарга, дыка берге болур чорду.

Ол бичии-ле энчок базар болза, меңгиге тайгаш, чуглуп бада бээр. Оон аңаа кандыг-даа бурган, кандыг-даа эмчи дуза кадып шыдаваас ийик. Ол ынчап чорааш бир сүвүр шыпшыктын бедиинге чедип алган. Хүн ажып кашпал ишти шагда-ла хөлегеленген. Кежээ дүшкен. Малдар-даа, кижилер-даа доңганындан сириңейнип турган. Черде чыпшыр доңган хөртезинден оске оттулупку дег чүве чок. Оларны хоора согары чүден берге. Бир үжүвүстү оттулар чүүл диледип чорудупкан бис. Ол үеде Баянак база-ла ходелип турган. Хая-даншта данштарны хоора соктааны дыңналган. Доңарындан короткаш чылыгары ол ыйнаан деп бодаан бис. Ыштап чоруткан улузувус үш дүн ортузу четкенде, чартыы ирик чагы соортүп алгаш келгеннер. Чагыны чээргеннээш, от ужудунтувус. Доң өзектиң курган кыварынга үр үс эрткен. Дүннүң узуну-даа, соогу-даа кончуг. Аътты кижешээр хамаан чок, чаңгыс черге тургузары безин айыылдыг. Оларны доңурбас дээш чедип алган кылаштадып турган бис. Пашта харның эрип хайнырынга бир шак үнген. Суг хайнырга-ла, хөңмелээн эътти ынаар дүлүпкен бис. Одагга улус сергеп, сорук кирип

кээр-ле чүве болгай, бо удаа ындыг болбаан. Кижн бүрүзү дүнеси ыржымны дыцнаалаан дег бодангаш олурушкан. Ай чок караңгы имир. Чүглө сылдыстар-ла чивецейини турар. Баянак үңгүр каскан тарбаган дег ынаар, дагжавышаан...

Чемивис болу берген. Пашты эспейн чытгаш-ла, эътти холдай берген бис. Эът-кеш билинместедир доңуп калган.

— Баянак эът чиир сен бе? — деп, бир оол айтырарга, ооң шимээргепп хөделири соксай берген.

— Чиксээр болуңза, бээр бадып кел. Сеңээ эът чедирип беришки дег, ынаар үнер дидим эр аравыста чок-тур!

— Эрген чорууруңарда, одагга арттырып каңар — деп дилээн аяныг үн-биле Баянак харыылаан.

— Бис моон чорувас бис! — деп чугаага Дойбу киржи берген. — Хүн үнгүже хуусаа берип тур бис, эш Баянак!

— Силерге база ынча деп болур мен, хүндүлүг эш, ачай. Ынчалза-даа хүн үнгелек турда силерни моон ойладыштар мен, кырым сынар — деп кыжырып-кочулаан аяныг үнү кылыктанган доңгун аянче шилчий берди. Ооң ол сөстөрүн дыцнааш ыт чок муңгарай берген олурган бис. Баянактың шимээргээри дам барган. Өзөк өттүр доңганывыс ындыг болду ыйнаан, эът-мүнге чылыкпаан-даа бис. Даң адып, чер чырыыры билек кедээр көрдүвүс. Баянак сүүр шыпшыктың дожун барык шуптузуун хоора соктап алган. Даштарны аңгы оваалай чыып каан, а ооң чанында даштан бүткөн тей бедип көстүп турган. Канчаар дээш оларны оваалап алган кижн боор деп аайып тыпаан бис. Ам канчаар хөделир бис деп сүмелештивис-даа. Чамдык улус маңаа артып калган манаар дишкен, Дойбу суму кирип дуза дилээр, хүнезин-куш, майгын ап аар-дыр деп санал киирген. Эң аныяавыс аңаа удурлангаш: “Суму чедип, шаг-үе чидирериниң орнунга каш кижн ооң соондан үнерге, оскелери адаандан от ажыдып камгалааны дээр боор” дээн. Санал-онал ийн аңгыланы бээрге, оорум мээң шийтпирим манап турупканнар. Баянак чаңгыс чер чурттугларынче, торээн адазынче хол кодүрүптеринге бүзүревейн, таптыг шийтпир тып чадап турумда, Баянак алгыра берген.

— Хүн үнүп келди! Силерниң үеңер эрткен. Онга чедир санаар мен! — депкеш, санап эгелээн. — Бирээ! Ийн! Үш!

Коргар хамаанчок, ооң бодун кээргей берген бис: “Хөөкүйнү, бисти коргудар деп. Сөөлгү аргазын ажыглап турары ол-дур” — дижип турувуста:

— ...Дорт, беш, алды...

Ооң кыжаныгдан өске чүве кылыптарынга бүзүревейн турган бис. Дургуннуң чагып чыткан эддин сактып келгеш, орү көрдүм — хүн херелинге чүгле дош кылаатнаар.

— ... Чеди, — сес, ... тос, — он!

Хенертен кырывысче хая-даш чуглуп көшкеленип эгелээн. Ам-на чогум чүү болу бергенин билип кагдым.

— Эй, Баянак, сээдеңсей бердиң бе! Мында кижилер бар чүведир, улус олүрүп кагдың, сокса!

Корткан, алгы-кышкылыг, чаглактаныр чер дилеп аай-дедир маңнашкан кижилерни көөргө, угаан-сарыылын ышкыныпкан дег болган. Дээрден “даш чаъс” чагбышаан. Сактырга, дээр ийи аңгы адырлып, адаавыста чер чиде берген ышкан болган.

— Боолаңар! — деп дужаадым. Соксаал чокка чаап турган даш, доштардан камгаланыр дээш девидеп маңнап турган кижилер боозун ийи-бир эдискеш, соксап кааннар. Ойта кээп дүжүп, катап туруп, хорадаарым дам барган. Кээп дүжүп чыда-ла: “Өлдүм-не!?” деп бодай кааптар турдум. Улуг кара паш дег даш ужугуп келгеш, аъттарың бирээзин ойтур басыпкан. Ол кээп дүжерге, кызыл хап ак харже чаптай бергенин ылап көргөн мен, Баянакка хорадааным дам барган. Баянакты тудуп алган болзумза, олүрүп каар-даа чыгыы турдум ыйнаан. Ынчалза-даа биске чүгле камгаланыры арткан. Ында-мында чуулган даштар, доштар маңнаарыңга шаптыктап турган. Та чеже кээп дүжүп, катап турар чүве. Кырывысче улуг-биче даштар, доштар чуглуп кээп-ле турар. Чарык аксынче кээп доктааптывыс. Шуптувус: кырган, чалывыс-даа эгиштеп, чодүрүп турган бис. Бир аныяк оолдуң кускузу чаштына берген болгай. Кым-даа чугааланыр харыы чок, кортканывыстан үнүвүс чиде берген.

— Маңаа мынчаар олүрүвүс ол бе? — деп бир кижиниң муңгаргай үнү адак соонда дыңналган.

Шупту дириг амыр-менди болганывыска өөрүп, чидирген малгадаа хомудаваан бис. Мээң кылыктанып хорадаарым кедереп барган.

— Аъттаныңар! — деп дужаадым.

— Аъттангаш кай баар улус бис? — деп бир эр айтырды.

— А сен кай баар деп бодап тур сен? Аалыңче, кадайыңның чылыг хойнунче бе? — деп кочулай аарак кончуттундум.

Өөрүм ыыт чок аъттаныпкан. Аъдын ышкынган, чолдак тырың аңчы Борбаа ирей меңээ ушкажыпкан.

— Че чүл, командир. Мээң саналдааным езугаар кылыр бис бе? — деп, Дойбу айтырды. — Чылыг идик-хеп эккеп алгаш, хүннезинненгеш, дургуннуң оруун дуй дозуп, кедеп олуруптар болзувусса, кай баарыл ол. Доңгаш, аштааш боду дүжүн бериптер-дир ийин.

Өске өөрүм ыытташпаан, Дойбунуң чүүлдүгзүнгени ол боор.

— Мен ооң турар черинче үнүптейн. Даш кошкезинден коргар кижиге болза, аъдындан дүшпейн чыда, арлы берзин.

Ыыт чок чоруп ор бис. Баажыланып иштим аарып тур дээш чыдып каар Дойбуvus соовустан элейтип олурган. Өлгөн аъттың чаны-биле эртин чыдырывыста, база кым-даа чүве ыыттаваан. Ооң чанында хоолбектелген хан доңа берген болду. “Баянактың доштары төнмээн болза, капчаар улус боор бис” деп хилинчектенип-ле чораан мен. Кылагар дош тей, бозур кара даш оваа эсти берген чүве дег, оларның туружунда ийи улуг оңгар карара берген турган.

— Экизин! Чүү-даа артпаан хевирлиг-дир — деп, бир кижиге өөрүшкүзүн илереткен.

Бен-даа базым четпейн чыткаш, даг бажында Баянакты көрүп кааш, аңгадай бердивис. Ол холунда боолуг. Доктааптывыс. “Ол-ладыр, оглум. Бис ийи адашкының олүр хүнү келгени ол-дур” деп бодаптарымга, хараадап хомудааным эстип, изигленген кылыым часты хона берген.

Ооң дүрзүнчүү аажок черликсий берген. Бажының узун кара дүктери ооң делгем эгиннерин дуй ала берген. Идиниң улдуңнары шуут туругулап калган, чүгле баг дузазы-биле-ле ылдыртышып чоруур. Чамашкыларлыг тону хирлиг, оңу безин оңуп калган. Курунда торлаа астын алган.

— Аъттан дүшпейн, мээң чугаамны дыңнаңар — дээш, боозуп бисче шыгаап келген. — Үшке чедир санаар мен, бооңар октаңар. Кажарлаан ажыг чок. Че! Бирээ!

Мээң эштерим көжүй берген олурлар.

— Ийи.

Бир дугаарында Дойбу боозуп октапкан. Өске өөрүм эгиннеринде бооларын ужулгаш, октапты. Мен база олардан чыдып калбадым.

— Ам саадактарыңар черже октаңар!

Ооң дужаалып доп-дораан күүседип, саадактарывыс октагылаптывыс. Баянак боозун бадырып алган:

— Ам бир базым аткаарлаңар — деп дужаады. Бооларны чаңгыс черге бөлүп кааш, октарның иштүзүн чыгаш, саадактарны авый-шавый астыгылап алды ийип оң. Бир боону көдүргөш, бир аңдара туткаш, ону күш-биле кагарга, ооң уну ийи башка чарлып чаштай берди.

— Антаарым копчуг дээрден башка, сээдедичевээн кижидир мен. Үш хонукта боскумче чем ажырбадым. Элик сывырган бөрүдөн дора мени сүрүп келдиңер. Хондур эът-чаг шиштеп тура хондуңар. Оода кескинди эът арттырар ирги бе деп бодап турдум. Харын-даа экизи коргон: ужуп бар чораан аганак сегирип ан, ооң чылыг ханын соруп алгаш, орталанып келдим. Канчап билир, силер келбээн болзуңарза, чигге-даа ооң ээдин чиптер турдум ыйнаан.

Баянак чаңчарлашы берген боо ужазының чартыларын чыып, холаны диштээш, ооң дарызын оваалап кааш ыяшче бызааш, отту шапкан. Дызырткайндыр ооскуп, кыва берген отка аганагын быжырып ажаанзырап олурда, ол бисти көңгүс уттупкан дег болчук. Артындан аяр кедеп чеде берген болза, дөмөй-ле эскербес хире. Ынчалзажок диттир кижиде тывылбаан. Баштайгы коргуп девидээни намдай берген, а шүүгү шииткелинге онаажырын ам-даа шоолуг-ла медресеп билбээн болбайнаан ол.

Баянак кушту, чалбыышка арты-интин быжыр дөгөн, үрүп-чайып кезек олура, эътти диштеп үзе-чаза соп, дайнавайн-даа сыырып олур. Чүглө сооктер кызырааны дыңналыр. Ол ам-на харын хырыны дүптөп алган ышкан болду.

— Силерлерниң амы-тыныңарга чедер частым — деп, Баянак чугааланды. — Силерге багай чүве кылыр сагыжым чок, чүглө бодумнуң борбак бажым бодааш, аргажоктуң кадында хая-даш, дош-меңги чууктап турдум. Кызыл тын копчуг, ол дээш, оор херек база кылдым, харындаа мырыңдай бир кижиниң амызынга чедер частым. Ийе, сооктан чаштап олбес дээш, бо самдар тонну оорлап алдым. Ооң орнунга ядыы шугаганчының чадырының чанынга ийи дилги кежин аппарып кааным нын чүве. Оон бээр-ле бо тоннуң ээзинге улуг өрелиг кижидир мен ийин, чүге дизе ээн ховуга хамык-ла эртинелерден бо тон артык үнелиг боор-дур. Алызында ол өггө өрөм төлөп чеде бергеш, оон база бирээни оорлап алыр хире мен. Салым ыңдыг болганда канчаар боор. Өске эътта чоп ушкакып алганыңар ол, Борбаа ирей? Аьдыңарны балыглаптым

бе азы эндептим бе? Кымның боозун үрөп кагдым? Буруудатпайн көрүңер. Борбак эъттиң үнөзүн кайын билир силер аан. Бир боону огу-биле катый ап алыин. Амыдыраар арга херек. Ачай, ха-дуцма, буруудатпайн оршээп көрүңер, чон-биле кады ажылдап-амыдыраар туржук шаптык-дужамык халдадып турар кончуумну. Кандыг-даа кадыг-бергени шыдажып эртеринден чалданмас мен, чугаалап каар сөзүм ол. Орук-чириктиң дажын аштап кириптеринге белең мен, хонган куюмнуң бок-сүрээзин аштап, үрөлгөн херимперни септеп, эрги кудуктуң суу хирлени берген болза, чаа кудукту казып, мал-маганны ойттуг черге одарладып боор мен. Салым-чаяным кандыг-даа болур болза, кижилерге ынак хевээр чоруур мен.

Баянак ыңча дээш ыглап бадырыпкан. Мен база туттунуп шыдавадым. “Канчап чоон-даа бол чурттаарын бодап чоруур бо аныяк кижик — мээң оглум-дур” деп чоргаарланып боданмышаап, бүдүү иштимде узун пазы пазылаарын алган-йөрээп турдум. Кайгамчык магадыг эртеп турган. Кышкы кыржаң соок оттур ак-кок хадак дег торгуланчак дээрде чайнаан хүннүң чылыг тыныжы эът-кешти шонуп турарын бирде-бирде бодаарга, удавас час келирин медээлеп турганзыг-даа. Баянак овааланы берген чыткан бооларже үр-ле көрүп тура, оларның бирээзин ап, чүъткеп алгаш, чугаалады:

—Ам меңээ чүгле ок чедип шыдаар. Ол ок бо бооларның кайы-бирээзинден аттыгып үнүп болур. Бооларыңар ап алыңар!

Ол кижик бүрүзүңге ок чок бооларны тутсуп берген. Сынык боо Дойбуга таварышкан. Ол сирилээш холу-биле хыны чок боо ужазындап сегирип алган.

Баянак бис ажыт киргизевиске чедир, даш кожээ дег шимчеп дивейи туруп калды. Чок, ам-на сактып келдим, бистиң соовусче мыңчаар алгырган чүве:

—Буруудатпайн көрүңер, ачай, ха-дуцма! Мээң дедирленир аргам ам чок!

Ооң үнү үзүктели берген.

—Хоокүй оглукужуумну, ам дириг үнмөс боор—дээш, Борбаа ирей улуг тынган.

—Бис база—деп, Дойбу ыглацнаан.

Оон ыңай чүнү чугаалашканывысты орта чарт сагынмайн-дыр мен. Суму товүңге дүн ортузунда келген бис. Эртепинде эмнелеге чыдып алган мен. Билдингир-ле, окпеге дегдирген хевирлиг мен. Беш-алды

хонук иштинде меделер чок чыттым. Сөөлүндө кады чыткан өөрүмдөн дыңнаарымга, Баянактың адын адап, эр чаңгыс оглум сен деп кыйгырып чыткан болдум. Дегдириинишкин экирээн-даа болза, чүрээм баксырап эгелээн. Эмчи кевин-херекчок чүве бодава деп сүмеледи. Баштан үен-даян бодаалдарны үндүр сывыртаптар хире күштүг эм-таңдан кылып каан болза эки-ле чүве-дир ийин харын.

Ол чылын аажок узун, кадыг-дошкун кыш болган. Ынчаарда эмнелге дээр чүвези—чеди хире орунга-ла өй биче орээл турган. Ажылдакчылары—фельдшер база санитар ол-ла. Ол эмнелгеге кол нуруузунда өлүрү чайлаш чок кижилер чыдар. Өлүм-чидим хаая-даа бол, үзүктөлбөс. Бир оолчугаш элээн үр шыдашты ийин, хөөкүй. Ону шагдан тура таныыр, билир-даа дег, эшсине берген мен. Ынчалзажок ооң кадыы экижиир туржук, дорайтап бар чыткан. Бир-ле кышкы соок эртен күжүр оолак кызыл-дустай бержик. Чок апаарының мурнунда дүне аажок дыштыг удуп хонган чүве. Эртен оттуп келгеш, соңгаже көрүп каап, улуг тынып олурган-на кижини. А оон ону удуп чыдар деп бодаан бис, дүшпө билдинип келгени болза, чок апарган болган. Аарыг улус шупту дөргүл-төрөлдөрдүн суранып, үргүлчү чаныксаар мындыг. Эмнелгеден үндүр бижиштерге суг, тергийн амыраарлар. Чүглө мен-не харын сактыр-бодар чүвө-даа чок, өөрүүр хире чылдак-даа чок чыдар мен. Эң-не берге чүве чүл дизе, ажыг-шүжүмнү үлөжипки дег чоок кижимниң чогу бооп турган. Бир-ле катап аарыг улус менден бир-ле чүве чажырып турарын эскерип каан мен. Оглум дугайында кандыг-бир медээ дыңнаар ирги мен бе деп идегел-биле удуучаңнап чыдар-даа мен.

Бистиң эеп келгенивис соонда, ийи хонганда аймак төвүндөн күрүнениң айыыл чок чорук комитетиниң төлээлери баштаан бөлүк келген сурагылыг болду. Он ажыг хонук иштинде аймактың девискээрин кызыгаарга чедир быттап, шүүрээш, Баянактың изин-чыдын-даа тыппааннар.

Суму чагыргазындан дарга аттыг кижилер эмнелгеге кээп, меңээ журажып турганнар. Чүнү-даа мурнай олар мени шагдагы дег “эш секретарь”, “эш начальник” дивейн, а анаа-ла Шаныбек ирей дээрин эскерип кагдым. Ынчалза-даа мен аңаа ажынып, хорадавадым, а чүглө харын арай элдепсинген мен.

Апрель он ийиде эмнелгеден мени үндүрүпкен. Эмчи меңээ үш хонукта ажылдан хостаан бижишти берген турбуже, ижээнимге арай

деп-ле бир хүнзээш, эртенинде ажылдаар черимче базымтып. Дүштеки чапсар соонда, мээц херээмни сайгарган хурал болган, аңаа аймак төвүндөн төлээлер база олурушкан. Дойбу мени Баянак-биле сүлчээлиг турган база мурнунда болган таварылганы кара ош-биле кылган деп билдирип каан болду. Баянактың меңээ кээп турганын чажырбайн чугаалааш, Дойбунуң нүгүлүн шуут хүлээн албадым. Хураалдың кидин-түлүк үезинде орээлче ажыл-агый эргелекчизи Гаса эгиш-тыныш кире халып келди. Ооң карактары төгөрөктелип, уштунар чыгай берген деп болду.

—Ол Баянак дээр сойлук, Кара-Коптуда Довай кадайың оонде дунчулай берген-дир!

Хураалды соксаткаш, суму даргазы менче шыңгыы көргөш:

—Эш Шаныбек! Бир удаа намны мегелээн-дир силер. Силерни буруудашып турар чүүл болза, эш-оорүңерни айыылче биле тура чыгаандыр силер. Ооң шың-мегези соолүндө билдине бээр. Ам частырышарны эдип алыр арганы берип тур бис. Силерге баштаткан болүктү ам база катап аъткарып турарывыс бо. Ынчанганы-ла дээр, чүге дээрге Баянакты диригге тудуп алыр херек. Ону силер-ле чогулуп шыдаар боор силер. Бодуңарны база оорүңерни айыылдан чайладырын кызыдар ужурлук силер.

Ок-боолук улус ол-ла дораан аъттаныпкан. Баштайгы “сегиртчилерден” чүгле Борбаа ирей чок. Бистиң-биле суму даргазы база аймак төвүндөн бир толээ база кады чораан, Кара-Коптуга даң чаа-ла адып олурда, чер ам-даа четче чырываанда келдивис. Соок намдай берген. Шымыраарыш келген коктүң чаагай чыды думчукка хооп айдызан турган. Хая ужунга аъттарывысты баглагылап кааш, огже чадаг базыптывыс. Өгдө улус ам-даа удуп чыдар хире. Ыды чок-ла турган боор, шыпшың, кажaa азыында аажок улук хоютку костүп тур. Аймактан келген толээ кижжи бүрүзүңүң туружун айтып берди. Дошнели берген хүл артынга Дойбу чаштынып чыдынты. Поова биле Дака—оң талада хая артында. Мен, аймак толээзи, суму даргазы-биле үжелээ—чоога иштиңде бис. Өг бистиң мырыңай баарывыста. Кижжи хамаанчок күске-күжүген безин эртер аргажок кылдыр бүзээленкен бис. Октуг бооларывысты белеткей салгылап алгаш, оожум олур бис. Дээрде соолгү сылдыстар чүнү-даа эскербээн ышкаш, чайнап турлар. Бодумнуң кээргенчиг салым-чолумну чектеп, бирде чыргалдыг уйгуже дүлүп кире бергеш, оон ам-даа үнмээп өгже көрүп каап олур мен. Довай кадайны эки танывас мен. Ол он

ажыг чыл бурунгаар дулгуяк арткан. Оон бээр-ле улустаң шала хоорук хонуп, чаңгыс уруу Гумай-биле чурттап келген. Кижилер аразыңче кириксесес аажылыг боорга, улус ону шулбус дижир. Гумайга чедер чараш кыс чок деп болур, ынчалзажок ооң аажы-чаңы Довайшы-ла кара олчаан. Чеже-чеже аныяк эрлер ооң ынакшылын чаалап алыксавады дээр, а иешкилер оларны сывырып чорудуптар улус-тур. “Барып-барып дургун кижини, оонче капчап киирин алганнар болду?” деп кайгап ор мен. Шында-ла ындыг болза, оларга адааргап канчаар.

Чер чырып келген. Кодан хой маалажып, куштар мыжырткайнып эде берген. Өгнүң эжни кидисти ажа каапкаш, эртенги хаяаның алдын-сарыг херелдеринге уткуштур Гумай костүп келгеш, оңгаар-дескээр коргүлээш, хая баарында чоогада орган бисти эскербейн, орегезин тырткаш, катап оонче кире берди. Өгже чырык саарлып кирип, дүндүктөн ыш буруңайы берген. Аяк-сава кыңгыраажы дыңналган. Ол аразында Баянак үнө халып келгеш, шынаадан дыйлайып үнүп келген орук уунче бараадай берди. Кады чорааным өөрүм серт кыннып, менче көрүп келдилер. Баянак бистиң уувусче көрүнмейн турда, дүрген чоокшулап алыр херек. Бооларывыс колдуктапкаш, шимчеп бадыптывыс. Аравыс он базымдан ашпас чер арткан. Баянак биске удурланмайн дүжүп бээр дээрзинге бүзүрөп турган мен, чүгле ону коргудуп болбас. “Баянак, бүзээлеттирген сен! Дүжүп бер!” —деп хенергедип дыңзыды алгырдым. Ындыг чүве кайда боор! Ол аажок дүрген хая көрүнүп келди, ооң кедип алган дилги кежи бөргү безин уштуруп чаптай берген. Ол бажының дүгүн чаңы бак аскыр дег аткаар шеле аарак чайыпкаш, хойнундан хол боозу ушта соккаш, боолай бээрге, үе чидирип болбас, ооң огу улуска дээпсе канчаарыл деп бодап келгеш, боомнуң мажызын чык-ла кылдым...

Бо тоөгүнүң тончүзүн билир хиремде-ле, домей-ле четтикпейн манап олурдум. Аккыр энчек дег дээрден харжыгаштар кодан-майыктап чаап туру. Шаныбек караан шийип, хаваан дүйүн алган олур. Одувус өжер четкен, ында-мында ийи-чаңгыс көстер кызып каап, шагжок ышталып чыдыр. Мундгаранчыг шыпшың. Туруп, хөртезин чыыр күзел безин чок, харыксыраан олур мен. Ирей кургаг, албааргай карактары-биле одагже көрүп, чугааланды:

—Бо чорааш ыяш ужуруп көрген сен бе, оол? Ыяштың канчаар ужарын, ооң хенертен дызырткайнып човууртап бадарын, арга-ээминниң аңаа ыы-сыы-биле харыылаарын, качыгдалын үлежирин база ооң соонда ыржым-шыпшың апаарын эскерген сен бе? Мээң боомнуң эткен даажы

хаялар дамчып чаңгыланып чоруй барган. Сактырымга-ла мээң соомдан чүс-чүс катап боолап турган-даа дег. Баянак чөпкүр бүрүлүг улгады берген дыт дег черже кээп дүшкен. Даглыг черниц чоргаар сыыны дег, хан-чин болу берген чыдыр. Өгден Гумай үнө маңнап келгеш, кышкыра каапкаш, угаанын оскунупкаш, кээп дүштү.

Довай кадай карганып ыы-сыызы аажок болду. Чаштынып чыткан өөрүм үнүп кээп, Баянакты үглей берген, улуг тынып турлар.

Чер доң хевээр. Хүүрек-биле арай деп-ле оңгар аттыг чүве казып алдым. Оглумну көдүрүп алган кылаштап бар чорааш, ханзыг чыттан бажым дескине берди. Оглумнуң бажын хөрээмге чышпыр тудуп, караан шиме суйбай тудуп кагдым. Тонун, идиин ужулбайн, бөргү-биле арнын дуглап кагдым. Ону хөмер довурак эвээш болганындан даг эдээнден сай эдектеп дажып турдум. Оон ыңай чүү болганын билбес мен.

Эмпелгеге миннип келген мен. Тевеге чүдүрүп эккелгеннер болду. Чорта бээрим ол бе деп бодап турдум. Чок, катап-ла дириг артым. Чартык ай хире болганда үндүр бижипкен. Дораан-на ажылымга бардым. Үзүктелген хурал уламчылааш, саадавайн доосту берди.

Херектин бистиң бодап алганывыс дег болбайн барганын чугаалааш, буруум миннип кагдым. Ынчалзажок бо удаада намчы хүлээлгем күүсеткен мен. Мени кооператив даргазынга томуйлаарга, кызыдыр ойталап кааптым. Эрге-дужаалым чавызатканынга хомудаваан мен, черле сөөлгү айларда өскерилгеним ындыг турган.

Баянактың өлгени меңээ кончуг аар согуг болган. Ынчан кооператив даргазынга томуйлаарга чөпшээрэжирик болзумза, амга чедир-ле удуртукчу ажылдарда ызырнып чоруур чадаvas ийик мен. Чүге ыяавыла мен дарга болур ужурлуг кижиги мен? Менден өске аныяк, эртем-билиг билир кижилер чок эвес. Олар ажылдаай аан. Амгы үеде дыка хөй кижилерниң таваржып чоруур частырыын кылбааным ол болган. Кижиги амытан кырыыр назылыг болганда, чыл-чылы-биле албан-дужаалдан халбактанган херек чок. Халатпайн үр ажылдарга дөгөйленип, үениң негелдизинден чыдып каар-ла болгай. Төлөптиг кижиги тыптыр болза, аңаа олудун чайлап бергени дээр. Бодунуң хар-назынынга тааржыр хире, эртем-билиинге дүгжүр ажылдан тып алганы дээр чүве дийин.

Ол чылын час кадыг-дошкун болган. Час адакталып бар чорда, коргунчуг аш-чут эгелээн. Беш ай ортан үезинде хар чаггаш, каш хонукта шуурганнап турупкан. Алды ай ортан үезинде безин Сарыг-Сиген деп черниц хары эривээн чыткан. Мал-маган кырлып туруп берген.

Улустуң арын-шырайында аар-берге човулаң таңмаланып калган. Чамдыкта бодаарга, чай моон соңгаар бистиң черге дүшпес-даа ышкаш сагындырар.

Биеэги дег кара чааскаан, чуду кара ядыы-ядамык чурттавышаан мен. Эвертеп мунар тускай аъдым-даа чок. Менде ам бар-ла чүве: каш аът, эзер, чүген, чулар, боо, өг — шуптузун бодумнуң шалың акшам-биле садып алган мен. Тевежи болу бердим. Каттыжыышкын чаа-ла тургустунуп турда, теке кадарарыңга туралаар кижиге тывылбаан. Мен чөпшээрэжи кеним ол-дур. Теке малдаары даргалаарындан берге болур чүве чорду ийин.

Май чээрби үште тевелеримни Сарык-Куладан Боргасунче ай деп бар чораан мен. Каттыжыышкынның баштаар черинден бир аът, майгын ап алган мен. Ала-Бут деп черге Дойбуга ужуражы бердим. Ол чааскаан эвес, а эштерлиг. Олар дөрт хондур өөнгө хонмаан. Гумайны дилеп чоруурлар болду. Мен база оларга каттыжып, чүге-ле ийик, дораан-на Кара-Коптуже углапкан мен. Хар улуг болганындан чогуум оруктап эвес, оюп чоруп ор мен. Ховуда тарбаганнардан өске тынның чүве көзүлбеди. Ынчангы коргунчуг дүн эрттирген черивиске чоокшулап келгеш, ыры дыңнап кагдым... Херээжен кижиниң өткүт үнү болду. Чоокшулап чеде бергеш, сөстөрүн тода эскерип кагдым: тааланчыг, өткүт үннүг херээжен кижиге ырап олур.

Чалым хаям чарлы дүжем!

Чаңгыс эжим сөөгүн салыйн!

Кара хаям чарлы дүжем!

Карам эжим сөөгүн салыйн!

Харын улустуң бурунгу чаңчылдарын эки билбес чораан кижиге мен, ам-даа шоолуг билбес мен, аът-сөөгүм ынчан соолаш кынган. Тевелеримни кыштаг чоогунга эккеп кааш, кажааже чортуп кирип келдим. Көңгүс чанымда ыры тода дыңналды:

Карам эжим чевээ болган

Хары черде чедип келдим —

Кара чаңгыс ынаам-биле

Кады чыдар хүнүм келген.

Сактырымга, хая баарында Бокту-Кириш, Бора-Шээлей алыш-кыларны көрүп каан дег болдум. Ынчалзажок ында Гумай олур. Чугажак терлик тонунуң моюндуруунуң өөктери чешти берген, узун кара чажын өгбейтир сула салып бадырып алган. Ооң баарында узун шөйбек боралдыр чүве чыдыр. Баянак!.. Чок апарган Баянак хөөкүй деңерден!

Корткапымдан алгырыпкаш, ыңай боор частым. Мээң кыпсынчыг алгымдан тевелер безин кулактарын делбиңшедип, хоя бер часканнар.

Аъдымны хая чарыынга баглап кааш, Гумайга чоокшулап чеде бердим. Ол Баянактың дилги кежи бөргүн холунда тудуп алган ырлап олур:

Эргек ышкаш хензиг оглум, өпей, өпей, оой.

Эчизинде эжен боор сен, өпей, өпей, оой.

Уругга чоокшулап, чанынга чеде бердим. Менче Гумай хүлүмзүрээш, ийи холун сунду.

Ажай буурул Алтай, Таңды ээзи болур

Ак баштыг Сагаан-Өгбем моорлап келди.

Авыралдыг ачаңны ам айдызааштың

Амызын ап диргизер боор, өпей сарыым.

Гумай хенертен ырызын соксадыпкаш, менче дүрзүнчүг көрүп келгеш, борт иштинден борбак дап сегире тыртып алгаш:

— Өлүрүкчү!— деп алгырыпкаш, менче халып келди. Караам оду кызаш дээп соонда бажым дескине берген. Ооң-биле халбактанчың, сегиржиң алдым. Бут кырынга турар харык чок апаргаш, хортүкче аңдарлы бердивис. Арай деп-ле Гумайны курум-биле хүлүп алган мен. Ол ызырып, дырбактанып, меңзэ удурланып пат болган, бажымдан хан сыстып, дамдылап турарын эскерип кааш, шарый тыртып алдым.

Гумайны аъдымга ушкарып алыр дээримге, тепкиленир хоржок. Чадап кааш, ооң холундан хендир-биле шарааш, аът соондан чоруп олурар кылдыр чедип алган мен. Харын-даа чааш аът мунуп чорааным чаяаң болган. Гумай ийи-үш-даа менче халдааш, шаа төнүп, адак сөөлүндө арай деп-ле калгып чораан. Уругну кээргээш, аъдымга үңгерип алдым.

Дүн ортузу чедип турда аалга чедип келдивис. Улусту оттуруп, балыым чуп, шарып алган мен. Гумайны чежиң, чемгерип кааннар. Даңгаар эртен Кара-Коптуже дедир хапкан мен. Гумайны паром-биле хемниң ол чарыынче кежиргеш, эмнелгеге чыттырып каан.

Соок, сырынныг хүн болган. Тевелер өг чанынга хонган болду. Чер эриир туржук, дам-на шак доңган мындыг. Черни холумдан хан сызылгыже казып алгаш, Баянакты орнукшудары-биле ону көдүреримге, доң болгаш аары кончуг болду. Оглумдан черзиг, шыксыг чыт кээп турду, ооң аът-кежи оңун чидирип, хая-даш оңун сиңирип алган ышкаш болчук. Күжүр Гумай бо соокта ону канчап чевегден уштуп алганын аайынгышпадым. Баянакты оңгарже киир каап, доштуг даштар-биле хөөп кагдым.

Часты база чайны Боргасунга эрттирген мен. Наадымга чедир чүгле ийи-ле хонук артып калган турда суму төвүнге чедип келген мен. Аып-чемим төпсөргө, улус аразынче кирбес аргам чок болган. Мээң арын-шырайымда бир-ле коргунчуг хевир бар болганы чадавас, кижилер менче дорт көрө албас, дүргөн-не каржып эрте бээрин бодаар азы өскээр ээн чоруй баарып оралдажып турган. Наадымга-даа киришпейн, садыгланьп алгаш чанышкан мен. Багай чадырымны база тевелеримниң бараанын көрүп каап, сеткилим ам оожургай берген ышкаш болду.

Сен ол үеде авацныц иштинге-дир сен ийин, ам дээрге улуг ашак болган, чер-делегей кезип чорууруц бо-дур. Үе... Мээң оглум ыпчаарда база чээрби беш харлыг турган. “Гумай канчалганыц?” деп айтырыксап ор боор сен. Дортен чеди чылда ол хепертен чиде берген. Эмнелгеден десе берген. Ону үр-ле дилээн бис, тывылбайн барган. Ооц авазы шагда-ла чок апарган. Бурганнаарда чон аразынга анаа кижигилештир мочээп. Бир мындыг ужурал база болган де. Байырлал болган черге оскелер-биле кады шайлап, арагалап олурган бис. Сен дыцнаан-даа чадавас сен. Шимэтек дээр оол мээң бажымче арага шили-биле тудускан. Чүгө? “Баянак биле Гумай дээш, сээң арыцнга ийи сорбу чорзун” дээн-не болгай. Хомудан каг деп улус сүмелээрге-даа ынаваан мен. Чоор ону деп бодааным ол-дур ийин. Ол мецээ аажок чугула, ыччангаш сецээ чугаалап олурарым бо-дур ийин.

Сецээ оглум Баянактыц дугайын чугаалаар дээш, бодумнуц бүгү амыдыралымны тө каап бердим. Мээң амыдыралымны тоогээш, тевелерни чугаалаваска хоомай болур, ыччангаш оларны чугаалап көрсейн. Чаа-ла теве кадарып эгелеп турумда, үжен безип четпес теве турган, а ам олар алды чүс ажып турар. Хову-шолдү шыва алы берген кодан тевелеримни коргеш, канчаар-даа муцгаран чораан сагыш-сеткилим часкарлыш кээр болгай. Оон ацгыда бир көрүп алыксаар күзелим бар— мээң өскөн төрөөн, чурттап чораан кырып-чонээн бо чер-чуртумга кандыг-кандыг чаартылгалар болур ирги?

Шаныбек ирем чугаазып доозутту, аңаа чийк апарган чадавас. Туруп кээп, хортезиш чыып чоруугум. Хар чагбышаан. Аыттарышыс уудй берип-тир.

От катап-ла хөглүү кончуг кыва берген, арткан хортезиннерни хая адаанга чыып кагдывыс. Ам кым-даа маңаа келир болза одаг ужудуп ап болур. Одаар чүүл бар.

Аъттарывысты чежип алгаш, оруувус улап чоруптувус. Элээн чортуп бар чорувуста кижим доктаавыткаш:

— Мында! — дидир.

Баянактың хөөрү-дүр деп билип кагдым. Черниц сорбузу бүдүп калганы ол ирги бе, чевег болгу дег достагар чер көрзүнгөш тыппадым.

Ооң соонда шынааже бадып кагдывыс. Соовуста кыштаг өлүг ыржымга бүргедипкен ыт-шимээн чок туруп калды. Дээрже шөйлүп үнүп турган чиңгежек ак-көк ыш бо черге амыдырал кажан-даа үзүлбээн, база кажан-даа үзүлбес, төнмөс деп бадыткаанзыг буруңайнып тур.

Хүн ажып бар чыдырда, хар чагбайн барды. Имир дүшкүжеге Дестиг тайгазын эртип алдывыс. Дүн дүшкен. Хат кезек-кезек болгаш сыылады үре бээр, соогу дендеп келген.

Даң адып, чер чырып келгенде, Баянак-оваазын көрдүвүс. Аңчыларның чугаалажып турары кончуг улуг оваазы ол болду. Баянак аңаа бир дугаар даш салган, ынчангаш ону ынчаар адаан. Баянак өттүр көөр турганы ол бе? Чуртталгага ынакшыла — кайгамчык-ла күш, аа! Болап эрткен кижилер: аңчылар, читкен мал-маганын дилеп чораан кадарчылар оваага даштарны, чаңчыла сагып, ыяавыла салыр. Ам ол оваа дыка улуг тей хире апарган.

Бир хонганда олча-омактыг чанып келген бис. Бүдүн хүн иштинде ис кезип келген бис. Адактың сөөлүндө Шаныбек ирей бөрү өлүрүп алган. Олчавыс хомудал чок болган.

Каш хонганда катап-ла төрээн черимден аъттанып чорупкан мен. Шаныбек ирей мынчаар чагыыр чораан:

— Чарлып чоруур ужур турбайн канчаар, ындыг болганда катап чоп ужуражып келбес деп. Аңаа бүзүрөп чор.

ДАЛАЙ ӨННҮГ КЫДЫРААЖЫМДАН

1. Терең сугда хадың

Ак сай кырынга
Ай чырыы чайнап,
Хемниң чалгыглары
Херелденип турда,
Көккүр карааң менче
Көрнүп келбээн болза,
Эриг сеткил канчап
Эстип хайлы берген,
Эх, эстип хайлы берген.

Терең сугда хадың
Дедир көрнү берген,
Хөлдүү кыры аңаа
Көрүнчүк бооп турда,
Хоюг чымчак эктиң
Кожалашпаан болза,
Эриг чүрээм канчап
Эстип хайлы бержик,
Эх, эриг чүрээм.

Терең сугга хадың
Дедир көрнүп алгаш,
Сылдыстарны кайгап
Сымырашпаан болза,
Көккүр карааң ынчан
Меңзээ чассыыр деп бе.
Көк-ле кудай өршээ,
Мээң кежиим болдуң,
Эх, дедир чаңныг уруг.

1996, 23.04.

Кавайда чан опеяа дег
 Айны булут эдээ-биле
 Камныы холчок шуглап алган
 Ак-кок дээрде эштип чору.

Корем, эжим, сен база
 Мээң чацгыс хоргасталым,
 Кок дээрниц авыралын
 Мээң-биле үлешкен сен.

Шуурган хаттың силгииринге
 Шугул муцгак болу берген
 Салым-чолум камгалажын,
 Чапымда бо кожа чор сен.
1996, 09.05.

3. АЛДЫН ДЕСПИ ЭРИИ ДОЛУ

Кайгамчыктыг тодуг чаагай
 Шилги бе дег, эмии саамчаан,
 Казапчаның кыйыында бо
 Шинилеме бай күс келди.

Алдын, деспи эрии долу
 Кежиин биске делгеп алган
 Аравыста эскет-даа чок
 Херел чырыын саарып туру.

Арбус, дыня, чаглыг ужа —
 Алдын хүннүң хайыразын
 Чүглө кежээ кижилерге
 Сүүзүнүг белек кылган.

Чалгаанайны кижиле канчаар...
 Чараазын-на сылыртынар.
 Күзел-соруу хоозун дүш,
 Күс оңу ойун эрткен.
1996, 20.10.

АРБАНЫМЧЕ АЯН-ЧОРУК

(Барымдаалыг жоожу)

Калган адам Бүрүшкек, ием Севил,
акыларым Метпээ, Биче-оол, Хунап
оларныц чырык адынга оргүл

1. "ЧАСТЫР БӨМБҮК"

— Силер бүхтээ, арбан-аймак, агбий-хөөхүт, ажы-тол, чон-хошун,
амирхын-на тур бе?

— Амырхын, амырхын! Ал-бөдуңар, аал-ораныңар сол, менди,
аарыг-аржык, думаа-ханаа сермээлдиг-ле бе?

— Аа, эсен-эсен! Силерниинде кыш хүр, мал-махан оншаа-менди,
тенхилге чакаа-ла тур бе?

— Чаагай, чаагай! Ол ынаар ыт-куш, оор-сук, озал-ондак шоон-
не бе?

— Бурхаан аффыралында чүфээ-ле билдиртпеди, оол, тайбии-не
болгаш туру.

— Орук-суур чиник-чаагай-ла моорлап келдиңер бе? Онза-солун
чүү бараалгап тур?

— Аа, кемчок, чакаа, чакаа! Онсаа-солун чүфээ-ле чохул.
Силерниинде чүү туру?

— Шоон, сол, сол... Оон-моон калга-дорбет, алдай-делег аялгалыг
кожа-хелбээ төрелдер бүдүү-шагаа хүннеринде ынаар төнмөс-батнас
амыр-менди солчуп, чолукшуп турда, дең-дуң-на билир турган мен.
Мындыг суулалга кожавыс Аскырак-Шошканай азы Шошкан-Делег,
Моген-Бүренден Ак-Бурган, Казырыкпай, Холурааш хам, Сайгырак-
Баштыг, Селби шолалыг ийи Сундуй ламалар, Эне, Тере-Бижи
алышкылар аян-ындынныты, чечен-мергени-биле онза шылгарап
турганнар. Кызыл-Мажалыктан Бай-Оваа (Кызыл-Хая) суурже бар
чорааш, оовүске ара хонар төрөл-аймаавыс чиң тээкчилериниң оттуг
суунуң тевни-биле хелиңшеривис мынчаар ырлашкылаар ийик:

Кежээлесе, кежээлесин,
Херек үнсээ ментээ болсун.

Херек чанхыс ментээ-ле эвес,
 Хемиңерде баса-ла бар.
 Түнээлесе түнээлесин,
 Түвек үнсээ ментээ болсун.
 Түвек чанхыс ментээ-ле эвес,
 Дүктүг-Чаакта баса-ла бар —

дишкилээш, чуглуп-ла чыткылаар. Дүктүг-Чаак дээрге ачамны ынчаар одап тургулааннары ол.

Фашистиг Германияга удур ССРЭ-ниң Ада-чурт дайыны эгелээн үе харын ол-ла боор, кышкы хуннерниң бирээзинде өөвүстүң дөжек талазында кадайлар улдуң, чоожай сырыгылаан, чүэк баарында кезек эр улус падыр аяктарда далган нугаан олурганнар.

— Адыр ам, өг-ээзилер, Орустун Маспаа деп улуг кодазының чоогунга частыр бөмбүк дүшкен. Уунга турган бажыңнар өрттенип, озаңналы берген. Ол кавыда чер, тараа шыгжаар уургайлар ышкаш, үттүг-таар апарган. Бөмбүкке дамдыктаткан кижилерниң үчү-боду тоо-башка үстүп чаштай бергилээн, үзүк-чазык шөйүндүлери хар-довуракта борашкылаан чыткан-дыр деп бо-ла сургакчыларның кайзы ыңчап оржук мооңар? — деп, үстүү кыштагдан хам кадайы Дотпаанак шуваганчы дааранган өөрүндөн чугаа ээрээн. Хеп-хенертен ындыг чииртим медээден оларны чожуп, ине-тевенелери-биле салааларын ал-соора шанчып, туткан чүвөлериң ышкына чоруй, холдарың өрү тейлей тутканнар:

— Оо, өршээзин!

— Халагым ай!

— Ана ат чүве-дир аа?

— Бак-ла чүве ыңай турзун!.. Өөнүң ээзи угбай чок болу бээрге, ылбырт чаш уруун дылын дамчыштыр сүт эмзирип доруктурган, оолдарының ойбак-дыдыын, сүт-саанын боду тыртар, кадайлар белиңнээрге кады белиңнеп орар, херээженнер суйбап божудар чораанындан: “Диш аайыңың эът аайыңыңдан доя чүве-дий, уйуглай” — депкеш, Салдыг кадай, Даараныр ирей деп шولا эдилээн тоожок келдир честевис Кара-Даагын чаңгыс өргөн джигин содуңнатпышаан, белиңнеп, пат кайгаан олурган:

— Ии, ачаай, адам бажы даадым, уйуглай! Кижиде даа дыңнаай эвеш чүве-дий ооңай! Бөмбүк бажа чаштый чүвө бе? Иштиңге дайы, бышкан чояан-дый аа? — деп аайын тыппаан. Даараныкчыларның аныяа, кожавыс үжүк-бижиктиг Дочүн-дарган кадайы Чамырак угбай олургаш:

— Иревис арай ужурун билбейн ор ышкаш. Ол уруглар ойнаар хей-бомбук эвес, бодунда тевер былдалыг, чакпалыг балык дүрзүлүг бомба дээр чепсекти солунда чуруундан көргөн мен. Ону ужар-хемеден октап бадырар, а үгөр-боодан адып үндүрер бөмбүк хевирлиг ядро дээр чепсекти ак хааның-даа мурнуңда хааннар дайыңга ажыглап турганын дептерлерден кыйгырган мен — дээрге, чыышкын баарында ужурун билир эрлер: “Ы-ыык, мүн-мүн!” дижип, баштарын согаңнадып бадыткааннар.

Артыы кыштагдан ээдергейи-биле бо-ла хөк үндүрген чоруур, “эжинде ыды безин чок” дирткен ядыы, күске карактыг Аскак-оол хөөкүй:

— Орусче халдаан ол кырмааннар деп улустуң частыр бөмбүү бистиң кырывыска кээп дүшпес ирги бе? — деп илден-не сезинген байдалдыг олур. Мурнуу кыштагдан биче-бача ижипкенде: “Мөңгүн-Тайга — мен-дир мен!” — деп мактаныр, ачамның кады-төрээни, Семис-Кара шолалыг Мыйман акый, ону кыжыраан янзылыг, дозураартыр хүлүмзүрээш:

— Бисте өштүг эвес, ол орандан бээр чоп кел чыдарыл олар? Келзе-даа, долгандыр шивээ болган бедик тайга-таңдыларывыс, ыдык Мөңгүн-Хайыраканывыс бар-ла болгай! Оларны эрттирбес-тир ийин! — деп көңгүс тоомча чок харыылады. Демги дарган кадайы угбайның адазы, дылы калга аянның, үгү карактыг Чиктиг-Хелиц ирей олче бажын аңгырызыг эргилдиргеш, хорадап үндү:

— Пиче-пача ижипкенде, Мөңгүн-Таха мен деп паар бо Маймын деп шүве тенек хулутор болбун: шастыр бөмбүктү ушар-хемеден дүшүрер болханда, чалхынныг темир ырак, педик дээр эвес, сохур бөмбүк часылган соонда, Маймын деп тапыыр эвес! — дээрге, олурганнар чир-шоң каттырышкан. Ынчанмыже, Мыйман акыйның тайбың сеткили корткан улусту оңгарыпкан дег болган.

2. КӨДЭЭ ҮҮЛЕ — ЧЫМЫШ

ССРЭ-нің гитлержи Германияга удур Ада-чурт дайыны кажап, каяа турувуста эгелээнин эки-ле сагынмайн-дыр мен. Билип кээримгеле, ТАР үези бол, ССРЭ-ни — Улуг төрөөн чуртувус, Сталинни — адавыс, башкывыс, баштыңчывыс, а Тываны — артыкы тыл дижир турган. Совет Эвилелинге ТАР-ны каттыштырарының угаазылалы, аңаа белеткел ажылы ыңдыкы төөгүлүг турганы С. К. Токаның Москвага

тургаш Тываже бижээн “Оруктан чагааларында” костүп турар. 1940 чылдың 11 ай 28 хүнүндө ону мыпчаар элдээртип бижээн: “...Черле ынчаш, дончулаарга, ТАР-ны чогуур черлер кончуг чоок көрө берген, ол-ла эки-дир, шуут айтыышкын бээр чыгыы тур. Ол кончуг эки чүвениң байдалы илден — орук ажык...” Соолгү сөстөрүн опзалап, кара үжүктөр-биле аңгылаан, маңаа оон ыңай тайылбырның херээ бар деп бе?

Ол шагда мал бажы остүрери, тудуг-суур калбартыры, үжүк-бижик, ополчен сургуулу, школа, ооредилге, кижизидилге ажылы — шуут-ла дайынның негелделеринге чагырткан. “Кодээ — база-ла фронт”, “Бүгү-ле чүвени — тиелелге” деп кыйгы кедергей патриотчаан, интернационалчаан үе-ле болгай. Белек, дузаламчы, кызыл-көш — бо үш сөс сургакчыларның, активчилерниң, бүгү-ле улуг, биче кижилерниң аксында баглашкан, барык-ла дүрүмчээн, боттуг, дириг шимчээшкин апарган турду. “Дайын үези-дир”, “албан херээ-дир” дээрге-ле, намчы, аревэчи, энгини арады, аныяа, акшааны, эр, херээжени бир домей — бурт-ла дээр эвейикпе! Ооң кадында, “Бүгү-эвилел даргазы” Калининниң: “Немец-фашистерни чылча шаап каар болза аар деп анаа-ла күзеп орар болза четпес. Ол болза чүнү-даа кылбааны-биле домей... Чүве кылбас ыңдыг кижин бистиң дайзышывыс болур” деп сүртенчиг сөстери, Тывага улусчу революцияның тиелээниниң 20 чыл оюнга аалчы болуп келген РСФСР-ниң Дээди Сөвединиң Президиумунуң даргазы Бадаевтиң совет чазактың мурнундан таныштырган “Совет улустуң тиелелгежи акы-дуума тыва улустуң база тиелелгежи болур” деп сөстөрлүг чагаазы бистиң кодээге сургакчылар, солун-сеткүүл дамчыштыр база-ла пептерей берген турду.

Чамдык дарга-бошкалар холүн эртип-даа турза, ол чокка-ла кижилерниң бот-идепкейи, ажылгыры, күүседикчи сагылга-чуруму кайгамчык турган үе ол. Ынчаарда одаар, тудугга хереглээр ыяшты арбанның орөгө санынга онаап каар. Ачавыс, акыларым, аревэчи угбам-даа дыттың балды-биле керттип ужурган ужун орүмнөп үгтээн, үлүндөн шары думчуугулаштыр аргамчы-биле бурундуктаан, аътка Мугур дожун куду төрөпчилээн, суурда школа, эмнелге чанынга тейлендир чыып бээрлер ийик.

Ол шагда школачыларга күрүңе хандырылгазының ора-сомазы-даа турбаанындан сургуулдарның хеп-сыын, аын-чемин ада-иелер боттары шүмнээр, чүгле дазылга, класс орээлдери чурттаар, кичээлдээр оран-савазы болур турган. Ынчаарга ачамга кээп турган албан бижиктериниң чүгле бирээзин өскерилге чокка көргүзөргө мындыг:

“Дыңнадышкын”

“Хамааты С. Ч. Бүрүшкөк силерге хүлээндирерим болза: айда бир сургуулга онааштыр 16 кил соктаан далганны, 1 хой эъдин, 1 хырын саржаг-чөкнекти, 2 кезек доңурган сүтгү база эки тураңар-биле ааржы-курутту школаңың аңмаар, паптаныр черин эргелеп турар эш Серенотка дараазында айыңың 1 чааның бетинде эккеп дужааган турар тур.

Мугурда № 4 арбаның даргазы Х. Ойдуң”.

Айтышкын ой-шаанда, шевергин күүсеттигин турган. Ынчалза-даа харын ол душта боор, мындыг кожамык сургуулдар аразында неггерээн:

Аалым болган, чуртум болган
Алды-ла орээл школаны.
Аъжым болган, чемим болган
Аяк ишти шойдем быдаа.
Черим болган, чуртум болган
Чеди-ле орээл школаны.
Чемим болган, аъжым болган
Чеди-ле омаап ажыг ааржы.

Бодавыже, аъш-чем складын, столоваяны хары-угда эргелеп турган кижиниң сургуулдары багай ашкарын-чемгерип турганындан тывылган янзылыг ыр ол.

Ынчан, аш куу чазын, менден улуг акым Хунан хепертен чапаттап келген. Сургуулдаа-ла, черле ынчан корбээн кижиге болгай. Шунту кайгап калган бис.

Авамдан:

— Ышкыла удавас тараар-ла болгай. Чүге электен чаныш келдиң ынчан, оглум?

Акым могоаттынганда, хой чүве чугаалавас кижиге. Каш-ла состу арай боорда, карак чажы-биле кады, сы идип үндүрдү:

— Кижиге аштап турар эвес... Серенот дээр ашак сургуулдарың хой кезинге далган каап бергеш, каш-ла кижиге, ажыг ааржы-ла бээр чорду...

Авам дыттып-ла үнген:

— Бис сургуул хүнезили үспейн турар улус бис. Арбан, суму даргалары-даа мактан турар чүве. Бо бачым үеде тараа соктаары амыр бе? Чаш ажы-тол алалаан, кыдыглаан, чоңуң хамык аъш-чемин кайнаар сиңирин турар анагыл, ындың?!..

Ачавыс бүле-дем, мал-маган дээнде черле ындыг — бистерни школаже белен-не ыдыксавас кижн. Амыраш-ла кынды:

— Бооп-тур! Хорам кадарчыларның бирээзи чанып келген, ол-ла болгай харын: мал эдерерге, хырын тодар. Шокар саазынны чоорул, хии-хаалы!..

Ынчалза-даа оовустуң өөрүшкүзү үр-даа болбаан. 2—3 хонганда, суурдан эрги шеригниң кулактыг сарыг бөргүн кеткен, шак-ла ындыг хөйлеңин колун кур-биле куржанган, улуг думчуктуг, таакпылаанда, ыжын аас-думчуктан барык-ла үндүрбес, олчаан ажырыптар Хандарма деп башкы келгеш, эки-ле өөреникчизи турган боор, акымны эп-чөп-биле көгүдүп аппарган. Авам оглун чорударда, чанаттап келген чылдагаанын башкыга ыы-сыы-биле тө каап берген. Сөөлзүредир Серенот дээрзин ажылындан үндүр хөөгөпкен деп дыңнаан бис.

Удатпаанда, акым эге чада школазын “тергин” деп демдектерлиг дооскаш, дүруг даалымба пос, кезик шай, бүдүн дүңзе таакпы, кыдырааш, карандаштар-биле чула шаңнадып алгаш келген. Дошкун четчир-чединмес дайын үезинде ол шынап-ла улуг шаңнал болган. Ол шагда школачылар арага туржук, таакпы деп чүвени дүшке-даа какпас, корум-чурум кайгамчык, өөреникчиге бүзүрел ол хире улуг, бедик турган-дыр ийин!

3. ДАРГАННАР

Көөрге-ле, моортай дег, удумзурап оран, шоолуг ыгттавас бол, Чиктиг-Хелиң хөктүг, бирде чаптанчыг-даа кырган болдур ийин. Хелиң-не дээр, судур ажып, ламалааны-даа көзүлбес, харын сарыг мыйыс сыптыг кестик бижээ-биле ыяш, чөвүрээден чүү-хөө дүрзүзү сомнаан оран ашак-ла чоржук. Ол үеде кожуун, сумунуң та кандыг албан-дужаалынга турган кижн, бир-ле катап хаактыг чуңгулап чорааш, соокка эрнин дөрбейтир үжүдүп алгаш, өөвүске хонуп чыда, ийи дугаар улуг акым Биче-оолга “аксы чараш, эрни чараш” деп кыжырткан Салчак Шошкуй акый суурдан сургакчылап кээп, аалдың эр хинниг улуг улузунга Каргы суурга магазин тудар, кижн бүрүзү чидиг балды, хирээлиг, күш-хүнезинниг келзин деп чар тараткаш барган...

Хелиң оолдарынга болгаш күдээлеринге мынчаар чагып орда өөнге кире берип-тир мен:

— Шошкуйну тыңнадыңар ыйнаан: махачын тудуңар деп силерни суурже сывырып орду шоп? Кишиге туттурардан, харын кишиниң бодун тудуп шиир кончуг хорган тайсын амытан дишик. Талды, хүнесин херек

болбуч. Хирээ-биле чүнү каншаар? Оон орнунга боо-моңгудан ачылап алыңар. Офаарымчалыг болуңар! — дээрге, улуг күдээзи Маадыр-дарган кадайы Доктаал угбай оргаш:

— Чүү деп дөмөй эдиң орарың ол? Магачын эвес, магазин-коржаа бажыңы тудар чүве-дир ийин — деп оозун эде шаап кагды.

— Та, та, кым билчик, Шошкуйнуң хараан көөрүмге, ширинини-ле сүрхей, уштулаңайнып орар шүве полду. Суурда махачыннар келген деп бодадым — деп, хелиң харын-даа шугулдаксап олур.

— Чөнээш, угааны чанып бар чыдар кижжи-биле чүзүн ынчап орар чүвөл? — деп, Дөчүн-дарган кадайы Чамырык угбай хоруучаңназа-даа, каткызын тудуп шыдавайн баржык...

Ашактың уруглары — Доктаал биле Чамырык — топтуу, ажылгыры, тудунгур-кавынгыры, шевери-биле улустуң: “Уран кыс удазынга ораашпас” дижири дег, хсрээженнерниң үлегер-чижээ болуп турганнар. Коданында мал, эжинде ыт көзүлбес-даа болза, угбашкылар чоннуң айбызын кылып, оон тыпкан чүүлдери-биле ажы-төлүн багай эвес хепкерип, чемгерип чорааннар. Олар амыдыралын ине биле чүскүктен тывар турганнар болза, ашактары — Маадыр, Дөчүн дарганнар — маска биле дөжүден тып чорааннар. Оларның кадайлары чараш, хорлуг көстүр турда, бажашкылар даштыкы талазы-биле бот-боттарынга шуут-ла удурланышкак: Маадыры, өжүрген хөмүрү дег, кара арын-шырайлыг, үнү көргүрээш болганындан Коргү-Маадыр деп шолалыг, а Дөчүнү хылбан-сарыг, чес дег, кызыл шырайлыг, кады ажылдажылга бириктиргенинден ындыг-ла чалгааранчыг эвес эжишкилер болуп чордулар.

Дарганнарның соккан демир эдилелдери, ылаңгыя тыва шооча, аът дагазы, шелер хомус, аргар-кошкар, те-чуңма мыйызындан чонган кылыглары — сыдым дээгинден ок, дары саваларынга чедир — араттарга улуг хереглелдиг турган. Ылаңгыя дагалар араттарның Кызыл Шеригге өргүүр аъттарынга онзагай херектиг болган. Бажашкылар боттарының ус-шевер ажылының үнөзин: “Бис тиилелгени база дарганнажып турар болдур бис ийин!” — деп медресеп билиишкин-биле холбаштырар турдулар, а араттар эң эки аъттарын ыдыктааш, комиссияга хүлээдиң тура:

Ушпазын дээш, турбазын дээш

Дагаладып берген-не мен,

Утпазын дээш, кагбазын дээш

Даңгыраглап калган-на мен —

деп ырлажыр ийик. Бажашкыларның баскан хорүүнүң хомүрзүг чалбыраажындан, сырылаткан демирний дуңзаазыг кагындан, хаарыылдан хевир киирген мыйыс эдилелдериний ыш чыдындан, дожү-масканың ырындан агаар ажыксып, хуюксуп, кыцгыңайнын турган ышкаш анаар чүве-ле болгай! Черле ыңчан, бистиң ийи-үш ада салгал одекшиткен хоочун кыштаавыс чаңгыс ол-ла кыжын оон-моон келген дарганнарның узанылга чери апарган чытты. Каргы сааяларындан честевис улуг баптыг Мандыгычының хорүү база-ла аңаа үрдүнүп, дожү-масказы димиреп кыштаан. Ол ог, бажың эт-херекселдерин согарынга онза шыгараан кижин болгаш, Хүрөң-Тайгазын тырта суурже коже берген, ында чаа туттунун турар бажың-балгаттарның сенчи, шүнчүктеринден, демир суугуларынга чедир узанып дарганнааш, алыс барып, Мугур-Аксы суурну үндезилешкен бызаңчыларның, дарганнарның кол “шоптузу” апарган кижин ол.

Шегетейниң чүгле кожуунга эвес, а алдай, казак, дорбет кожала-рывыска сурагжаан, база-ла даптыкы хевирин барымдаалап шолалаткан Кара, Сарыг-Дарганнары ус-шевер кылыглары-биле ТАР делгелгезинге киржири-биле Моген-Бүрөн чигчилериний ортээли апарган кыштаавысты таварты кожуун төвүнче бар чорааннар. Оларның сывын мыйыс-биле алалаан, хынын моңгүннен каастаан, ховулдуг тыва бижектери уран кылыгларның магалыг үлгери турган. Ылаңгыя дарганнарның Кызыл Шеригниң командирлеринге суй белек болдурары-биле соккан хылыштарын магадан-ла ханмаан ийик бис. Кара-Дарган бир ындыг бижээн ачамга: “Эдилеп каг” — дээш, оргүн арттырган, оозу адавыстың курунга каң оттук, моңгүн соңгулдуурлуг таакпы хавы, черлик хаван азы-биле кады үр-ле халаңайнын чорду ийин!

Шуйну барымдаалаарга, үстүү кыштагда Чыдым-Хам биле чаңгыс чер-чурт Очур-Дарган деп кижин узанырынга энтиг болзун дээш, аалдарның дал ортузу — оовүстү шилип алган. Ол оске дарганнар ышкаш, улуг серге кежи хорүк ап чорбас, узун сооскен даңза дурту хире-ле, аас-биле хорүктээр чес үргүлүг, ап чоруурунга чиик, хензиг дожү-маскалыг, эзер, чулар-чүгенге — каасталгалар, сырга, билзек, билзектээн сон, хээлээр колдуунда-ла моңгүн-биле ажылдаар, тулган уран-шевер кижин болган. Узаны бергенде, ол кылган чүвселериний шынар-бүдүжүнче сагыш салгаш, оларның ортек-үнезин-даа бодаар хире эвес, арыш-шырайы чымчадыр хорүктээн моңгүнү дег, бызыраарын кыскыже, үрдүнүп-чайдынын-ла оран дарган чүве ийин, хоокүй! Аалдарывыс

кыстарының эргек, кулактары, аъттарывыстың эзер-чүгөн дери бир-ле мөңгүн-чыжыр апаргыже узангаш, ол бүгүнүң холезини — мал-маганны чайыш кээп болуп алыр боон чоруткаш, олчаан алага барган. Соолзүредир дыннаарывыска, өкпе аарааш, бүрлүп калган дижир чораан. Ол-даа, билдингир-ле, хамык демир-чезиниң хоразындан болган боор деп кээргеп, сагыш чован арткан бис...

Бажашкылар — Маадыр, Дөчүн дарганнар-биле кезек үеде кады-кожа чурттап келгенивис биске, тодаргайлаарга, адавыска бир чүүлүнде, ажыктыг, ийи чүүлүнде, даржыктыг-даа болган. Ачавыс аныяанда дорбет кожай чалчазы чорааш, каш мал озектеп өстүргөш, балдыр дыңзаан. Ол чүгле эргиде боду ышкаш яды-түреңги кижилерге кээргек, дузааргаа-биле эвес, харын шыдал-быралыглар-биле демнежи, терлежи, алыс чүдүлгө-сүзүглелдиг болгаш, лама, хам төрөл чыттыг чүвелери-биле эл-хол, кожа-хелбээ чурттап келген — байгы-ла хинчээ ол кижидир. Бистиң чамдык кедерээн дарга-бошкаларывыс ону “амыдыралы хирелиг кижилер бодунда хөлечиктеди алган чудурук бай” деп калчаалы-биле буруудадып турганнар. Ашак каас-коя эдилелдерге сундулуг чораанындан демги дарганнарга ог, аът каасталгалары кылдырыш ап, оларын сүт-саан, аып-чем аймаа-биле деткип чорааны шыч-на чүве харын. Демгилери ол бүгү дээш ачавысты үнелээр, хүндүлээр-даа турганнар. Ажы-толү бистерниң озүп-басканындан ог-бүлөвиске “артык хырыш” — ажылчын күжүнүң бичии-даа херээ чок апарган үелери ол ычаш! Кожалар боттары база өскелерге чанныр, чашпыыр хире эвес — ажылгыр, сагыштыр-тывынгыр улус-ла болгай!

4. ӨӨҮС — АРБАН ТӨҮ

Дорүнден сакнактыг тош ышкаш кара-шокар хорумнарлыг мугулдур, артындан сарыг-кидис ышкаш кадар оът-сигенниг, ой-чиктеринде тарамык каш дыт, чадаң үнүштерлиг, көк мортук, дүңгө-дүвүрөңниг бедик оорга, мурнундан сүүр, бөзүр кызыл туруг, ханы чоогаларлыг, улуг-ла хола паш дег Донгул даа кыскаштаан, чоон талазы дазыр шолчүгөштиг ийи доргун дуй туруп алганында кыш дургузунда хүн караа барык көрбөс үстүү кыштага бодаарга, бистии чырык, делгем, долем-даа чер болдур ийи! Артывыста болгаш мурнувуста, тыва эзер ышкаш, ийи баалык, адаавыста ажык шол бисти өске аалдар болгаш суур-биле харылаштырыш турган.

Аалывыс Мугурда соңгу, мурнуу кыштагларның дал ортузу, № 4 арбанның төвү, өөвүс ооң кызыл-булуңу болуп чыткан. Ында солун-сеткүүл, ном-дептер, оон-моон медээлер-даа четчир болгаш артар, Кызыл Шеригте чондан дузаламчы чыып, кызыл-кыош организаастаар кожуун комизиниң даргаларының, топтен арбанда быжыглаттынган намчы Кунгаа, арат Хоор-Лама ышкаш активчилеривистиң баштай доктаар чери база — өөвүс!

Хире-шаа-биле үжүк-бижиктиг-даа болза, арай бүдүүлүксүмээр Кунгаа хөөкүйүвүс нам, суртаал ажылынга үр ызырнып шыдаваан. Ынчан улусчу чаңчылдар үне чок апар чыткан. Та, кайызы хоптапкан чүве: “Шагаа болуп турар хүн, хайлыг, чаңгыс-ла бызаамны бөрү чип кагды!” — депкеш, кежигүнден үндүр хөөглеткен. Хоор-Ламавыс хурал-суглаага чүве чугаалап, хувискаалчы ырларын-даа бадырбастаан. Байгы-ла хинчээ — адының ужунда “лама” деп сөстүң “чыпшына када бергенинден болган” дижир чүве. Ынчангаш кедергей революсчаан өөрү оон хая көрнүп тоовастаан, адактың сөөлүндө, шуут уттуп каапканнар. Ортаа сындан честевис Опаңны даргалар “Оратор” деп шолалаар турган. Ынчалза-даа Каргы-Мугурда хоочун өгбелерниң бирээзи инек аастыг, ара төрөөн өшкү ышкаш чүве хуралга бир тура халып келгенде, соксаар эвес, кулугур!” — деп хыйлангылаан ийик.

Харын, бакка сурагжаан активчилеривистиң орну ол чүве ыйнаан, чүве чугаалаанда, сааскан дег, быдыраар, тын-даа тынмайн баар намчы чолдак Самбуу акый кымдан артык кезжээлеп турган. Оон чүүл-бүрү чыыштарга, оюн-тоглаа болган черлерге кезик-чамдыын доктаадып алганым езугаар көргүзэйн:

Доозавысты айтып баштаан!

Дондар дарга делгерезин!

Өргүн суму углап баштаан

Өскен дарга делгерезин!

Олуртузун сургап баштаан

Ойдуң дарга делгерезин! —

болгаш оон-даа ыңай. Ырда кирген үш кижиле ынчаарда тус-туста Мөңгүн-Тайга кожууннуң, каргы сумунуң, Мугур арбанның даргалары турганын ылап-ла билир мен. Ооң ырларының аразында, чижеглеп бодаарга, 30—40 чылдарга хамаарышкы дег, эгезин уттупканым мындыг одурутлар база бар чүве:

Аспан ышкаш контрларга,
Арзылаң дег, мөге-ле бис!..

Дайын үезиниң хөлээзиннери-биле кады кижиге чүдүүр чоруктуң,
истеп сүрүүшкүннериниң, чаңчыл-езуалдарже халдаашкынының эзини бо
озалааш булуңга база-ла чыгталып кээп турганы ол-дур ийин. Баштайгы
одуругларың база-ла сагынмайн-дыр мен:

...Бижик билбес чорук болза

Феодализм артыышкыны —

деп шүлүк биле “Чалыының хомудалы” деп ырыны аныяктар чыры-
дыышкын суртаалыңга чепсек кылдыр ажыглап турганнар:

Он сес хар-даа четпейн чыгкаш,
Олурушпаан болурумгай,
Эртем-угаан, дешпилгениң
Эжиин ажып алырымгай!...

Бижик бөлгүмүндө чизелеткен, шай, таакпы саазынында азы үс
чаггаш хөлдөөн шуугайда карандаш кескиндизи, чок-ла болза, хал
дээшкини ышкаш, чээрген-биле үжүк дүрзүлери шыйган акы-
угбаларымның экинден харап, кыдыыңга кыстышып чорааш,
баштай — латин, ооң соонда — орус алфавитти саат чокка бижиир,
номчуур апарганым меңээ улуг олча болган. Ол чорук меңээ, ам-даа-ла
чаш, анай-хураган бажы досса-ла дозар балдыр-бээжекке чугаалашкан
оолдар, кыстар аразыңга “чажыт-почтачы” болур арганы болгаш эргени
берген. Бодумнуң шаам-биле мээң ол “албан-хүлээлгем” шымбай астык-
шаңналдыг, алдар-хүндүлүг-даа турган. Хол баачылап мунар
“аъдым” — эглиңнээш хаак, ырым безин “Почтага улаачылап шаап
турумда” болдур эвеспе! Бараан болган аныяктарым мени Молдуш,
Солагай дээн чижектиг эрге-чассыг сөстөр-биле адап, бодум “чажыт
почтачы” болганымда, оларымның езулуг ат-сывын ойзуур азы эге
үжүктери-биле хурааңгайлап алыр турган мен. Ам-даа ол чажытты
кадагалап, меңээ билдингир чылдагаан-биле чаңчыкканым езугаар бижиир
апаар-дыр мен, номчукчу.

Үстүү кыштагдан Ч-хам уруу Д. угбай мээң Б. акымның ийи аал
аразы — Дөргүндө ас, аганакка салган какпа, дузаан оорлап кезип
келиримни билир болгаш, ол үеде мени кедеп чыткаш, тудуп алыр:

— Солагай, кортпа, дунмам: моон ап турар олчаңны фронтуга
дузаламчы хүлээп ап турар кижилерге бүдүү аппарып берип турарыңны
акың-даа, мен-даа билир-дир бис ийин. Ылчангаш Б. сени эттевейн

турар — деп каттыргаш, хойнундан курбулчуннай дүрген саазын ужулгаш: — мону улус чок черге акыңга бээр сен. Бижирийн утгупкан чордум: Б-ге хоюуну даарга Доцгул эдээнге үндүр деп мени ыңча дидир дээр сен — дээш, баш удур савалап алган кат, чук чигирлерин меңээ тутсупкаш, апайгылаштыр дешкилеп ыңай болур...

Аалывыстап үш кырлац ажылдыр ыракта О. иревистиц уруу К. угбам келген, мени огден дашкаар имчеп үндүрүп алгаш:

— Молдуш, кожаңар Ш. акый сугга үнүп-кирин турар орус тоннуг, манчы кулактыг С-ты таныыр-ла болгай сен але? Бо чагааны чүгле ооң бодунга бергеш, мени харызын туда манап эккел дээн чүве дээр сен. Өггө ооң эжи С. оглу демги чалчыргай Ш. орза, аңаа эскертпейиң, С-ты дуюкаа үндүрүп алгаш, бижиинди тутсур сен. Чугаалаан чувелеримни эки сактып алдың бе? Айбымның садызыны бо — дээш, ол шагда ховар бүдүн кыдырааш, сүүртпээн кырлыг карандаш-биле кады, дорбелчинней сый тудуп каан чагаазын тудускаш, ыдыптар...

Орук ара саазынын бүдүү часкаш, чүгүртү коорүмге, соолгү сөстери мындыг болган чүве: "...Ынчаш, улус удуп турда, дужар чер — Б. акыйның хоюуну кажазы эвесеп! Даштыкы сарлык кажазының дүүшкүнүп ажыдып, шимээн үндүрбези-биле, хой кажазының дээвириинде дүндүк чыпыыр оорга баганалаан чагы дамчып, ында кадайларның хууц азар сортагар будуундан туттунгаш, дүже халып кээр сен. Мен ол үеде кажаа иштинге турар эвес мен бе, сарыым! — сээң К. шын мен". Болчаан езугаар С. акый кажаа кырыпче үне бергеш, караңгыда дүндүктөн кирер эвин тыпшайн, хар кыйырадып, ыңай-бээр базын тура, ыт ээртипкеш, девидээн уу-биле дүндүкче холүрт кынгаш, улуг-ла ирт чавыдактай дүшкеш, кажаада хой хоюскаш, ачамга туттурганы ол чүве ийин харыш! Ашак С. биле К.-ны чемелеп чоруй:

— Оор кирген деп бодадым. Бо удаада мынчаар эрткей аан. Эки "таңныылдап" хонуңар, че! — дээш, бүдүү хүлүмзүрбүшаан, үнүп чоруй барган дижирлер-ле болгай!..

Мындыг медилиг чагаалажылга, болчажылгаларның кайызын ол дээр! Арай бижикке хирелиглериңге номчуп таныштырар, адап берген харызын бижирир үлүг-хуу меңээ база таварышкылаан-на болдур ийин! Эрги, чаа үжүктөр холумактыг, үндүрүк-кириик хол хаяалыг ыпдыг бижиглежилгелер аал-кодан, одар девискээринден ырадыр барбаан чамдык аныяктарның, ылаңгыя арнын чеңи-биле дуй тудуптар норүк кызыжактарның чоң аразынче кирип, чазыгып алырынга домек болганы

чугаажок. А мен чажыт холбаачы “албапым”-биле оларга чугула кижн турган мен!.. Черле ынчан, ол пагда кижилерниң, эң ылаңгыя аныяк-оскенниң, чаа чүүлче сундугуункуну мырыңай кайгамчык — хоктүг, чаптанчыг, мугулай-даа чоруктарны тывылдырып турган.

Кыпкы үде Мугурга хар-хортүк, чайындылаан хыраалаан хем дожу магаалыг-ла! Ол чүгле чер кырының карак чылчырыктаар моңгун чайыры, хат-шуургандан эңчек-шуглаа, бүгү-ле амылыг амыгтаннарның суксун-суггады, ас, агапак, ак коданның араатаннардан чажыртынар аялланкан ак чаглаа боорундан аңгыда, кымның, чүнүң каяа, канчан чоранын чуруп, чугаалап чыдар судур-дептери-ле болгай!

Бир-ле хүн ачам мени эът, доңурган сүт, аын-чем аймаа шыгжаар аңмаарывыстың дорүнде чалданган хортүкче эдерти берген, оон эңмектелген арнында “Б+Д” деп сидик-биле оя тудуп каап бижимелче айыткан, (ол боду чаңгыс-даа үжүк, сан-чурагай караа тапывас кижн):

— Бо чүү деп дүрзүлөр чүвөл, оол? — деп айтырды. Мээмге дораан чык дээн: дүүн оовүске артыы кыштагдан Т. кадай оглу Ш. деп бижикке сүргей хал-мал язы кире дүшкен чүве болгай. Үстүү аалда Д. угбай биле Б. акыйның чажыды-биле бирикпнижин турарын билир болган, эът кажаазы оон чанар оруунуң аксында болганда, ол кулугур ынчаар илчирбелеп каап-дыр, оон оске кым-даа эвес деп даап билдим. Моон мурнунда ол челеде бызааларывысты эргээ-биле сапанкап, (ол дошкун пагда нарын бүрүткел — чизе кылыр кижиден аңгы, кижиниң малыш кым-даа читкелеп санап болбас, ээзинге хоранныг боор чүве болгай) ачамга кымчы-биле бир ораангыр шаптырганын сактып келген, куйзуп кагдым:

— Ас азы кырза оолапкан барды ыйшып. Эът чыды хапканда, аңмаар адаандан кастылып кирип кээрлер ийик чоп, ачай?

— Оозу ыңдыг-ла харып, ыңчалза-даа кажааже кирген ис чок, оолапкан болза, хар чүгле саргара бээрден башка, мыгчаар тагтыг канчап ойлуp кире бээр чүвөл? Бо хоорде маанай ышкан, чүнүң дүрзүзүл ынчан?

Меңээ шамнаарга-даа актыг кижн канчаар:

— Та, кым билир ону! — деп шугулдакан харыыладым. Ашак каразывынаан хевээр:

— Үзүк-бижик-даа болза орта ооренир болгай аан, дужа-келбе сидик-биле оя тудуп чорбас. Че, ыңдыг-дыр, хооп каазыг — дээн, чоруй барды. Бижик билбес-даа болза, ашак үжүк, демдекти шып

угаазылаан. Тенек-мынак-даа бол, Мутурда алфавитти баштай шингээди алган, эң солун оолдарның бирээзин ынчалдыр-ла чажырып дүүрээн мен.

5. ЭЛДЕПТИГ ҮҮЖЕ

Адыр ам, бистиң бо-ла кырганнарывыстың адап чадай-чадай соодээшкинек азы анаа-ла Кызыл, чок-ла болза, Сарыг Шөмбүл дижир, аал, эжик амыратпас белек-дузаламчы комизиниң даргаларының бирээзи кижини баштай кажан, каяа көргөн кижини боор мен? Аа, шынап-шынап Кара-Белдирде чайлагга болбазыкпа! Ада-иевис Шегетей, Тоолайты ол ынаар аалдап-төрелдеп чораш могапкан, кылын-уйгуга чыдырларда, ожукта өжүп-хып чыдар бүлүргей от чырынга хаайының догжууруу чүтк адаа ханада хөлбөңгирлээн дүрүзүнден-не илдең кижини ол-ла болгай! Дымыргай чаъстыг дүннү өттүр удуп-оттуп чыдарымга, ол чес дег кызыл арынның кижини биле угбам С. аяр сымыранчып, харын-даа бүдүү суйбажып, чыттажып орар чүве бе аан, даңны атсы бижиренчип ора хонганнар. Угбамны сымыраныындан илип алган чүвем чүл дизе, ачавысты чамдык дарга-бошкалар “бодунда чалча-кулдар тудуп, оларның күжүн мөлчүп чоруур кара бай, феодал” дишкелээрин-не оозунга хоптанып орар хевирлиг: “...Ындыг кижини уруу-биле...” — дээш, үнү сириңейнип, ишкирни бээрге, демгизи: “Ол шын эвес чүве-дир” — деп аргалап органын дең-дуң-на билип чыткан мен...

Эртенинде ачам ол кижиге төрелдериниң хап дүптөп берген онзагай амданныг семис эъдиниң, тарбаганының, балыының эң чиштиг черлерин салып, орукка суксуннап келген көгээржикте арагазының артыын-даа куткан. Дүнеки “аалчы” эъттиң чаан оюп каапкаш, чүгле каразын сүрер боорга, үс-чаг далдаар кижилерге хөңнү чок адавыс аңаа таарышпааны илдең, олче хыйыртап көрүп орган. Ол кижини аъттангаш чорупкан соонда, С. угбам аревэ хуралы дээн янзылыг чүве чугаалааш, база-ла суурже бурт дээн. Ооң оозу-даа анаа-ла аянын таарыштырган бүдүү болчаг янзылыг чүве ийин. Ачам, авам суг ону база дуоп билип кааннар ышкаш ийик...

Дараазында чайып Мугур бажының Чылгы-Өдзэнге чыдырывыста, авамның кады-төрээни Намзын даай, күүйүвүс оглу Хүрежин эдертип алган, харыы аалдаашкын кылып келгеннер. Чаъс-чайыктыг хүнде өг долу бүгү-ле төрөл аймаавыс хой өзөп, пашка шууруун олуртуп алган, аалчы сартыын ижип-чип, аас изий берген хоорежип органнар. Таптыг-ла ол өйде ам таныыр апарганывыс зоотехник Кыргыс Шөмбүл биле

кожуун даргазы көк баштыг Докан-оол, үңгүрүнче суг кудупкан өргелер дег, кудуушкундан чылбыйтыр өде берген чүвелер кирип кээп, бүгүдебиле менилешкеш, уштунуп, кургаттынып эгеледилер. Бо удаада олар даргазывас, бөргү, мойну, бели шупту тудуш, кордагар сарыг хөйлең-чүвүрлерлиг, аъттың даг диштери ышкаш, көвей колун-чиримниг сарыг хап чүктешкилерлиг, чыда-селеме сагышка кирер демир даянгыыштарлыг, чиңге хендир аргамчылыг-даа болганнар. Өгдө олурганнарның бирээзи:

— Даргалар кайы моорлап чор ирги? — деп сонуургаан.

— Улуг-хүн ажыглап, Мөңгүн-Тайга кырынче үнүүшкүн кылырын оралдаштывыс — деп харыы болган. Кадайлардан:

— Оо, өршээ, хайыракан! — дижип, барык-ла хары угда чалбарып, сымырангылаан. — Бо чаъс-чайык ооң чады болган-дыр аа? Бурунгу езуда ыдык оран-таңдыже эдек астып семевес дижир боор ийин...

— Баштай аяс турда, анаа шенеп көөр бодадывыс. Бо өйдө менги ирик, арай ондактыг, ооң кадында, кудай база бүргөп келген, чепсек-херек-селивис база хирелиг болду — дээш, зоотехник (ону моон соңгаар анаа-ла Кыргыз дээлиңер) демги-ле хендир, даянгыыш, диштиг идиктеринче айыгты.

— Болар оон канчалчык ирги? — деп, бир кадай дөстүнмеди.

— Дагның ортан үезинге четкеш дедирлептивис — дээнин дыңнааш:

— Ооң чады харын бо-ла ыйнаан — деп, Хырынчык угбай ынаар-ла чер иштинде дег, химиренип кагды. Докан-оол дарга олургаш:

— Даг үнери база-ла чурум-саавыырлыг. Бо талазы-биле эш Кыргыз арга-дуржулгалыг, кожавыста Даг-Алдайның Кадын-Бажы (Белуха даг — С. М.) дээр, бо Мөңгүн-Хайыраканыңардан-даа бедик даанче үнген кижиге боорга, аңаа эдеринчи болуп чоруур кижиге мен ийин — деп ажынды. Аалчы сартыындан элээн дыңзый берген, алыс сөс-домакка шээр чок Мыйман акый ону ажыглап алгаш, барык-ла чалчып үндү:

— Бо көк баштыг Докан-оол, сарыг Шөмбүл силер ийини Мөңгүн-Хайыракан ээзи харын-даа аластап алгаш барбаан-дыр! Эдээнге чоруңарда-ла, сывыртап чорудуптарга, чажырып, мегелеп ор силер! Ынаар черле үнмээн, үнүп-даа шыдавас силер! Мөңгүн-Тайга дээрге-ле менидир мен! — деп чорда, ооң өөнүң ээзи Хандываа чаавай:

— Дөмей эпте, Семис-Кара! Бо улуг аксың дээш, Мөңгүн-Хайыракан ээзи бодуңу харын аластап алгаш барбазың! — деп хоруп каарга, даргалар бот-боттарыңче карак базышкаш, каттыржыпкан, өгдө улус база улажы берген.

Ол аразында доңга алган сүт арагазы кожуун даргазы биле зоо-техниктиң иштин изидип, чаа эът-хан чылыктырыпкан боор, чугаа-соот анаа-ла тайбың байдалдыг апарып, дагже чедииншкин чок семээшкенин даргалар оюн-баштак-биле чазамырлап, бот-боттарын кыжырып орда, кудай аяскан. Ооң дайлымы-биле Мыйман — Семис-Кара акыйга “Модгүн-Тайга” деп шол аон бээр-ле быжыы-биле артып калган...

Аалывыска келгилээр белек-дузаламчы комизиниң даргаларындан эң-не көскүлөңи намчы Кыргыс апарган. Борта ооң С. угбай-биле бүдүү ынакшыл-харылаазы база чылдак болган боор, зоотехник ыңчаарда-ла кожууннуң удуртулгазында шыырак алдар-хүндүлүг, эртем-билиглиг, “чода сый орустаар” дижирлерниң одуруунга кирип турган. Ооң салдарындан-даа бөлүп чадавас, ачавыска хамаарыштыр чамдык албан-дужаалдыг дүжүмөттерниң ыңдыг-мышдыг дишкилээри илдеңи-биле өскерлиң, харып-даа чашпаалаксаар байдалдыг апарганнар. Ашак оортан ческинер, бужурганыр турган.

Кыргыс белек комизиниң кежигүнү-даа болза, чамдык халыыдаан сургакчылар ышкан, үргүлчү-ле дузаламчы деп, чон кулаа шоюктуруп; ээрежиң, когүдүп, албадан, кортпактай-даа бербес, чүвениң ой-хемчээлин билир кижин турган. Дошкун, чоңтүг эвес хөлечик амыдыралдап чаң алынган ачамга ооң ожен-шудургу, энтеш чок, дорт аажызы кандыг-бир черге-биле домейлешкек болганындан ашак: “Бир чүүлүңде, эки чүве-дир ол” — деп үнелээр турган. Аалга келгенде, Кыргысты хөй нуруузуңда-ла өглерге эвес, мал аразыңга коор ийик мен. Ол хой-өшкүнүң дүк-таагызын чырта тыртып шинчилээр, хемчээр, аксы-дижиң-даа ажың коор, кужа-хуналарың чавак аразыңда хоодейлерин-даа тудуп суйбагылаар, немелде чем, дус, эм берип турар бе дээн янзылыг айтырыглар салгылаар, кажaa куруңда, чагыларда дүк ызырны бергенин көрүп кагза, чөвүрээзин карттаар, булуктарың хоюугаар, одекте борапшкан чуңгакты бөлүп арыглаар, кажaa иштин агаарладыр, шавыгларны ап каар-ла дээр — малга ынаа, чаптап, кээргээри-ле ыңдыг ирги бе деп бодаар ийик мен. Ол семдер, мыйыстыг сарлыктар, ылаңгыя бугалардан, дендин айылызынар, кайы-бирээзи анаа-ла силгиленипкен азы бажын чайыпкан болза, ырактан бараадан коор, кошкар, деге, буга, аскырларны бүдүрүкчүлөр деп адап, уксаазын экижидер, үрезип ап, тарыыр суг-суг дигилээр, ол кандыг аай чүве боор, тенек кижин эвеспе деп бодаар, каткым-даа кээр ийик... Шынында, ол бүгү ыңдыг эвес, зоотехник кижиниң ажыл, эртеминиң аайы ыңдыг дээрзин чоорту билген мен.

Ол-ла үеде үстүү кыштагдан С-лама дээрзи ада-иевиске дуокаа кээп, демги-ле С. угбавысты Б. деп оглунга айтырып каап турган хугбай-дыр. Аңаа чаржалаштыр зоотехник Кыргыз база албан ажылындан аңгыда, дорт буттуг төрө херээ бүдүрер сорулгалыг, дайып үезиниң сөзү-биле чугаалаарга, өөвүсчө ооң ээлчеглиг атака-хөмө таварышкыны хүн келген tudum дыңзып турган. Эргинни артааш, ол баштай-ла өг дөрүн дуй алы берген өгбегер чаак салдыг адавысче, ооң соонда, дөжек баарында ак арын-шырайлыг иевисче, адак сөөлүндө, чүтк баарында болгаш оон куду орган улусче бурунгаар үзөш, аткаар ыргаш кылдыр кандайы сүргей мөгөйгилээр чаңныг турган. Ол хол куруг келбес. Бистер, уруг-дарыг аңаа чаңчыгып, амырап уткуур, хурал-суглаага сылдап алгаш, С. угбавыстың суурлаары кеп чок барганда, ачавыс:

— Ийи кошкар бажын чаңгыс пашка дүлөргө сыңар эвес, черле бир шинден тыппааже хоржок! — деп шугулдап, ававыс база муңчулуп эгелээн. Күдээлээн зоотехник бир-ле келген, ажыл-херээниң аайы-биле кожа оглерже чоруй баар аразында, угбавыска чоҗендирер, хоңшүн калдырар дээш-ле ынчалган боор, тамылап-ла үндү оң:

— Эрги езуда уруглар ламаларга туралыг боор чүве болгай. Ам дуга-бошкаларже чоокшулаар апарып-тырлар. Артыы кыштагда Д. уруу шагдаа кижиде барып алды. Каргы куду Х-лама уруун база-ла биче даргажыгаш, Ч-Моюн оглу күдээлеп тур. Ам бо уругдан сою-дээшкинек адырылбастааш туруп берди. Бир эвес өңчү үзүп бээр апарза, малга мындыг эви багай, харын-даа коргар, үс-чагдан саксынар, хоорайжаан кижии кайын орта эдилеп шыдаар, ой-чиктиң сеги, ыттың-куштуң дою-ла болур ыйнаан, черле бир шиидин тыппааже хоржок! — деп ынак домаан катаптавышаан, дашкаар үнүптү. Ол зоотехникке кандыг-бир чем аймаа савалап берип чаңчыкканын езугаар, аңаа семис ирт үүженин дергилеткеш, хеп-хенертен мынча диди оң:

— Санашканывыс ол эвеспе, сою-дээшкинек!

Оозу та чүү деп билген, хоонүг-хоон чок аъдының саарысче солагайлап чырс кылдыр кымчыланган, кыштаг адаа кокпа оруктап шошкудупкан. Ол-ла хүн Чыраалыг-Ховуда Мыймап-Семис-Кара акый хайыы Серилиг-Боомга та чүнү канчан чораан чүве, аалындан бээр келгенин чугаалааш, мону дыңшаткан:

— Боом дожундан бүдүн үүже тып алган, аалда ашарып кагдым. Хыраалаан дошта дагалыг аът нзип коорүмге, аалыңардан-на үнген хевирлиг. Кидис идиктиг кижии дошка кээп аъдындан дүңкеш, та

канчаары ол, үүжени анаа-ла чая идип каапкаш барып-тыр. Дилги чаа-ла хемиргелек чыдырда, кырынга кээп-тир мен. Час шинчи кирип орда үүже-даа болза кайда боор, кым маңаа чоржук? — дээрге, ачам хүүлүмзүрүш кынды:

— Ча, бооп-тур! Кижичивээн чем амданныг! Саспа дайнап ал харын, оол! — дээш, хандыр боданы берген. Бир шаг болганда:

— Шөмбүл-дүр. Ол хире бар кижиболдур ийин. Семис ирт үүжезин бертен аңаа мен дергилеткеш бадырдым. Депкен сөзүмге хорадаан, хомудаан-дыр аа? Ындыг-ла чүве ирги бе? Боттары-ла билзин! — деп тывызыксыг чугаалааш, кажаа өдээ бөлери-биле ашак дойтуңнадып үнүптү.

(Уланчызы дараазында “Улуг-Хемнерге” үнөр.)

Александр ДАРЖАЙ

Сеткилдин көрүнчүү

Тываның Улустун чогаалчызы — шүлүкчү Юрий Шойдакович Кюнзегеш амыдырал-чуртталгазының 70-ги артының кырынче үнүп келген, арты-иштин харанып, аъдындан дүжүп алган оваага база бир дашты камныг салгаш, узун оруун уламчылап бар чыдары бо-дур.

Езулуг шүлүкчү, чогаалчы кижиге назы-хар барымдаа чок болур. Бистиң аравыста сагыш-сеткил талазы-биле үжен хар четпейн чыда-ла кырый бергилээн аныяк кижилер эндерик-ле болгай. Даштыкы хевиринден көөрге, акшып, кырый-даа берген болза, иштики сагыш-сеткили идер-чалыы кижилер база-ла эндерик. Ындыгларның санынга 70 харлап турар шүлүкчү Юрий Шойдакович Кюнзегеш хамааржыр. Ынакшылга назы турбас дижиривис дег, чечен чогаалга, поэзияга база-ла назы турбас.

Чечен чогаалдың өске жанрларынга бодаарга, поэзия лирика-биле канчаар-даа аажок четчир долдунган болур. Шүлүк чогаалынга кижини иштики сеткил-сагыш талазы-биле долу көргүстүнер, чүге дизе аңа кижиниң бүгү хөлээшкиннери, үзел-бодалы, аарышкы-муңгаралы, өөрүшкү-маңнайы адышта чүве дег ажык, чадагайы-биле көстүп келир. Ол-ла бүгү лириканың мөңгө темалары деп адаарывыс — бойдус, амыдырал, өлүм, ынакшыл, найырал, кижини сарыг өртемчейде чүге чурттап чоруурул дээн темаларга тодаргайы-биле илереттинер.

Юрий Кюнзегештин шүлүктөр, шүлүглелдеринде бистиң амыдыралывыстың бүгү талалары, төөгүлүг болуушкуннары уран-чечен арга-биле чуруттунган. “Ховунуң аялгаларындан” эгелээш, “Ожук даштарынга” чедир шүлүкчүнүң амыдыралынче көрүжүн, ооң үзел-бодалдарын, поэтиктиг бадыткал, чигзиниглерин билип алыр бис.

Шүлүк бүрүзү нарын тургузулуг, омур-хевирлиг уран-чечен чугаа болур. Шүлүктү чаңгыс чүгүртү номчааш, шүлүкчүнүң чүнү чугаалаксаанын чииги-биле билип алыр чүве болза, ындыг шүлүк шылгараңгай шүлүк деп санаттынмас: анаа аяннап каан шүлүк дөзээлиг чүве болур. Сөөлгү үеде бистиң парлаалгавыстың арыннарынга шынары

куду, чүглө сааладыр номчуптар “чиик” шүлүктерниң көвүдээнин ниитизи-биле шүлүк бижииринге пегелдениң кудулааны-биле тайылбырлап болур ыйнаап. Бистиң амыдырал-чуртталгавыста улуг-биче, үүрмек сайгарлыкчыларның көвүдээни-биле домей, шүлүкчү, чогаалчы атка чыпшыныксаан бижикилерниң саны база-ла эңдерли берди. Санывыс көвүдээп тудум, чогаалдың ниити деңгели, шынары дыка-ла кудулады. Ынчалза-даа бистиң аравыста езулуг салым-чаяанның чогаалчыларның, шүлүкчүлерниң бары — биске улуг өөрүшкү, кижик-тир.

Юрий Кюнзегеш — шынап-ла амгы тыва поэзияда баштың шүлүкчү. Ол улуг, нарын амыдыралды, чогаадыкчы орукту эрткен. Ооң бүгү чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы төрөөн Тывазының, ооң чонунуң чаагай чоруунга тураскааттырган. Ол тыва шүлүк чогаалынга бежен ажыг чылдарның нүүрүндө үре-түңнелдиг ажылдап, аңаа эң-не шыпчы, ак сеткилдиг бараан болуп чор. Бодунуң шүлүкчү үнүнүң бедик өткүдү-биле, одуругларның онза чараш аялгалыы-биле, дылының чечен-мергени-биле, бодагының чиге тодаргайы-биле бо хуннерге чедир улуг-биче номчукчуну кайгадып чор ийин.

“Канчап шүлүкчү апарганыл? деп айтырыгга Ю.Ш. Кюнзегеш чээрби чыл бурунгаар “Чыынды чогаалдарының” “Шүлүктерим ужуктары” деп эге чүүлүңге харыыны мынчаар берген: “...кырганнарның тоол, тывызыы, аныяктарның ыры, кожамыы, төрөөн черимниң каас-чаражы болгаш кайгамчыктыг байлаа, сөөлүндө барып, шүлүкчү болу бергенимниң бир ужуу апарган боор. Бо бүгүнү түңнөп кээрге, чурттап өскөн кайгамчык үем, төрөөң черимниң экономика болгаш культура сайзыралы, чоннуң амыдыралының чаагайжааны шүлүктеримниң үзүлбес ужуу болган, оларга тыва литератураның үндөзилекчилериниң чогаалдарының үлегери быжыг доң апарган, орус болгаш совет литератураның байлак дуржулгазы мээң чогаадыкчы салымымның туттурган кол озээ бооп кезээде артар дээрзи билдинип кээр”. Бодунуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын шүлүкчү ынчаар түңнөп турар. Чогум-на бо түңнөл сөстөр шүлүкчүнүң чогаалчы мергежилиниң канчаар бедип, сайзырап келгенин шинчилээринге дүлгүүр болуп турар.

Юрий Кюнзегештиң шүлүктериниң бедик публицисттик көдүрлүүшкүнүн бистиң төөгүвүстүң совет эрге-чадазында чогаал шинчилекчилери, критиктер онзагайлап демдегеп турган болза, ам бистер чечен чогаалче бөгүнгүнүң көрүүшкүнү-биле көөр, демдеглээр апаар бис. Ынчан чечен чогаалдың шынарын илередирде партийжи болгаш

чоңчу принцип-биле тодарадыр турган. Юрий Шойдакович Кюнзегеш — бодунуң үезиниң толү, оглу болганда, чурттап эрткен үезин анаа-ла бир алганыш йорээвээн, ооң совет езу-чурумга, социалистиг идеяларга тураскааткан шүлүктеринде кандыг-даа багай чүве чок. Ол бистиң хоочун шүлүкчүвүс-биле бир домей, ол үезиң эки талааларып корген, ону чогаалга бодур чогууру-биле бижип келген. “Ховунуң аялгазы”, “Москва — сеткилимде” деп бөлүк шүлүктер, “Тоогунуң оруу”, “Колхозчу оңуүмге”, “Төрээн чуртумнуң хүнү” болганш оксе-даа чогаалдар бистиң эрткен оруувусту көргүзүп турар. Бо чогаалдар ам-даа бодунуң үезин чидирбээн.

Ша-даа четпейн могаыткаш,
Шары ышкаш эгинтесес,
Тракторнуң хүнү бадыр
Дыңнап ханмас ишчи үнү —

Колхозчу шол, чазын ырлаар
Хоюг, откүт аялгаң ол.

(“Ховунуң аялгазы”. 1948)

Кылан ишти сөстөр эвес,
Кылаң дериң соглен турда,
Күзээниң дег элбек дүжүт
Күзүн сеңээ хүлүмзүрүүр.

(“Колхозчу оңуүмге”. 1947.)

Чоңчу күш-ажылчы хей-афдының көдүрлүүшкүнүн, оорүшкү-муңгаралын шүлүкчү деңге үлөжин, Тываның культура, экономика, социал-хогжүлдезинге чогаалчы ажыл-чорудулгазы-биле идепкейлиг киришип келген. Эртем-билиивистиң бедик чадаже көдүрлүүшкүнү 80—90 чылдарда тодарап келбээн-не болгай, ол 50—60—70 чылдарның чаалап алыышкышы-дыр. Тыва чечен чогаалдың езулуг быжып мандаан чылдары ол деп билип алыр апаар бис, эң ылаңгыя шүлүк чогаалының. Ында Юрий Шойдакович Кюнзегештиң тыва шүлүктү утка-хевир талазы-биле чаартырынга кириген үлүг-хуузу капчаар-даа аажок улуг. Юрий Кюнзегеш — Советтиг Тываның ыңдышныг, улуг шүлүкчүзү-дүр деп чоргаарал-биле адаар эргелиг бис, ооң-биле кады

ону эрткен үениң шүлүкчүзү деп адаар кандыг-даа барымдаавыс чок. Чүгө дизе Юрий Кюнзегеш — амгы үениң Тывазының эң-не улуг, сураглыг, билдингир шүлүкчүзү-дүр.

Юрий Кюнзегеш — философ шүлүкчү. Ол кайгамчык лирик. Шүлүкчүнүн бо шынары ооң төрөөн чериниң бойдузунга тураскааткан шүлүктеринде онзагайы-биле илереттинген. Ол шүлүктер анаа-ла бойдус хайгааралдары эвес, харын кижин биле бойдус кезээде кады чоруур, кижин бойдуштуң хааны эвес, а толү-дүр деп хамааты, философчу ханы, мерген бодалды бадыткап турар.

Амгы тыва поэзияның стиль-аянында кандыг агымнар, чаа ажыдышышкынар, хөөннер барыл деп эртемденнер, номчукчулар, шүлүкчүлөр бот-боттарывыстан бо-ла айтыржып, маргыжа бергилээр бис. Чогаалдың чаазы, амгы үежики чүглө ооң чараш онзагай даштыкы хевиринде эвес-ле болгай. Даштыкы хевирниң онзагай чаазы ооң утказының шынарындан, бодалдың өндүр мергенинден аңгыда, ооң бөдүүн чедингиринден хамааржыр. Чүглө нарынындан эвес. Тыва шүлүк даштыкы хевир талазы-биле улуг-ла өскерилеге таварышпаан, ону чаңчылчаан хевирден хооруп, шуут-ла чаарткан ажыы база чок. Шүлүкке хевир талазы-биле чаартылгалар турар-даа болза, ол чаартылгалар чүглө утканы калбартып делгемчидеринче угланган турар. Юрий Кюнзегештин шүлүк чогаалының бо талазын сайгарып көөрү, чүглө ооң эвес, харын бүгү тыва поэзияның, эргежок чугула болуп турар. Шүлүкчү Юрий Кюнзегештин шүлүктериниң хөзүнүнүн эң-не чемиштиг каггыттарында чаа чүүлдер өзүп, сайзырап турарын эскерип болур бис. Чаазы чүдел? Овур-хевирниң тодаргай, чартында, поэктиг бодалдың шим-чээшкининде, ооң ужур-салдарын калбартып турарында. Шүлүктерде чаа чүүлдер эрги, бурун чүүлдер-биле эгин кожа, кады чоруп орар. Кюнзегештин лириказының форма хевиринден, утка-шынарындан чаа болгаш турумчуп чаңчылчаан чүүлдерниң хевирлерин аңгылаары ындыг-ла белең эвес, ооң херээ-даа чок-тур ийин, чүгө дизе кандыг-даа чаа хевир анаа-ла агаардан боду ала-чайгаар бодарап келбес. Чогаалга чаа чүүлдүн кайы хирезин тодарадыр дээр болза, ында турумчаан, эргижирээн чүүлдерниң, билишкиннерниң деңзигүүрүн барымдаалаан турар апаар бис. Юрий Кюнзегеш тыва поэзияның турумчуп чаңчылчаан хевирлеринге даянган, аңаа утка-шынар, хевир талазы-биле чаартылгаларны кылып чоруур. Иштики сагыш-сеткилдин чажыттарын касканнап ханылаары тыва поэзияга 1960— 70 чылдарда эгелээн. Сергей Пюрбюнүн, ылаңгыя

Юрий Кюнзегештиң ол үеде бижээн чогаалдары тыва шүлүк чогаалынга чаа хевирни эккеббезе-даа, ооң утка-шынарын, философчу угланышкынын улам калбартып, ооң иштики хөгжүлдезин күштелдирген. Шүлүкчүнүң сагыш-сеткилиниң көрүнчүүнден бис хары угда хөйну көөр аргалыг болуп турар бис: бөгүнгү хүннү, эрткен төөгүвүстү, ырак-чоокта чүүлдерни, ыш-бус өттүр көстүр даартагы хүнүвүстү-даа. Сактырга-ла бөдүүн ышкаш, ында чүү боор харын, бөгүнгү хүн бөгүнгү-ле ыйнаан, эрткен чүве эрткен-не ыйнаан деп бодаар бис. А хамык ужур ында эвес. Поэтиктиг овор-хевир, чурумалдың сеткил-сагышка дээр уяралы. Юрий Кюнзегештиң “Мөөн хөлдүү көрүнчүүнге” деп эскет чок, анаа номчуурга бөдүүн, улуг-ла чаа ажыдышкын чок, бир-бир бодаарга, ортумак чергениң шүлүктөриниң санынга кирип болгу дег, шүлүү бар. Шүлүктү баштай номчуурга, шынап-ла сагыш-сеткилди хөзөткү дег онзагай талазы чок ышкаш, анаа-ла бир бойдуштуң чурумалын, ында болуп турар болуушкуннары чергелештир бажын саналдыр тоөгээш чорупкан. Кандыг-даа чаа чүве чок, чүгле медээлер: “далбаш-дулбаш ужул үнген” өдүрөктер, “шулур-шалыр шымынган” шуруш-шортаннар, “чаккыргылаан хоорук-дииңнер”, “эрээн каътта огургулаан элик-хүлбүс”, хөлдүү тереңинде “дүжүп серииттенген буурлар”... Бойдус чурумалы. Ооң артында чүү барыл? Шүлүкчү Мооң-Хөлдүү көрүнчүүнден чүнү көргөн:

Мөөң -Хөлдүү көрүнчүүнге
 Мөөп ойнаан седис-балык
 Мөгеннер дег чалгыгларны
 Мөңгүнелдир чалдай кааптар...

Поэтиктиг овор-хевирниң, бодаалдың күчү-күжүн, ооң хуулгаазын онзагайын бо одуруглардан көрүп тур мен. Шүлүкчүге седис-балык чүгле сылдак болган. Кижигү үргүлчү эрткен үезин сактып-бодап чоруур. Дүүнгү чуртталга дугайында сактышкын чокта бөгүнгү амыдыралга боттуг ажил-чорудулга бүттүнмес. Бис, номчукчулар, Мооң-Хөлдүү көрүнчүүнден чогуу черле чүнү тодаргай көрүп турар улус бис аан: балыктар, өдүрөктер, элик-хүлбүс, буурлар бе азы чүнү? Херек кырында шүлүкчүнүң чашкы шаан көрүп турар ышкажыл бис. Анаа-ла балык-байлаң эвес, буур-булан-даа эвес, кайгамчыктыг тоолууг чашкы шаг, топтуг-томаанныг, мерген, буурул баштыг, тожу аңчы ада бистиң караавыска эргими-биле көстүп келир-дир. Мында Юрий Кюнзегеш

эрге-чассыг, энерелдиг чашкы шаам-даа, эргим, эрес, эргелелдиг ачам деп-даа дорту-биле чугаалабайн турар, ол сеткиишкинишерни биске седис-балыктар, даргый-бостар, элик-хүлбүс, буурлар тодаргайы-биле көргүзүп турар-дыр. Шүлүктүү анаа чугаадан ылгалыр демдээ ол-даа бооп чадавас, бистер хөлдүү көрүнчүүнде чүү дойлууп турарын эвес, шүлүкчүнүү сеткилиниң көрүнчүүнде чүү көстүп турарын көрдүвүс. “Мөөң-Хөлдүү көрүнчүүнге” деп шүлүктүү нарыны-даа, бөдүүнү-даа ол турган-дыр. Тыва шүлүк чогаалында чашкы үе дугайында эң эки шүлүктөрни ада дизе, мен-не “Мөөң-Хөлдүү көрүнчүүнге” дээр мен...

Поэзияның элдептиг хуулгаазың күжү бар, эрте-бурунгу шүлүкчүлөрнүң үезинден бээр-ле анаа бөдүүн сеткиишкинишерден, улуг-ла эвес чугула чүүлдер, күзелдер амыдыралга катаптанып, катап чуруттунуп, бодунуң ондүр чараш-каазы-биле бодарап костү бээр. Поэзияның ындыг чаяакчы шынарын шигээдип апкан шүлүкчүлөр ниити алганыг, чайырлыг каасталгадан хостуг болур. Олар дириг амыдыралга бердинген, ооң онзагай чаражыңга сеткил-сагыжы балыгланган, хөлзеп-дүвүрөп чоруур болган, амыдырал чежемейиниң-даа кадыг-берге болза, ооң өндүр мергенинге бүзүрөп, эң-не мерген сөстөрнү оон ап чоруур. Юрий Кюнзегеш — ындыгларның бирээзи. Ооң шүлүктөринде боттуг амыдырал боду-ла чугаалап турар. Ында дээр, чер, хат-чаъс, аң-мең, куш-байлаң, ынакшыл, оорунку, муңгарал, изиг-соок, бот-бодунга акташ чүүл-бүрү тоду бар. Кол-ла чүве, ооң товунде: боттуг амыдырал, Киж. Ында нарын, киж. билип ап шыдавас хире чүве-даа чок. Бөдүүн, тодаргай, долу-четчири-биле көргүстүнгөн.

Киж. база даглар ышкаш.
Сеткил оду ошпес болза,
Кишгирткейини буступ дүшпес,
Хилег тоовас, черле олбес.

“Киж. база даглар ышкаш”, “Мөөң-Хөлдүү көрүнчүүнге”, “Чөөн чүктүү кижизи мен”, “Хаяда чурумалдар”, “Эзимнерниң ыры”, “Дуруяалыг — төрөөн хемим” дээш, шүлүкчүнүү чогаалдарын санап болур бис. Оларның сос-домаа аңгы-аңгы, бижи-чуруп турар чүүлдери бот-бодунга хамаарышпас-даа болза, олар догере амыдыралдың философиязыңга чагырткан болуп турар. Амыдыралдың философиязы дээрге чүл ол дээрзин Юрий Кюнзегештиң шүлүктери биске тайылбырны берип турар. Кырып-чөнүп турар чүүл-биле чаа тыптып орат чүүлдүү

аразында чорүлдээний айтырыгларын чоптүү-биле шииттирлээри-дир. Кюнзегештиң поэзиязы күштеп-күчүлээшкиниң оруун айытпайн турар. Ол ортемчейде бар-ла чүүлдерниң бот-бодундан хоорук эвес, сырый харылзаалыын, бот-бодун катаптап, бот-бодун байыдып турарын көргүсүшпаан, буян биле бачыттың аразында моңге чорүлдээни чымчадырының аргаларын дилээринге дузалажып турар. Ол дээрге, мээң сөглээн бедик, угаангыр состерим эвес-тир, чүге дизе арыг чаагай поэзияның эң дээди шынары-дыр. Юрий Кюнзегеш хой санныг номчукчуларынга чаа хүнү уткуп тура:

Чодураалар туң ак өңүн,
Шончалайлар сарыг чечээн,
Аяс кудай чиңгир көгүн,
Айлаң-куштуң аян-ырын,
Турум холдер кылаңнаажып,
Туругларда чаңгыланган
Сараадактың откут үнүн,
Шапкын хемнер шулураажып,
Чайгы дагың херелдерин
Шаңнал кылдыр өргүүр дээн мен —

дээн. Шүлүкчү сөзүңге ээ болган. Ол биске хой-ле оорунчүг, эргеленчиг, тааланчыг одуругларны бараалгаткан. Юрий Кюнзегештиң бойдус лириказы тыва шүлүк чогаалында онзагай черни ээлеп турар. Моон мурунунда чогаал критиказынга шүлүкчүнүң чогаалдарының бо талазынга шоолуг-ла дегбейн турган. Кол-ла кичээнгейни оон хамааты, политиктиг лириказынче угландырып турган. Херек кырында, ол мээң хууда бодалым-дыр, Юрий Кюнзегештиң шүлүкчү бедик мергежили, уран-чечени төрөөн бойдузунга тураскааткан шүлүктерде, балладаларда болуп турар. Ийе, маргышпас мен, Юрий Кюнзегеш эниктиг угланышкыны шүлүкчү, оон шүлүктерин богүн бир яңы помчуур, сайгарар апаар бис. Шүлүглелдер дугайында чугааны эртемденнерниң пүүрүңге арттырып каалы. Чүгле маңаа тыва шүлүглел жанрының психологтуг угланышкыны ылап-ла Юрий Кюнзегештиң шүлүглелдеринден эгелээн деп чугаалап каалы. Ында драма, трагедия чүнү чок дээр...

Юрий Кюнзегеш Тываның бир чараш булуңу — Тожуга торүттүнген болгаш ыңдыг боор. Оон чогаалдарының ковей пуруузу — Тожуга, Улуг-Хемге, оон чараш онзагай, хуулгаазын бойдузунга, кижилеринге,

аң-меңинге тураскааттыңаң болур-дур. Уран ырызының бир ужуу чоғум-на — Тожу, ооң эзимнериниң ырызында.

Дистинишкен дуруяалар боску дунук —
Дидиренчиг соокту оштаан үнү хунук.
Күскү хүндүс мыйгак сүрген сыыннар эдер,
Хүлбүс сында огургулаар. Пөште дииңнер
Сылдырткайндыр кузук челбии картап орар,
Сыгыргалар караңгыга аян тудар.

“Эзимнерниң ыры” деп шүлүктүң онзагай талаларының дугайында “Дүлгээзинниң аян” деп чүүлүмгө делгереди бижээнимни номчукчу билир боор. Шүлүктүң утка, хевир талазы-биле онзагайыңа доктаап тура, тыва шүлүк чогаалыңа хары угда эге болгаш төнчү аяннажылганы ажыглап болурун Юрий Шойдакович Кюнзегеш тодаргайы-биле көргүзүп турар-дыр деп эскерген мен.

Юрий Кюнзегеш — диригжидилгениң тулган мастери. Шүлүкчү бо таварылгада шуут-ла ындын кире бээр, ооң үн, дааш, диңмини ожаап билирин, оларны шүлүккө ажыглаарда, кылдыныгны тодаргай, чиге илередир состерни тыва шаап алырын кижиге магадавас аргажок.

Хөректенген адыг ышкаш,
 Эзер хөглээн эмдик аът дег,
 Каалаан, шиилээн ужарже сал
 Караңнадыр шымнып кирер —
 Көвүктелип шураан суглаар
 Экер эрниң эктин тевер.

Тыва литературада Юрий Кюнзегеш кандыг черни ээлеп турарыл, ол кандыг чергениң шүлүкчүзүл деп айтырыг бөгүн турбас-даа ужурулуг. Ол амгы үеде тыва шүлүкчүнүң эң-не бажында чоруп орар шүлүкчүвүс-түр.

Чоокта чаа университеттиң төөгү факультетиниң бирги курсчулары-биле ужуражылга үезинде бистиң бир аныяк шүлүкчүвүс амгы аныяк тыва шүлүкчүлөр делегей чогаалының делгемнеринче үнүп, тыва поэзияга мооң мурнунда көстүп көрбээн жанрларны, аянарны эккелген бис деп чугаалады. Бодунга болгаш үе-чергезинге дыка-ла улуг үнелелди ол дүүнгү чаа школа дооскан оолдар-кыстар мурнунга берди.

Оон бажыңымга келгеш, демги аныяк шүлүкчүнүң болгаш өске-даа аныяктарның номнарын Сергей Пюрбю, Степан Сарыг-оол, Юрий

Кюнзегеш, Монгуш Кенин-Лопсан, Монгуш Доржу, Владимир Серен-оол, Куулар Черлиг-оол оларның номнары-биле деңней ажып, номчуп олурдум. Кара әдеп, ол шүлүкчүлөр делегей литературазының дел-гемнерин чаалап алып хамаанчок, ам-даа бистиң улуг шүлүкчүлөри бистиң аъттарының доозунунуң аразында чоруп олурар болур-дур. Херек кырында тыва шүлүк чогаалыңа чаа хевирлерни басня, сонет чечээ, баллада, ожук дажы, дөрттээн, бештээн, алдылаан, сестээн одуругларны, улустуң аас чогаалының шүлүк хевирлерин амгы шүлүкке сайзырады ажыглаарын бистиң хоочун шүлүкчүлөри вис кирип нептереткен болур чүе болду.

Ынчангаш бо талазы-биле Юрий Шойдакович Кюнзегеш тыва шүлүкке чаа аян, утка-хөөннерни, хевир-жанрларны эккеп, тыва шүлүк чогаалының кол чаарткычыларының бирээзи болур-дур.

“Көк-Эл”, “Хаяда чурумалдар”, “Бөдүүн тоожу”, “Ынакшыл болгаш килең дугайында ыры”, “Сеңгээ”, “Кадарчы кыс дугайында баллада” деп шүлүглелдер, ожук даштары, тос-карактар, “Эзимнерниң ыры”, “Кижини база даглар ышкаш”, “Чүрээм”, “Саргатчай”, “Аялгалар янзы-бүрү”, “Айлаң-кушкаш” болгаш өске-даа шүлүктөр Юрий Кюнзегештиң шыырак чогаалдары болбушаан, амгы үениң тыва поэзиязының дээжи чогаалдары болуп, тыва чечен чогаалдың эртинелиг шыгжамырын каастап турар.

Сес адактыг чээрленер дег, шүлүктерим
Чээрби бир век бозагазын артай челер:
Кады кыраан эжиңер дег, ырларымны
Хайыралыг сеткилиңер кайын уттур.

Өөрүшкүнүң чырыткылыг шактарында
Кааң хүн дег шырайыңар хүлүмзүрүү,
Өлүм кызаан качыгдалдың хүннеринде
Карааңарның чажы болуп чоруур боор мен.

“Бодаалдарым бодаралы” деп шүлүүнүң түңнел строфаларыңа шүлүкчү үстүндө бодаалды илереткен. Юрий Шойдакович 70 харлаан. Ооң шүлүкчү үнү улам дыңзаан, сеткил-сагыжы ундарал билбес, чалыы соруу биез хевээр. Амгы тыва шүлүкчүлөр дөгеревис Юрий Шойдакович Кюнзегештиң улуг школазын эрткен бис, ам-даа оон өөренип, эгин кожа ажылдап чор бис.

Койнут

Хонажывыс орнуп
 Койнут хөмө үнгөш,
 Шала күскээр четчип,
 Саргарарты бышкап.
 Салгын-биле ойнап,
 Салбак бажын чайгап,
 Саглаңайнып олур.

Черин кагган мени
 Чемелээн дег кышнып:
 “Хоорайда сурааңны
 Ховар дыцнап чор мен...
 Эеп келир хүнүң
 Элск бе?” деп олур.

Бопуктарым изин
 Моон кым-даа тышпас,
 Идежини талда
 Илдиртип каан туру.
 Хоор бе чели — чүлгүүш,
 Хола домбу ында
 Колхозташпаан чыдыр.

Кара чаштан өскөн
 Хайыралыг чуртум!
 Сеткилимде сени,
 Оът-көгүң айдызын
 Черле утпайн чордум.
 Оглуң мени кээрге,
 Оожургадап өршээ!

1997, июль 18

Эртем — далай эриинче

Улдуруктар улушкан
 Улуг-Дагның арызы —

Ак-Дазыл деп күзөгден
 Узун оруум эгелээп.
 Арбанывыс даргазы
 Дамдың акый ушкаргаш,
 Дамды отпес эзимде
 Аалывыстан айттагаш,
 Даалыктадып чорупкан.
 Өскүс мени школага
 Өөрөңзін дээш эккелген.

Дүңгүр даажы диңмиттиг
 Дүңгээ, шынаа эеп калган.
 Арбанывыс оолдары
 Аравыста эңмежок.
 Агбаан, Сапчай — башкылар
 Арыг хепти кедирген,
 Адывысты даңзылааш,
 Эштип кепкен кижичок
 Эртең — далай эриинче
 Эдерткештиң чорупкан.

А далай чалгып, мөөрөң,
 Ам-даа бисти чайгап чор.

1997, июль 27

Чашпаачы

Чашпаа кижичазын калыр,
 Чарык бүлгээр күзүн калыр.
Үлөсөр домак

Чашпаачыда арын-нүүр чок:
 Чажыл оңт дег кудуруун
 Ол-бо чүкчө ходуңнаткан,
 Оглаа эник ындыг ийик!

Дээргизин мактаар дээнде
 Дээрже үндүр алганыптар,

Терек будуу шывык ышкаш
Тенек дылы караңайныр.

Хоютпаан тип, хоюн өзөп,
Хоозун сөзүн согажалааш,
Ажыл кайда сандараанын
Аксы кеппес шуугап орар.

Харын боду ажылы дээш,
Каяа, чүгө чедип каапкан,
Доозун-сүрээ бургураткан,
Доруун кижиге болу-даа бээр.

Моозун мактаан, оозун бактаан —
Могаттынчак чаш төл ышкаш,
Аажы-чаңы ойда-кайда,
Ала-шокар болу-даа бээр.

Чашпаачыны бир-ле көөргө,
Чагыргада саадапкан,
Эрге-дужаал, акша-көпөй
Эзегизин хере тепкен —
Дээргизиниң эдээн чылгааш,
Депший берген оргулаар-дыр.

1997, июль 16.

Амы биле Өлүм

Амы биле Өлүм ийи
Адыг биле Хаван ышкаш,
Адааннашкак.

Адыр дытты картай соккаш,
Адаан-өжөөн негежирин
Болчашпаан бол,
Аныяандан оваарнып чор.

Амы күжүр хээрек хип дег,
Аргактары безин чуга —
Ара үстүр.

Бөрттүг бажың бөрбөш дизе,
 Бөгүн кым-даа сени кээргеп,
 Болчуп келбес,
 “Бодуң шоруң!” дижип-ле каар.

Кемниг, актыын Өлүм тоовас,
 Келдеш дизе, келгени ол —
 Бодандырбас!

1997, июль 16

Күннээшкин

Хүлү кеппээн хөөлүг кезек —
 Күннээшкинниң өзү кара.
 Ынак ээзин танып чадааш,
 Ырланган ыттан дора.

Ынакшылга, найыралга
 Ыйба-хүлүн борап кааптар.
 Коданынга хоптан өске,
 Коккааракты безин киирбес.

Хөглээн оолду муңгарадыр.
 Хөлзээн кысты саймаарадыр.
 Хөөннерин чүдөредир
 Хөөзүн былчааш, хөңнү таалаар.

1997, июль 22

Үнүм ам-даа чаңгыланзын

Амыдырал, ынакшылдың
 Өөрүшкүлүг йөрээл ыры,
 Өлүм-чидим муңгаралы
 Аңган шагның тоолдарында,
 Амгы шагның ырларында
 Өртеп каан аът болу берген.

Өөн эртен бакылап кээр,
 Оортан кезжээ чаларай бээр

Өртемчейниң Хүнү ышкаш,
 Моңге таалал даамчыралы
 Мөгүдедиң, хоме кээрге,
 “Ойлап, дес!” дээр арга турбас.

Хүннү көргөш хүлүмзүрээр,
 Сылдыстыгда сырынчалыр,
 Айның чырыын алаң кайгаар
 Күжүр чүрээм, мени өршээ,
 Чымыш ижим урукшуваанда
 Амыр-дышче аагайлава!

Өртеглиг аът оъттап алзын,
 Өлчөйлиг Хүн чырып турзун!
 Сылдыс, Айдан сырын салгын
 Сыылады челбиң келзин! —
 Сыгырга дег үнүм ам-даа
 Сынга, хемге чаңгылапзын!

1994, июль 29

Чааскаанзырал

Чааскаанзырал чаңгы ышкаш чааскаан чорбас.
 Чаңгы безин чалым тиинге
 Чалгын шалып, арга-дашта
 Шалың-ожук сүзүп чоруур.

Чааскаанзырал каңмыыл ышкаш чааскаан чорбас.
 Шала күскээр сарыг каңмыыл
 Ховай хову ортузунда
 Хооргалдарга, баалыктарга
 Оортпак-биле дизээлежиң,
 Опаңнады эстеп чоруур.
 Хоорзунга оъттап хүизээр
 Хойнуң соондан тааннар ышкаш,
 Сээк, маас-биле сегиржиң ап,
 Семдер дүкче сыңнып чоруур.

Чааскаанзырал булут ышкаш чааскаан чорбас.
 Шаары дээрде эш чок булут
 Кара баары ийлеп түрээш,
 Хатка чанньп, мөңгө дүүрээп —
 Муңгаралын ие-черге
 Бузурбайн сөглөп чедер
 Муң-муң дамды чаъсты сөөрткөш,
 Буурарты буугуп калган.
 Чаржап каткан оът-көктө
 Чааскаанзырал тояап чоруур.

Чааскаанзырал холеге дег чааскаан чорбас.
 Чайнаан хүнден чайлай дүжер,
 Чылан бажы сыңар хире
 Чырык сыстыр дыдыктарны
 Сыскып, чамап кожегелээр,
 Өңгүр, чырык өңнөр корзе,
 Өжегээр хоо борап чоруур.
 Чакпыыл ыт дег ооглангылап,
 Чассыычаңнааш, ызырыптар —
 Чаңы чиктиг — черликсимээр.

Чааскаанзырал хамчык ышкаш чааскаан чорбас.
 Ошкаксапчыг эриннерге,
 Олча-кежик, өлчөй-чолга
 Чараа-думаа бялчап чоруур.

1997, июль 1

Чуртталгаңны йөрээп тур мен

Хеймер-оол Сааяның 60 харлаанынга

Дагылда хып, чырып турар чула ышкаш,
 Даглыг черге оскен төрөөн хүшнериңи,
 Өгбелериң эки чуртун йөрээп тур мен.
 Өглер довун докурзак дег хепзиг костүр,
 Мөңгө доштуг бедиктерден шурап баткан
 Моген-Бүрөн эриктери кандыг ийик?

Ширик дежи́п, часкаар чайын үнүп келген
Чингир ногаан чаш көк ышкаш өөрлөш оолдар
Шилип алыр ажыл-херээн найында-ла,
Шапкын хемнер саарыындан салым-чолун
Шалбадап аар дезиг аът дег дозуп турар —
Чашкы шааңны хирем шаанче дозээледим.

Коңга башкы алызында чортуп эртер
Кокпаларың арттар ажыр шыйып берген:
Орууң доза маны, хаш даш хаяларлыг
Одуруглар, өзен хемниг ханы кашпал —
Оюп эртпес шивээ — эртем херимнелген.

Озук эвес, угаан күжү — билиг-биле
Ону каш чыл хемирткештиң, шынаадыва —
Улуг-Хемниң айгадаң ак делгеминче,
Улузунга бараалгаар дээн күзел бүргээн
Уруг-дарыг өөрүң-биле үнүп келдиң —
Оолак шааңны шак-ла ыгчаар догааштырдым.

Шуушкан чылдар эрегелей дизип кагган
Шурулар дег чуукталып эртсе-эртсе,
Эскет чокта алдан харлап акшый бердиң.
Эртем-билениң эртинезин салгаан оолдар
Хоочуннар бооп, Тыва черни чаартып чоруур
Хоомай диртпээн чуртталгаңны йөрээп тур мен.

1997, август 22

Екатерина ТАНОВА

Чорумалдың демдеглелдери

(Эгези 1997 чылдың №1 "Улуг-Хемде")

10.

Эге баштай чычаан олап
Эрткен хуннү утпааннар бар.
Оорга-моюн үстүр чазар,
Оон туржук борбак баш-даа
Боттан ырак, чуглуп каа дег
Бодандырып келир турган.
Ынчалза-даа суртаалчылар
Ыдык херээн кайын салыр,
Аныяк чаш чалыы назып
Арга-дашка кайын боглур.
Чиик-кара "Эмказын"¹
Чиигеш кылдыр аргажыпкаш,
Шаптараазып, моондактарны
Чайлыг эртип чорааннар дээр.

Доштү орү ажырбас дээр.
Төрөпчилеп, идип, тыртып,
Калдак арттың сиртиндиве
Карбап-суйбап үнүп келир.

Кадыр-берттиг дөвүнчүкке
Харын берге турган дижир.
Доштү куду чиик-кара
Төөректелдир чуглуп болур.

Ынчалза-даа чолаачызы
Ылап бодап алган дижир:
Узун шиви ужургаштың
Ужун орта трөс баглааш,

¹ "Эмка" — Совет Эвилелинге эң баштай бүдүргөн чиик машиналарны ыпчаар адаар турган (улуштуу-биле).

"М" деп үжүк — Молотон дээр.

Машинаның соонга кошкан,
Бадыыгткан дижир чүве.

Тыппазы чок чолаачының
Тывызыын-на улус кайгаан,
Бодап тыпкан тормозу
Болчумчалыг болган дижир.

Адаан орта тура дүшкеш,
Амырааш ол алгырган дээр:
“Э-эй! Кадыр-берттиг Калдак сен бе,
Кадай оғлу Дажы¹ мен бе!”

Суртаалчылар — аныяктар
Сурун чаңын кайып салыр,
Ылчың-баптак хоглуг ырлар
Ындынналы берген дижир.
Шуурмак хем шаагайнып,
Чууктаан дажы кыңгырткайыш,
Чалымыларның хоонүнгө
Чалгыгларын догааштырган.
Шак-ла ынчан арга-дапта
Шаалаан хемге үнөшкен дег
Аныяк кыс Анчымааның²
Аян ыры чаңгылаанган:

“Калдак-Хамар артын-сынын, оой,
Каскан болза, аштаан болза, оой.
Хартыга дег чычааннарга, оой,
Калбак чаагай орук болза, оой...”

Аныяктар кожаң ыры
Анаа халас эрте бербээң,

¹ Дажы — Тываның баптайгы чолаачыларының бирээзи.

² Анчымаа — Аныяктарның баптайгы суртаалчы бөлүүнүң киржикчиси, “Калдак-Хамар” деп ырың автору Хертек Анчымаа-Тока.

Арат чазаа дыңнангыр бооп,
Араттарга кыйгы салган.
Тос кожуун оглу, кызы
Дооза орта харыы берген —
Балды, хүүрек, кускун-хаайлар,
База чалыы тура-сорук
Каттышкантың туржуптарга,
Калдак күжүр дүжүн берген...

Оон тура бөгүнгө дээр
Он-он чылдар шуужун эрткен.
Калдак-Хамар арты-сыны
Каалама орук болган,
Ыраажывыс Санчат Титов
Ынчангы ырга харыы тудун,
Хартыга дег чычаан мунгаш
Хала чокка ырлап чоруур:

“Калдак-Хамар артын-сынын, оой,
Казып-ла каан, аштап-ла каан, оой,
Хартыга дег чычаан мунгаш, оой,
Хала чокка халдып ор мен, оой”.

Бистер база чоонган деп бис,
Халдып ораал, Степушка,
Биеэги бир кожаң ырың
Хала чокка бадырып ор:

“Самагалдай сарыг чечээ
Салгын көрүп, сагладайнып,
Самагалдай чараш кызы
Сарыып сактып, сарыныалып...”

Оожум, оожум, Степушка,
Орталанам, изий бербе...
Орукта доо машиналар
Одуруглай чыскаалыпкан.

“ГАИ” доора турувуткан,
Кайыже-даа эрттирбейн-дир.
Чүрек чүге түкүлей-дир,
Чүү болган, өршээ дадай...

Харлыг дүвү хондур самнааш,
Калдак оруун хөөп каапкан.
Аар чүктүг “КАМАЗ” чуулган,
Автобус-даа база сан чок.
Он шаа кижиге бертик-межел,
Оон туржук... мөчээннер бар...
Оо, Бурган, өршээп-ле көр,
Ом тари, ду тари, тури су-ха!
Бодамчалыг болбас болза,
Бойдус-биле болчаан эвес.
Орукчулар ону бодап,
Оваартынып турган болза,
Озал-ондак, айыыл-халап
Оюп эрте бербес деп бе...
Канчаар бис ам, дедир ээр бе,
Хайлыын але, Степушка,
Чораан херек, сагыш ышкаш,
Чогувастаан, хомуданчыын...

ОЧУЛГА

Софокл (б.э. чедир 496 — 406 чч.) Афины чоогунда Колон хоорайга төрүттүнгөн эрте-бурунгу шылгараңгай грек шии бижикчизи. Хөгжүм талазы-биле шыырак билигни чедип алган. Афиныны ол үеде бантап турган Периклдин чок кижизи болуп, элээн хөй күрүне албан-дужаалын эдилеп чораан. Ол 80 ажыг трагедияларны бижээн деп санап турар, бистиң үеге оларның чүглө чедизи четкен: “Эдип хаан”, “Эдип Колонда”, “Антигона”, “Трахиниянкалар”, “Аянт”, “Филоклет”, “Электра”. “Электрадан” үзүндүнү кайгамчык тыва шүлүкчү, очулдурукчу В. Серен-оолдун очулгазы-биле парладывыс.

СОФОКЛ

Электра

Ийиги эписоди

КЛИТЕМНЕСТРА

Эмин эрттир сыйбың чаңың дагың көрдүм!
Элист чокта — бажың-биле кылаштадың.
Барда болза — бажыңдан-даа үнмөс ийик сен,
Байбаң аксың торелдериң адын сыкпас.
А ол чок боорга, аваң мени тоор туржук,
“Аактыг, каржы, алгыжыга базыңдырып,
Бодум болгаш улузумну чектеттим” — деп,
Болганчок-ла чонга чарлаан чоруур-дур сен.
Дошкун сөскө топтук харыы бээр-даа дээрге,
Доңгун сөстөр эттинери шын-на харын.
А сээң дылың чаңгыс-ла ынак сөзү болза:
Адаңны мен өлүргөн боор ындыг ийик чоп.
Оозу шын. Агартынар хөңнүм-даа чок.
Ону шак ол өлүмдүвө менден аңгы
Актыг шының чөптүг чоруу чыгавыткан.
Угаан-сарыыл сенде бар бе, бодап көрөм:

Эргеленген ынак адам дээр чүвөң
 Эллипшерден дың-на чааскаан бужар кылды —
 Угбашы-даа бурганнарга өргүвүткен.
 Чажыы чанып божуп алган иези эвес,
 Сакпай-саңга эрлерге чүл?.. Ол-даа канчаар...
 Ачаң опу кымга салчааш эндеп алчык?
 Аргивян дээш, алдагдаан дээр мындыг сен бе?
 Уруумну ынчаар өлүрүп каар эрге чоктар.
 Улуг хазы Менелайның хайы бе кай?..
 Адаан-өжөөн өлүрүкчү манапас бе?
 Ажы-толдер Менелайда чок деп бе кай?
 Толдериңиң далай, сугга эндээни дээш,
 Төрүдүп каан ада-ие ялалаткай!
 Анд бурган чооглаары амданныг чем —
 Ажы-толүм кылдыр хуулган эвес деп бе?
 Мээң чадым тоон корбейи, каржы ада
 Менелайның толдериңге хандыкшаан бе?
 Бо-ла бүгү бужар сра эвес-тир бе?
 Бодадың оон өске-даа боор, канчап билир.
 Калган уруум шак-ла ындыг бадыгталды,
 Харыы состү сөглээр боор деп билир-даа мен.
 Бак сеткин, өскелерни карарттырда,
 Бангтай боду мишир херек, Сөзүм ол-ла.

Электра

Харыың дыңнааш, дошкун сөзүм эдиптим деп,
 Кажанда-даа шыныдарың дыка берге,
 Болур болза, ачам, угбам дугайында
 Борта шынын ажыы-биле то каап берейн.

Клитемнестра

Ынчалыңар. Кезээде-ле бо дег чөпшүл
 Ындыг болза, дыңнап ханмас магалыг-дыр.

Электра

Ындыг дижек... Адамны-даа олүргенип
 Ыят чокка билиндиңер. Ол дег бужар

Ындыг чүве өртемчейге туруп боор бе?..
Мени дыцна. Чоптүг эвес хооп кирип,
Мелегейге доңнашкаштың — тоорээн-дир сен!
Авлидче баар хатты чүге соскаткашын
Артемиде бургаңдан-даа барып айтыр.
Ол-даа капчаар. Бургаңны-даа хөлзеткеш чоор.
Ол-ла бүгү төөгүнү соглеп берейн:
Ачылыг ол бургаңывыс алаагынга
Ачам күжүр ацнап чорааш, улуг ацны
Адып алгаш, өөрүшкүден эртпес сөстү
Адапканын дыцнап каапкаш, Латон уруу
Аажокка килецнээштиң, ахейлерни
Аспактыва кирип алгаш, демги ац дээш,
Ачам урууп сагызынга берзин диген.
Ынчангаштың угбам олген чылдаа ол-дур.
Оон башка, оран-чуртче, Трояже-даа
Орук-чирик кезээ-моңге хаглыр турган.
Ачам ынчан кандыг арга хайдырмаап дээр,
Аргажоктуң кыры кээрге, толү кысты
Өлүргени — Мепелайныц хайы эвес.
Акызы дээш, уруун ачам өлүрген деп,
Авамныц сээц бодалыцда ындыг-даа бол,
А сен ону чүнү бодааш өлүрген сен?
Адамдыва олүм ашныр эргец бар бе?
Артык сеткээш, хилинчектенип чору сен чоп!
Адаан-ожээн негелдези — олүм болза, —
Ацаа бодуң бир-ле дугаар онаажыр сен.
Ындыг янзы овуузунуң чылдак тыпкаш,
Ындыг бужар үүлгедигни капчап кылыр?
Ынчап боор бе? Дорт кылдыр ону согле.
Адавысты олүрүп каан киж-биле
Амыр-шолээн хонуп турар чылдааң чүдел?
Бадылгалыг ашааңдан-на божуп алган,
Байгы бистер — төлдериңден чүге дестиң?
Улуг буруу капчап сеңээ онаавас бис?
Уруум диггеш, ожээним дээр мындыг сен бе?
Бужар чүүл-дүр! Уруунуң-на ожээни дээш,

Буктуг дайзын — олүрүкчээ кадай боор де!
 Ынча дыка сөцээ сөстөр сөглевес мен.
 Ынак торөөн иезинче алгырган деп,
 Ындыг-мындыг артык чугаа үндүрер сен...
 Араатан дег чагырыкчы дүрзүү көргөш,
 Ава киж и овурун-даа тыппас-тыр мен.
 Иштешкениң шак ол бужар кижин-биле
 Иштиг тынныг тулуптар бооп хуулдуңар!
 А огуң Орест өлүм-чидим чыгап кээрге,
 Алдыртпайн, хары черже ойлап-дести.
 Адаан алыр негекчини мактаар сен! — деп,
 А сен даады мени ол дээш кончуп келдиң...
 О, ол-даа шын боор, көргөй-даа сен:
 Оода сендеп адаан-өжөөн негеп алза!
 Болбаан, бүтпөөн, ааспырак дайзын-дыр деп,
 Бо-ла дораан бүгү чоңга мени чарла!
 Өжөөнзирек иезин ол дөзөөн-дир деп,
 Өске улус көрүп, билип алзын харын.

Клитемнестра

Ческипчиг хей! Төрүп кагган иезинче
 Семеп турда, киж и канчап шыдажырыл?
 Толүм эвес... Чүнү-даа бол кылып болур,
 Достүнеместөөн ыят билбес албыстыг-дыр.

Электра

Шынызгыпас бол, бүзүрөп көр: ыянчыг-дыр.
 Шыдажыптар аргам безин шуут төндү.
 Алдар-атка, назы-харга безин дүүшпес
 Аар херек, бужар чүүлү үүлгедир мен.
 Бачыттыг бо үүлгедигже сээң хайың
 Баар кылдыр мени олче албадапкан.
 Багай чүүлге өөренири чүдөн дүргөн.

Клитемнестра

Чүнү сөглөп турарын-даа орта билбес,
 Чүү деп мындыг, хөңнү улуг саңзар боор бо!

Электра

Үүлгеткеп херектериң, эткеп сөзүң
 Үүртежиң, бодуң бажың эргиір дээн-дир.

Клитемнестра

Артемида бурган-биле даңгыраглаайң, —
 Аксың диггеш, Эпист келгеш канчаар эвес!

Электра

Дөгөрезин тө каап тур деп чөпшээрээш-даа,
 Дөстүнмөстээн кылыктаныың кыптыкты бе?

Клитемнестра

Чөпшээрээн мен. Ынчалза-даа сээң аажың —
 Чөгелимни диригге-ле хемдий берди!

Электра

Оо, чок-чок! Хилинчээңни сөглө харың!
 Оожурган, туттунарын оралдажыйң.

Клитемнестра

Чимис чемни бээр эккел, ходел уруг,
 Чииртим, бужар коргуушкунум тайлыр кылдыр,
 Феб бурган өршээл көрзүн, чүдүп тейлээйң.
 Феб бурган, чаяан кылыр хайыраатым!
 Менде бүгү бачыт-бакты ойладып көр.
 Меңээ бүгү хайырлалды шаңнап-ла кор.
 Чанымда бо оорум эвес, өжээтим-дир.
 Шак ол маңаа кожа турда сезинчиг-дир.
 Хоозун, бужар нүгүл-хонтар дылдар дамчып,
 Хоорайга бак чугаа таравазың.
 Кончуг оожум сымыраның соглеп көрейң:
 Ховар дүштү ийи удаа дүжөп хондум.
 Болур болза, чуртталгамга шак ол дүжүм —
 Бодаразың! Хаан Ликей кара сеткил
 Бодаан болза — өскелерге каргыш четсин.
 Хаан боорун оске кижигүз берзе,
 Камгалап көр, дүжүлгөмден чайлатпайң көр.
 Адриттиң ордузунуң ээи болуп,

Албан-дужаал хүндүткелим хевээр артсын.
Эдеришкен оорум-биле эптиг, демниг
Эки чурттап, ажы-төлдүү аажы-чаңы
Эшкеделди, базымчаны бербес болзуп.
Аполлон Ликей, мени дыңнап, ээ көрүп,
Амыр-дышты кезээ моңге хайырлап кор!
Ачылыг дээн дээди бурган Силерлерге
Арткан бүгү чүүлдер шупту билдингир боор...
Чажыт бир-ле соглеттинмес бодалым бар,
Чарлыг Зевс ону билип, чогутчуп көр.

КАТКЫ БАЖЫ КАТКАН ЭВЕС

Василий ХОМУШКУ

ӨЧҮК

(баштак чугаа)

Кошкар-оол алган кадайлыг, ажы-толдуг апаргандан бээр элээн үр болу берген. Неделяның ужу-кыдында бичии ишкилептерден башка, алыс бодунда багай чүве чок кижии. Рынок деп чүвези костүп келгеш, кижилерниң амыдыралып ыйыдып келзе-даа, ооң ог-бүлезиниң экти бүдүн, хырны тодуг дээрзи Кошкар-оол кандыг эр деп чүвени чугаалап турар. Шынап-ла, ол хоомай эвес болдур ийин.

Артык үе чип, чугааны шойуп орбайн, опзагай чүве болбаан ооң-биле таварышкан бир амыдыралчы таварылга дугайты дорту-биле домактанып көрейн.

Бежен хар чоокпулай берген Кошкар-оол дээрзи ...ынакшый берген, ийе, ийе, шак-ла ындыг ийин. Бүткүр боду ынакшылга шуут-ла орттепип, хып эгелээн. Караңгыда ону хажызыындан хайгаарап коор болза, чалбышталып чоруур болгай аан. Чаңгыс черде кады ажылдап турар чазык-чаагай, топтуг-томааныг, аяныг хевир-сыпныг Лена деп аныяк уругта чүрээнге ынакшылдыг огу-биле “боолаткаш”, сагыш-сеткили “балыгланган”, сзулуг ынакшылга бектеткен. Ынакшылы, ынакшаан кызы дээш, ол арагалаарып ам-даа эвээжедип, таакпылаарып октаптарынга белен чыгыы. Кыс база аңаа туралыг, дыка хүндүүлээр ышкажыл. Назы-харның чээрби ажыг чыл ылгалы оларга, шыны херек, доктар-моондак, доора чудук болбаан.

— Эргим Ленам, чарашпайым, меңээ бүзүрөп кор, шыныи сөглээйн: угаан-сарыыл кирген ашак апарган мээң сеңээ ынакшылымының ооскээн өртүн бистиң хоорайның орт-камгалал албанының бар-ла дээн бүгү өртчүлери бар-ла турган машина-техниказы-биле келгеш-даа, домей-ле ожүрүп шыдавас-тыр ийип, сарыым. Ынакшылым шак ол хире күштүг — деп, бир хүн Кошкар-оол аныяк кыска сеткилиниң ырак дүвүн узуп берген.

— Сеңээ бүзүрээр мен, Кошкарым. Шынап-ла, бистиң ынакшылымының кыпкан улуг өртүнүң кырыңче Улуг-Хемни-даа чай

агысса, черле ошпейн, көстелип чыдар ышкаш-тыр ийин — деп, Лена хулүмзүрүг-биле ээлдек-чымчак харыылап каан.

Бир катап, үш дүн ортузунда, кадайының хойнунга чыткаш, бак чаянныг, Кошкар-оол: “Лена, Лена!” — деп улаарап алгырган-дыр.

Кадайы Самдар-кыс ашаандан “өчүк” ышкындырып алыры-биле сымыранып көгүткен:

— Чүүже, Кошкар, ам база катаптап чугаалап көрөм? Че, ашакай, кым херегил, чугаала, ынчаш дораан бир шилди садып бээр мен.

— Ээй, Лена! Мени кагба, мана! Деспейн көр, Ленам! — деп, Кошкар-оол муңгаранчыг чапнып харыылаан-дыр эвеспе.

Иий дадай, ам чүү-ле болур ирги? Күжүр Кошкар-оол-даа хептелгени ол эвес ыйнаан. Оода-ла кадайы Лена-биле атташ бооругай.

Самдар-кыс чонаяда ажинмас-дарынмас боду чым-сырт кыннып келгеш, ашааның чоорганын ап октапкаш:

— Чүү-капдыг Лена деп кадай тып алдың, Кошкар-оол? Кыраан назыпында уйгу-дүжүнде өске кадайлар адап, кыйгырып чыдар тенээн ашак эвес бе моонгар! Лена деп чүү кижичил? Чугаала, сек! — дээш, оозун силгий-ле берген.

Өршээл бооп, Кошкар-оолдуң бажы, белеткеп каан чүве дег, кончут шалыпкын ажылдаан. Кижин-даа чүү боор, чүү-даа болбаан чүве ышкаш, тап-билээ тайылбырлаан:

— Ойт, ойт, бо канчап бардың, кадай! Чүвениң ужур-чөвүн билип албайн, кижин кырыпче, үзөр ишек дег, шурап турарың ол! — дээш, ковайып оруп алгаш, ол-ла хөөнү-биле уламчылаан. — Элдеп дүш көрдүм, Самдарым. Чүдек кагып-суксаан, могап-шылаан ээн черде үңгеп чор мен. Ой, та, каяа чораан кижин мен. Ырак эвесте Лена хем көстүп келди...

— Ындыг аттыг хем канчап турар чүвөл — деп, Самдар-кыс үзе кирген.

— Поок, сени-даа, ону канчап билбес кижин сен. Географияга пат ооренип чораан кижин эвес сен бе кай. Дөө ол ханада азып каан картадан көрүп ал — деп кадайын удур чемелээн. — Ийе, оон чүү боор, бурунгаар чыларымга-ла, Лена хем менден дезип, ырап бар чыдар аап, элдептиг. Ынчангаш, “Мана, Лена!” деп алгырып турганым ол ыйнаан. А сен коңгүс өскээр бодап турган ышкаш-тыр сен. Өске кадайларга эвим багайын билир-ле болгай сен.

— Харын аан, ашак, ону каяа билбес ийик мен, анаа-ла ала-чайгаар даап бодааным ол ышкажыл. Че, чоор сен ону. Багай ашаамны агып чыдар хемге хүннээн бооп артар мен ыйнаан — дээш, Самдаркыс аяр каттыргаш, ашааның бажып суйбаан.

Ленаның буяны эвес болза, өчүк ышкынар часканын бодап келгеш, Кошкар-оол улуг тынган...

ХАЙЫРАЛЫГ БУТТАРЫМ

“Боруну буттары чемгерер” дижир. Ооң азыг-дизи база кончуг. Ынчалза-даа даваннары черле ашкаш турар. А Чоржаңга чүгүрүк буттары чүктеп чоруур боозундан эргим деп билиңер. Аднаашкындан хайыралыг буттарының ачызында хөй олча-омактыг чанып кээп турган. Оон туржук, кода-хоорайга ону үптээр азы эттээр дээш чөңгээлеп, семеп келген хулиганнарга каш-даа катап четтирбейн баргылаан кижидир.

Аңнап-меңнеп чораш, ак хову азы шынааларга ок хоратпас мен дээр: дилги, койгун ышкаш оонак аңнарны диригге-даа туткулап алыр эр дээр-ле болгай. Оозун бодаарга, оо, чүү дээр боор, берге кижидин ооңар. Ол-даа канчаар, бөрүлөргө чара соктуруп, чиртип каар часканын Чоржаң аңчы чииртимнеп сактып чоруур. Чактыр боозу-даа, хылыш дег бижээ-даа, угаанныг бодалдар төрүүр борбак бажы-даа эвес, а авазы кадайның төрүп берген ийи кызыл буттары ооң амызын алган чүве дивейикпе.

Мынчалган чүве дээр-ле болгай. Бир-ле катап Чоржаң аңчы көңгүс кара чааскаан ээн тайгага аңнап чораан-дыр. Үргүлчү дың чаңгыс боду аңнаар чаңчылдыг кижидин ийин. Эш-кош эдиртирге, үлөш көвүдөп, олча-кежик чирли бээринден талаары ол ышкажыл.

Ой та, дээрден дүжүп, та, чер адаандан үнүп келген чүвези ийик, хенертен ооң оруун доза өөр кокайлар дуй турупкан, халдаарынга белең кезенипкен турганнар. Быгыннары оңгак-оңгак, азыг-диштерин шаарарткан аш бөрүлөр Чоржаңның кырынче куштадып-ла келген-дир эвеспе. Иий-дадай, хамык коккаарактар киживисти дойлаар чыгыы апарган. Чоржаңга өлүмнүг айыыл диргелип келген. Херек-даа бергедээн. Аңчы-даа чүү боор, бажының иштинге шывараш кылдыр боданы каапкаш, боозун эгиннепкеш, амы-тын овучалап дезиплеткен. Кокайлардан ырбаарындан өске арга черле чок болган. Чактыр боо-биле ыпча хой араатанны кижиди, шынап-ла, канчаптар боор, оларны канчаар-даа кыскаш,

домей-ле ужуруп четтигер харык бар эвес аан. Харын бо амгы шагның кижиге удур ажыглаар кылдыр бүдүрүп каан АКМ деп хой адар автомады чораан болза, коңгүс аңгы херек. Ат-чарлыг аңчы кижиге амы-тынып барып-барып аш коккаарактарга каан бериптерге, чоокка чованчыг, ыракка ыядынчыг болбастың аргажок.

Чоржаң-даа караңнадыр ыдып-ла берген-дир. Шынап-ла, ыт-кушка четтирер хире эвезин боду чаа билип каан. Артты-даа ашкан, хемни-даа кешкен дээр. Көк чүвелер хенэйг-даа чыдып каар ужур чок, балдырларындан соора-маара ап чорааннар. Оон аңчы баштай боозун, элээн болганда, хоректээжин уштуп октапкан. Сапыктарын ушта теп каапкаш, ыдып бээрге, ам-на харын бөрүлөр чыдын каап эгелээн. Чоржаң ынчалдыр-ла азыг-диштиг араатаннарга алыспайн, аал коданынга бүдүн хүн дургузу эрткенде, киир мацнап келген дээр-ле болгай.

Өгже кире халып келгеш, бичии када оожургап алгаш, болган чүвениң ужур-човун чугаалаарга, кадайы, кара элдептиг, ашаан удур кончаан:

— Кокайларга сывыртаттым деп чоп мегелээр сен. Чоп ол чүвелер кижиге халдавас, а аң-мең, мал-маган тудар чүве дижик. Ээ, мен ону дыңнаан болдур мен ийин. Хей черге чүве хөөредип, аштып турар ашак боор бо! Эккелген эъди, эктинде идик-хевн-даа чок. Боо-моңгуң кайыл? Мооңарның чүрээ баксыраан болгай аан, уруглар.

— Че, бөгүнден эгелээш ацнап деп чүвени октаайн; кадай, кончуг шүүттүг-дүр. Ооң орнунда башта чаа бодап төрүттүндү. Шак-ла бо ында-мында эртип турар чадаг чарыш марафону деп чүве тыпты берген-дир, аңаа киржир болзумза, эки ышкаш-тыр. Чүгүрүк боорда, кончуг узак эр ышкаш-тыр мен. Көөр-даа сен: чыл четпейн чыда, чиик машина өртөөн шак бо хайыралыг буттарым дузазы-биле ажылдап эккээр мен. Меңээ ол коңгүс чайлыг-ла деп бил, кадай — дээш, Чоржаң аңчы кызыл даван буттарып эргелесип, суйбап каан.

— Поок-хайт! Тоол-домааңны даштын чыдар кырган, дүлөй ыдың-га-ла домактанып кор, Чоржаң — деп, кадайы оозун кочулап каан.

Шында-ла, чүвени канчап билир, Чоржаңның эдип оор чүвези боттаны берзе хоңну. Демги кокайлар ышкаш, ону са сывыртаар шыңгыы трепер аңаа херек эвеспе мооңар.

1996 ч.

Чап ЧҮЛДҮМ

БУУДАЙ ЛАМА

(Тлоолчаан чугаа)

Меңзэ дегбе, олү бээр мен,
Меңзэ дегбе, оде бээр сен.
(Ак-оск курт билс оѣжук)

Өртемчейге дириг чүве тышын үзүп,
Өлүрер деп кыжаныг-даа кылып көрбээн,
Шажын, бурган мурнун орта чаңгыс катап
Сагыл үрөп, бүзүрелин кошкаш кылбаан,
“Буян-чолдуг хуулгаан мен” деп чарлаттынган
Буудай лама чурттап чораан чүвөц иргин.

Човулацныг ортемчейден чарлыр өйү
Чоокшулап олуарын бодап келгеш,
“Соңгу назын, салым-чолум кандыгыл” деп,
Шозун тыртып, төлгө салып көрүп-түр оц;

Децгер-ле бо! Дываажаңга сүнесини—куду эвес,
Дириг боду бодарап боор оштуг болган.

“Моңге назын хайырлааны бо-ла-дыр” деп,
Мөргүл кылып, Бурганынга сацын салып,
Баар чүгүн, үнөр хүнүн судурундан
Магадылап көрүп алгаш, чиге мурнуу
Авыралдыг Дываажаңның оранынче
Айның чаазы эки хүнде үнгөн иргин.

Айлар ажыр, чылдар эрттир үр-ле чораан,
Ашкан арты, кешкен хеми сан-түц чок!
Казыргыга, чоткан-хатка бөөлдедип,
Хая-дашка оруун доза моондактадып,
Изиг, соокка чилчии үстүп, харыксыраан,
Идегели оскундурган калгып чораан.

Эрээ-хинчек чеже көөрүл, дуза дилеп,
 Эрепки дег, элеш кынныр чүү-даа чок!
 Хайлыг демги “Дываажакның хаалгазы”
 Кайдазының ужуру-даа билдинместээн.
 Ээн куруг хову черге бир-ле ынчаар
 Элейтип кээп, Буудай лама дыш ап орган.

Канчангаш-ла көөр дээрге, элезинде
 Азарганчыг куртчугаш бо маңнап чораан.
 “Канчап харын амы-тынныг чоруур чоор” дээш,
 Аяар барып домнаптарга, өөк дег курт
 Дээптиң бе дээн ышкаш, ойда дүшкеш,
 Деткерилбейн, ол-ла хевээр чожуп каап-тыр.

Буудай лама халак эвес халагын төп,
 Бузут-хинчек кылган ужун каргаттынып:
 — Тынныг чүве амызынга ам-на четгим,
 Дываажакче семээним-даа ажыы чок-тур.
 Оода-ла барып-барып мээң углаан
 Оруум орта таваржып кээр кулугур боор!

Төре херээ, салым-чолду тоду сөглээр
 Төлге, шомга канчап дүшпээн элдеп чоор? — деп,
 Дээр шаар ору өршээл дилеп, тейлеп орда,
 Демги курту дүште-даа чок тура халааш,
 Дезип маңнааш, ажыт кире берип-тир оо!

Лама Буудай чежемейиниң хуулгаан бол,
 Ак-өөк хензиг курттуң... аажызын билбес болган.
 Лама дээрге, эртем бүргээн чырыдыкчы,
 Алызындан чаяалгалыг, буянныг дээн.
 Дээди ындыг сагыл-сүзүк четтирбээнде,
 Деппиже-ле “лама мен” деп адаттынмас,
 Дываажакче дириг чорааш семеп болбас,
 Тынныг чүве каш дакпыр бодаралдың
 Эргилдезин эргип эртсе, чүгле ынчан
 Ээ көрүп болур чүве бооп тур оң.

ШҮЛҮКТЕР

Олчат-оол МОНГУШ

КҮСКҮ АЙЫМ

Күскү айым, кежээлерде
Хүлүмзүрүүң саарлып чоруур.
Сарыым болчаар эриктерде
Сайлар кырын шонар-дыр сен.

Сылдыстарың одаглары—
Сыннар кырын харап турар.
Хөлегелиг арга черлер
Хөлчөк маажым, удаан ышкаш.

Дүне када маңың көргөш,
Дүвүрелим хайныгып кээр.
Ыржым АЙ сен, кудайыңдан
Ырак мени карактап чор.

МУҢГАКСЫМААР ЧАЛГЫП ЧЫДАР

Чодураалар частып үнгөн чечээн сунуп,
Чоргаар үнү сырын-биле ойнап турда,
Чазын борта бир-ле катап душканывыс
Чалыы чүрээм оттуг согуун сорунзалаан.

Эрик кыдыы хемни дургаар кады чорааш,
Элезинге сайзанактар салыр чордуң.
Чечектерлиг аяң черге кожа тургаш,
Четчи берген сылдыстарны магадаан бис.

Ырак дээрде дуруяалар шөйлүп алган
Ынаар ырап эрте берген күскү өйде
Куда соонда душтук болуп чоруй бардың,
Кударанчыг бораң күс дег, чааскаан артым.

Саарыглыг хемивиске чедип кээр мен.
Сай-ла даштар бисти манаан ышкаш болур.
Көрүнчүк дег кылаң хем суу, чүгө-ле ийик,
Көвүктелдир, муңгаксымаар чалгып чыдар.

Тываның тоогүзүңгө хамаарышкан очерктерни, документиленни, шинчилел ажылдарын болгаш чогаалдарны “Улуг-Хем” сеткүүлдүң мурнуку чылдарда-ла үндүрүлгелеринге парлап турган. (Ындыг чогаалдарга О. Данчай. “Мээң көргөним”: 1990, № 75 — К. Аракчаа. “Тываның кожуушарының тургустунганы”: 1991, № 78 — С. Урояков. “Кызыл хоорайны үндөзилеп тургусканы”; — С. Нестеров. “Аймырлыгыга үүлгедиг... азы ийи муң чыл бурунгаар болган чажытты археологтуң ажытканы”: 1992, № 2 — Ю. Аранчин. “Шииптирлиг базым”. 1992, № 4, 1993, № 1 — 3, 1994, № 4 (Хомду дайынынга тываларның киржилгезиниң дугайында база хаанның Россияның протекторатының адаанга Тываның киргенинге хамаарышкан эгелерлиг); З. Самдан. Көжээлерде бижиктерниң чажыды. 1993, № 3. Орхон-Енисей тураскаалдарында бижимселдерни очулдурганындан бээр 100 чыл оюнга д.о.о. эртем-шинчилел ажылдары, очерктер болгаш очулгалар хамааржыр). Оон аңгыда чогаал тоогүзүңгө болгаш сайгарылгазынга хамаарышкан материалдарны чогаалчылар дугайында очерктерни, база чаа номнар сайгарылгазын үргүлчү тускай бөлүккө парлап турар. Ол чүүлдер Тываның күрүңе университетиниң, башкы училищезиниң сургуулдарынга, республиканың школаларының башкыларынга болгаш өөреникчилеринге тыва чогаалды шинчилеп өөрениринге омек-домек болуру чугаажок.

Сеткүүлдүң бо дугаарында тоогү эртемнериниң кандидады Монгуш Хүргүл-оолович Мацнай-оолдуң Хомду дайынының 85 чыл оюнга тураскааткан чүүлүн парладывыс. Ол чүүл — тоогү эртемниң доктору, академик Ю. Л. Аранчинның “Тыва улустуң маадырлыг оруу” деп шинчилел ажылында, С. К. Токаның “Хомду дайыны” деп тоожуунда, чамдык моол (Х. Чойбалсан, Б. Ширендиб) ышкаш авторларның ажылдарында кирген чижектерден ылгалдыг, чаа фактыларга болгаш тоогү документиленеринге даянган, солун бодаалдарны болгаш түшүлгөлөрү кылган ажыл болур дээрзин номчукчулар үнелээр боор.

Хомду дайынынга моол-тыва шериглерниң тирилгези болза, тыва улустуң тоогүзүңдө эң чырыткылыг, маадырлыг арыннарның бирээзи болурун барымдаалааш, бо болуушкунга хамаарышкан эртем конференцияларын тускай байырлаалдарны чыл бүрүдө эрттирери чугула деп авторнуң бодалын “Улуг-Хем” сеткүүлдүң редакциязы изин-биле деткип тур.

ХОМДУ ДАЙЫНЫ

85 чыл болган оюнга

ЭГЕ СӨС

1758—1912 чылдарда Тыва (ыңчан адап турганы-биле Урянхай край) Кыдаттың Цин империязының колониязы турган.

Ол тыва улустуң тоогүзүнде эң-не кадыг-берге дарлаашкынның, хоозураашкынның болган човулаңның үези. Маньчжур-кыдаттың 150 ажыг чылдар иштинде тергиндели тыва улустуң ыңдында-ла кошкак экономиказын буураашкынга таварыштырып, ооң культуралыг сайзыралын, амыдырал-чуртталгазын дендии дорайтадып баксыраткан.

Маньчжур-кыдаттар Тываны 1758 чылда эжелеп алгаш, бодунуң тергинделиниң сорулгаларынга дүүштүр эрге-чагырганың девискээр болгаш шериг эргелелиниң системазын тургускан.

Маньчжур феодал ызыгууртаннар Моолдуң Улаастайга доктаамал чурттап, ажылдап турган цзянь-цзюню (генерал-чапчыны), боттарының агентилери: моол, тыва ноян-дүжүметтери дамчыштыр Тываның күш-ажылчы чонун дендии каржызы-биле дарлап, молчүп чораашпар.

Тывага даштыкы эжелекчилерниң база чурт иштиниң ноян дүжүметтериниң кам-хайыра чок кадыг дерзии дарлаалы үймээн-сүлчээлиг бөлүк тура — халыышкыннар үндүреринче тыва улусту чаңгыс эвес удаа — албадап келген. 1754—1757 чылдарда ады-сураа алдаржып алгаан ойрат хаан Амыр-Санааның база ол ышкан Хотогойтуңуң нояны Сентинжаптың удуртканы соңгу болгаш барыын Моолдуң девискээринге маньчжур-кыдат эжелекчилерге удур калбарган тура — халыышкынга тывалар эң идепкейли-биле киришкеннер¹. 1757 чылда Амыр-Санаа биле Сентинжаптың удуртуп турганы маньчжур эжелекчилерге удур национал-хосталгалыг шимчээшкени Цин империязының хой сапныг, эки чепсеглеттинген шериглеринге кадыг-дошкуну-биле бастырып каан.

Тыва улустуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш национал-хосталгалыг шимчээшкенинде онзагай чери 1883—1885 чылдарда болган

¹Кор: Б.П.Гуревич. Международные отношения в Центральной Азии в XVII—первой половине XIXв. М., 1979; В.А.Моисеев. Цинская империя и народы Саяно-Алтая.

алдан-маадырларының тура-халыышкыны ээлеп турар¹. Бо тыва улустуң төөгүзүнден кажан-даа балалып читпес төөгүлүг тура — халыышкын эчис-сорулгазынга четпейн, кадыг-дерзизин-биле бастырза-даа, алдан-маадырларның күзеп чораан хосталгазын, хамаарышпас чоруун тыва улус 1911—1912 чылдарда болган национал-хосталгалыг шимчээшкинниң түңнелинде чедип алган.

Тывага 1911—1912 чылдарда болган национал-хосталгалыг шимчээшкинниң дугайын ниитизи-биле Ю. А. Аранчинның чүүлүнде чырыттырган². 1911-1912 чылдарда маньчжур-кыдат эжелекчилерниң 150 ажыг чылдарның иштинде кадыг-дерзии дарлалын дүжүр октаан национал-хосталгалыг шимчээшкинниң болгаш Хомду шивээзинге быжыгланган кыдат шериглер гарнизонун чылча шапканындан бээр 85 чыл ою бо чылын болур³. Юбилейлиг чылда автор архив материалдарын, ылаңгыя Тываның дыл, литератураның болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң (ам гуманитарлыг шинчилелдер институту) эртем ажылдакчыларының 40—70 чылдарда национал-хосталгалыг шимчээшкинниң болгаш Хомду дайынының киржикчилеринден чыып бижээн сактыышкыннарын ажыглап тургаш, бо помну бижээн. Ооң кол сорулгазы — тыва улустуң маньчжур-кыдаттарның кадыг-дерзии дарлалындан кезээ мөңгедө хосталып алганын база ол ышкаш Хомду шивээзинге быжыгланган кыдат шериг гарнизонун чылча шапкан тыва, моол араттарның кады демиселин шынныы-биле чырыдары болур.

Тыва улустуң 1911—1912 чылдардагы национал-хосталгалыг шимчээшкинниң кол сорулгазы — арат-чонну кам-хайыра чокка хөөлээр садыгны, кончаалыг саарылганы ажыглап, оре-шире-биле бектеп алган турган чийжең кыдат садыгжыларны чурт иштинден үндүр сывыары болу берген. Тывага кожууннар санай кыдат садыгжыларның 5 фирмазы болгаш оларның элээн каш он бүүзелери турган. Эң-не хөй чоннуг Хемчик уну, амбын ноянның таңма чериниң чаны кыдат садыгның кол төптери апарган. “Кыдат садыгның нептерээни-биле чергелештир арат-чоннун ядараар чоруу улам-на дүргедеп турган. Тываларның дыка хөй малы кыдат чийжең садыгжыларның холунга кирген. Ол малды Моол дамчыштыр Кыдатче кодан-коданы-биле сүрүп аппарып турган. Кыдат

¹ Ю.А.Аранчин. Алдан-маадырларының тура халыышкыны. Кызыл, 1982.

² Ю. А. Аранчин. Национально-освободительное движение тувинского народа. УЗ ТНИИЯЛИ, вып. III, Кызыл, 1955, с.35—54.

³ Бо чүүлү автор 1997 чылда бижээн.

садыг капиталының чиижең чоруу Тываның ындында-ла кошкак экономиказын улам буураткан¹". Тывага турган кыдат садыгжылар арат-чонну ажык кончаага сүрүп байыырындан аңгыда, ону куду көрүп, бастып, дорамчылап чорааннар. "Тывага кыдат садыгжылар турда, кыдат кижии кыдат деп сөс эдип болбас. Аалга кыдат кым-бир садыгжы келген болза, кижиниң ада-иези кыдат деп чугаалавацар, олүртүр бис деп, кончуг сагыш човап чагыыр турган. Оларны дээрги-танчааты деп, аажок чапшыырлар. Кыдат дээнин кыдат кижии дыңнаар болза, дүжүметке билдирткеш, хаанның дээди сөөктүг кижизин куду сөөктүг тыва адапкан дээш, чула кымчылап шиидер турган²" деп, ону караа-биле көргөн, кулаа-биле дыңнаан кижилер бадыткап турарлар.

Тыва араттарның 1911—1912 чылдарда үндүргөн тура халыышкыны Моол-биле кызыгаарлашкак кожууннарның девискээрлеринге эгелээш, чоорту бүгү Тываның чонунуң национал-хосталгалыг шимчээшкени болу берген. 1911 чылдың 12 айда Таңды Тывазын чагырган тогус одагалыг, бүгүдениң даргазы амбын Комбу-Доржунуң чызаанының чоок-кавызының араттары Эрзинге база Теске турган "Буян-Боо" ("Бо Яньбау") деп бүүзени, ооң салбырларын үреп-тонап үптээннер. Амбын ноян тура халышкан араттарга удур хемчег албаан, чүге дээрге манчы төрезиниң дүшкени-биле ооң эрге-чагыргазы "божаңайны" берген. Оон ыңай ол кожазы Моолда кыдаттарны чурт иштинден үндүр сывырып эгелээнин база билир турган. Моон эгелээш кыдат садыгжыларга удур демисел улам-на хөрлээлеп, барык бүгү кожууннарның арат-чонунуң хөй чылдарның иштинде мөөңнелген өш-өжээнин, килеңин күштүү-биле хайындырып, калбак шимчээшкени болу берген³. Араттар кыдат садыгжыларны чурт иштинден үндүр сывырып, оларның бүүзелерин бузуп, чок кылып, эт-барааннарын үптөп, мал-маганын хунаап ап турганнар. Чиижең садыгжыларның мал-маганы дээрге-ле халас чыгыы, чиик өртек-биле кончаадыпкан араттарның боттарының малы болур.

1912 чылдың эгезинде ынчангы Даа, амгы Өвүр кожууннуң Чалааты, Торгалыг, Хандагайты, Бора-Шай, Саглы девискээриниң Дамбийга баштаткан ок-боолуг араттары чаныш-сыныш чок чидиг демиселди чоруткан. Дамбий болгаш ооң өөрү "кыдат садыгжыларның негелде, хомудалдарын хүлээп албас, оларның хөө немээни өрелерин төлевес,

¹ Тываның тоогүзү, т.1, ар. 316.

² ТДАТЭШИ-ниң бижимс фондузу.

³ Маньчжур дарлалының үзүниде Тывага чүгле кыдат чиижең садыгжылар турган.

харын-даа чиижең кыдат даштыкы садыгжыларны чурттан күш-биле үндүр сывырар херек”¹ деп кыйгырыгны чоң аразынга нептередип турган. Олар Дус-Дагга болгаш Бора-Шайга турган “Бэй Чжен Бату”, “Ян Гань”, “Тама Цзу” деп кыдат бүүзелерниң лаңгыыларын үптөп, үрөп, оларның ээлерин чурттан үндүр сывырган.

Бо дугайын ону көргөн кижилер боттарының сактыышкыннарында мынча деп чугаалааннар: “Өвүр талага турган кыдат садыгларның эт-бараанын болгаш чиижең езу-биле үптөп алган мал-маганын ийи-ле дүн-хүн иштинде хунаап-былаап алгаш, садыгжыларның боттарын ойладыпканнар. Торгалыг аксынга кыдат бүүзениң ээзи эң-не каржы, дерзии, мегечи, чиижең садыгжы Магааны боолап өлүргөннер. Оон улаштыр Моолдуң Улан-Комга турган кыдат садыгларны база үптөп, бараанын үлежиң алган болгаш садыгжыларны сывырыпканнар. Ооң уламышыдан кайда-ла кыдат бүүзелер бар болдур, ооң бараан-сараанын, мал-маганын моол-даа, тыва-даа араттар үптөп каапкаш, Дамбийның дээрбечилери үптөп каапкан дээр апарган. Шынында Дамбий моолдар-биле дугуржулга езугаар кыдат сажыгжыларның мал-маганын болгаш бараанын үлешкен болгаш Тываның мурнуу кызыгаарындан болгаш Моолдуң Убса аймаандан кыдат садыгжыларны үндүр сывырганнар”².

“Иркутскиниң шериг округунуң штавының разведказының, дыңнадыгларын” барымдаа кылган көөрге, 1912 чылдың 1 айда Баян-Кол кавызынга турган кыдат садыгжылар тывалар үптээр деп турар деп дыңнааш, Каа-Хем уунче кошкеннер. Удатпаанда оларны дөмөй-ле үптөп каапканнар. Тапсы аксы база Улуг-Хем куду турган кыдат садыгжыларның чылгызын база өске малын болүк араттар хавырып алган. Хем-Белдиринге кыдат бүүзеже халдааш, бараанын үптээш орттедипкен. Туран чоогунга турган Оюн-Шивиде бүүзе база үптөттирген³.

Таңды арызының араттары Даа кожууннуң Улуг-Хем, Хендерге, Чаа-Хөлге турган кыдат садыгжыларның бүүзелерин үптөп, үрөп-бускан. 1912 чылдың 1 айда болүк тывалар “Чаа-Хөлге чеде берген, ынчалза-даа кыдаттар бараанының кезиин Фунтиков, Пастухов дээш өске-даа орустарга чүдүрүп апарып четтигипкен. 15 хире катап боо дааштапкаш, кыдаттар дезипкен. Уранхайлар бараанче шурай бергеннер. Олар ырактан келгеннер. Уранхайларның аразында бир моол оларны башкарып турар.

¹ Кор: ГДАТЭШИ-ниң бижимел фондузу, херек 438, ар. 3—4.

² База ында.

³ Р. М. Кабо. Очерки истории и экономики Тувы, ар. 163—164.

Орустарда кыдат бараанны хунаадып алза деп уранхайлар чугаалажы бээрге, оларның баштыңы: “Орталаныңар, бир эвес ынчап барзыйысса, биске кым болчурул” дээш хоруп каан. Орустар, уранхайлар оларны үптэй бээр ийне деп коргуп-иргип, сестип турганнар. Кыдаттардан, камгалап бээри-биле, бараан алган орустарга адааргааш, уранхайларны ыдалап турган чадавас боор”¹.

Улуг-Хемге кыдаттарга удур демиселдин идепкейлиг киржикчизи бодунуң сактыышкынында мынча дээн: “1912 чылдың бир ай адактай бергенде, Барыкка Элегестин Чолдак-Мөге деп кижичеде бергеш, дыка хой улустар-биле барып чугаалашкаш, кыдаттарны үптээр херек, чүнү коруп олурар силер дээрге, бистиң Барыктын Даваа дарга, Конзулак, Курзук, Черлик-оол, Иргек суглар колдаан 42 кижиче Чадааның Теве-Хая деп черде мөөңнөп турар кыдат чылыгының чартыын сүрүп кээр деп сүмележип алган чоруткаш, Сексегелеп барып ашкаш, 1000 чылыгыны сывырып эккелгеш, Барыктын Чэнек сынынга кээп кадарып турган бис. Чааты сумузунуң чагырыкчызы Шагаачы дээрзи ону билип алган, чылыгыны хунаап, бистерни туткулап алган келзин дээш, боо-моңгулуг 32 кижини бээр ыткан. Шагаачының ындыг кара сагыштыг бодалын биске бодуң арат Накыжык дыңнадып келген. Эртежик баш удур эптиг черге кедеп чыткаш, Шагаачының шериглери ол-бо догун орда, хеп-хенертен адып-боолааш, дестирип чорудуптувус. Моон соонда чылыгыны ары-овүрде араттарга үлөп берип кааптывыс”².

Арат массаларның национал-хосталгалыг шимчээшкини бо хире калбарып, чиижең кыдаттарны чурт иштинден үндүр сывырып турда, чүгле Даа кожуунуң нояны Буян-Бадыргы баштаан дүжүмөттөр сыр оске турушту эжелеп, Хемчик унунга турган бүүзелерни үптээринге доктарны чедиргеннер. Даа биле Бээзи кожууннарның ноян-дүжүмөттери чөвүлешкеш, Хемчик унунга турган беш бүүзелерни камгалап, таңныылдаар 200 шеригни сумулар саны-биле хавырып, чыгган. Олар хуваалда сзугаар бүүзелерге таңныылдап, оларны камгалап турганнар³.

Таңды-Ууланың арттар кырынга таңныылдар тургузуп, ары, овүр араттарын аргыштырбазын база оралдажып турган.

Буян-Бадыргы ноян араттарның чиижең садыгжыларга удурлапышкынын ходелиншикиннерин оожургадып соксадыр дээш

¹ Кор: Р. Кабо. Очерки истории и экономики Тувы, ар. 163—164.

² ТДАТЭШИ-нің бижимел фондузу, херек 80, ар. 5.

³ ТДАТЭШИ-нің бижимел фондузу, херек 241, ар.26—32.

шыңгыы хемчеглерни алган. Өвүрге кыдат бүүзелерни үптээн, үрээн араттарның баштыңы Дамбийже ийи элчи дамчыштыр угуулга бижикти чоруткан. Ооң утказы мындыг: “Манчы эжен хаан төрөзи дүшпээн, эдге-тайбың. Силерниң үүлгедиг-үптээшкениңер буруу. Ынчангаш бурууңарны миннип, кыдат хөрөңгилерни даңзылап хавырыңар”¹ деп шыңгыы негээн. Ол бижикти Дамбий мынчаар харыылаан: “Мөлчүкчү чийжең, әжелекчи иргин кыдаттарны өлүрерин өлүргөш, өлүрбезин үндүр ойлаткан бис. Ам бистер силердеп өршээл дилеп буруувус миннир хөлүвүс эрткен. Харын ында кыдат бүүзелерге аалдап чеде бээр бис”².

Даа кожууннуң ноян-дүжүметтери силерни боо-моңгу-биле, боо-чөпсөк күжү-биле томаартып чагыраындан чалданмас, эп-чөптүг тайбыңы-биле дүжүп бериңер деп сөс чедирип кээп турган хайгыылчыларга Дамбий болгаш ооң өөрү “Буян-Бадыргыга берген бижимел харыывыстан өске харыывыс чок” деп, серт чокка дидими-биле харыылааннар. Дамбийның эш-өөрү-биле кожуп-чогаадып алгаш ырлажып турган ырлары оларның өжээн-килеңин база илередип турган.

Чамдык одуруглары мындыг:

Кыдаттарга болушкаштың
Кырдырганнар кара шорузу.
Кылык, өжээн чалбыыжыңга,
Кывар чыгыы шугул тур бис.

Өскелерге болушкаштың
Өлүрткеннер кара шорузу.
Өжээн, кылык чалбыыжыңга
Өрттengi дег шугул тур бис³.

Арат чон Дамбийның бодун мынча деп ырлаан:

Борбаанактың чаңгыс огу
Чанчын боорун билбээн-не бис,
Курбун-Шиви үш-ле дыды
Сандан боорун билбээн-не бис⁴.

¹ТДЛТЭШИ-ниц бижимел фондузу, херек 438, ар. 4.

²Кор. База ында.

³ТДЛТЭШИ-ниц бижимел фондузу, херек 438, ар. 6.

⁴ТДЛТЭШИ-ниц бижимел фондузу, херек 80, ар. 7.

Даа кожууннуң таңма черинден Дамбийның отрядын базары-биле тускай шериг база чоруткан. Олар аштырыышкынга таварышкаш, дедир ырбапканнар.

Даа кожууннуң нояны Буян-Бадырғы кыдат садыгжыларны камгалап, оларга удур араттарның демиселин өөскүтпес дээш, шаажылакчы бөлүктү тургузуп, тура халыышкыннарны базарын оралдажып турганының дугайында тускай үнелелди бээр үези келген. Мооң мурнунда үелерде бо айтырыгны чүгле чаңгыс талалап көрүп турган.

Ук үеге хамааржыр төөгү материалдарын бо үениң туружу-биле өөренип көргөш, бис мындыг түңнелди кылыр-дыр бис: Буян-Бадырғы үжүк-бижиктиг, чүвени элээн хандыр угаап билир болгаш, кыдат садыгжыларны камгалап турганында ужур-ла бар. Тыва кызыгаарындан улуг ырак эвесте Хомду шивээзинге турган кыдат гарнизон шеригден ол көнчүг сестип турган. “Хөй эвес эвээш санныг тыва улус улуг кыдат улус-биле канчап дайылдажып шыдаар боор” деп ооң чугаазында утка-ла бар.

1914 чылда Тываның орус күрүнезиниң протекторады бооп киргенинге, Тыва Арат Республиканың тургустунарынга, ооң бот-догуннаан хамаарышпас чоруун камгалаарынга ооң киирген үлүү улуг болгай. Бо айтырыг бистиң өөренип, шинчилеп турарывыс темага дорт хамаарылга чок болганы-биле аңаа доктаавас ужурулуг бис. Тываның арат массаларның хосталга демисели 1917 чылдың апрель айда, Даа кожуунун санавакка, Тываны колдуунда манчы-кыдаттың дарлалындан хостап алган.

ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫЛАРНЫҢ ХОМДУ ДАЙЫНЫНГА КИРИШКЕНИ

1911—1912 чылдарда Моолдуң чаа тургустунган чазаа манчы-кыдат эжелекчилерни чурттуң иштинден үндүр сывырып, оларның артынчылары-биле чидиг демиселди чорудуп турган. Барыын Моолду чагырып келген манчы хаанның төлээзи Хэбей амбынны чурттунче чанарын Моолдуң

чаа чазаа негээрге, ону тооп көрбейн, чүс-чүс чылдарда дарлалдың даянгыыжы бооп турган Хомду шивээзинге хой чепсек-херекселдиг гарнизон шериг-биле быжыг камгалаалды тургускан. Оларга удур моол араттар тура халышкан. Ынчан амбын ноян Комбу-Доржу болгаш Бээзи кожууннуң чагыргазынга Хомду шивээзинде камгаланган кыдат шериглерни кээп чылча шаап басчыры-биле дуза дилээн бижиктер келген.

Амбын ноянның шериглериниң удуртукчулары мээрең Санаа биле чалаң Дандыгайның 1912 чылдың 7 айның 5-те бижинде Хомду же чоруур шеригни Моолдан “Барыын-соңгу кызыгаарны догуннадыры-биле” келген тускай чарлык сзугаар чыгган бооп турар.

Хомду дайынының идепкейлиг киржикчизи Куулар Лопсаңның сактыышкынында “...Бээзи кожуунунга Моолдан Сандан чагырыкчы деп кижиге бижик эккеп, Хомду шивээзинде быжыгланган кыдат шеригни басчыр күш бээр дугайында дилег кылган”¹ дээн.

Таңды Тывазын чагырар тогус одагалыг бир черге немээн Мээрең-Чаңгы, бүгүдениң даргазы амбын Комбу-Доржу Хомду же чоруур шериглерниң хавырылдазын дарыы хуусаада эрттирген. 200 шерин бежен-бежени-биле тускайлап даап чагырар 4 дүжүмет, шериглерни эренгэйлеп чагырар 2 дүжүмет, 4 аар-саар ажыл кылыр кижилер, 40 эки турачылар, шупту 250 кижиге. Оларның даңзызы: “Шериг санныг даамал даргазын Езуту, 34 харлыг, шериг Базыр 52 харлыг, Чамыян 37 харлыг, Милдир-оол 55 харлыг, Хортан-Борук 30 харлыг, Чылбак-оол 48 харлыг, Ензук 20 харлыг, Дорбуй-оол 28 харлыг, Чолдак-Кара 26 харлыг, Манзый-оол 26 харлыг.

Шериг санныг даамал дарга Агбаан 29 харлыг, шериг Дүкей 37 харлыг, Биче-оол 27 харлыг, Дозур 31 харлыг, Шагдыр 29 харлыг, Топтаанак 37 харлыг, Балдаң 21 харлыг, Таспаанчык 23 харлыг, Көгелчик 32 харлыг, Кош-Кулак 39 харлыг.

Шериг санныг даамал дарга Булчий 33 харлыг, шериг Чамбый 45 харлыг, Буюкпан 58 харлыг, Чамбый-оол 32 харлыг, Надмит 19 харлыг, Биче-оол 34 харлыг, Балдаң 26 харлыг, Оруспай 48 харлыг, Хаважап 40 харлыг, Ходушпай 34 харлыг.

Шериг санныг даамал дарга Ендан 44 харлыг, шериг Хай-Балык 35 харлыг, Монгалбин 20 харлыг, Будараа 22 харлыг, Ужар-оол

¹ ТДЛТЭШИ-ниц бижимел фондузу, херек 445, ар 1.

35 харлыг, Хойзунмай 56 харлыг, Лопсаң-оол 45 харлыг, Бугалдай 20 харлыг, Сайын-Белек 30 харлыг, Сайын-оол 20 харлыг.

Шериг санныг даамал дарга Домбаа 39 харлыг, шериг Опай 23 харлыг, Апучык 28 харлыг, Монгалбин 31 харлыг, Хавандай 26 харлыг, Дуганчык 39 харлыг, Шарапай 39 харлыг, Донгуракпай 25 харлыг, Шарап 21 харлыг, Чорбак 46 харлыг.

Бо 50 шеригни тускайлап даап чагырар чалаң Дарма-Базыр 32 харлыг.

Шериг санныг даамал арыскан чаңгы Чыргалаң 58 харлыг, шериг Конзаң 25 харлыг, Сергелең 40 харлыг, Шекпей 24 харлыг, Доңгүр-оол 42 харлыг, Балчий 30 харлыг, Анши 26 харлыг, Адыеа 50 харлыг, Хомурту 50 харлыг, Атсыгбай 45 харлыг.

Шериг санныг даамал хаа Сүрүң 31 харлыг, шериг Ойдуп 47 харлыг, Бумба 25 харлыг, Сарыг-оол 45 харлыг, Сириңмей 18 харлыг, Хопуй 43 харлыг, Чөнүкпей 51 харлыг, Баадыр-оол 21 харлыг, Ергилек 52 харлыг, Даваа 52 харлыг.

Шериг санныг даамал арыскан чаңгы Каваа 36 харлыг, шериг Бакыйлаң 51 харлыг, Сүрүң 37 харлыг, Дандар 37 харлыг, Дүгээлей 26 харлыг, Хунакаа 33 харлыг, Суужук 28 харлыг, Калзадмай 18 харлыг, Санчыгпай 26 харлыг, Шыылаа 41 харлыг.

Шериг санныг даамал арыскан чаңгы Ойдуп 31 харлыг, шериг Бадарчы 34 харлыг, Батыр-Хаа 32 харлыг, Чылбак-оол 40 харлыг, Чадамба 27 харлыг, Бажый 20 харлыг, Кезил-оол 33 харлыг, Тунгулак 19 харлыг, Намдык 22 харлыг, Буйбу 53 харлыг.

Шериг санныг даамал дарга Дандыгай 24 харлыг, шериг Дулбаа 27 харлыг, Доктугу 23 харлыг, Бурикпен 33 харлыг, Банзуул 24 харлыг, Бичсей 47 харлыг, Мажыр 63 харлыг, Сереп 15 харлыг, Түмен-Баадыр 26 харлыг, Ян-оол 20 харлыг. Бо 50 шеригни тускайлап даап чагырар арыскан чаңгы Сундуй 44 харлыг.

Шериг санныг даамал дарга Тарачи 45 харлыг, шериг Булчун 23 харлыг, Сундуйбан 29 харлыг, Балданай 33 харлыг, Амырдаа 42 харлыг, Нимакай 37 харлыг, Лакпа 37 харлыг, Түмен 30 харлыг, Дондуп 41 харлыг, Шойдак 54 харлыг.

Шериг санныг даамал арыскан чаңгы Серен 39 харлыг, шериг Кимпия 32 харлыг, Дондупчук 31 харлыг, Тоолайбан 31 харлыг, Базыр-Док 66 харлыг, Агар 26 харлыг.

Шериг санныг даамал дарга Бадан 54 харлыг, шериг Сүрүү 41 харлыг, Дарда-Көк 32 харлыг, Намбар 21 харлыг, Сумбаажык 27 харлыг, Таспан 32 харлыг, Болчаан 42 харлыг, Дондувай 38 харлыг, Төрежик 39 харлыг.

Шериг санныг даамал дарга Сундукай 45 харлыг, шериг Шадуп 22 харлыг, Суваң 25 харлыг, Шарап 32 харлыг, Самдан 24 харлыг, Милдер 71 харлыг, Шининге 26 харлыг, Лонгуяң 58 харлыг, Багай-оол 26 харлыг, Ензук 32 харлыг.

Шериг санныг даамал дарга Самдан 36 харлыг, шериг Сарыг-оол 72 харлыг, Агбаан 32 харлыг, Майынды 46 харлыг, Калга-Хөө 36 харлыг, Люжи 24 харлыг, Думчукпан 46 харлыг, Миндиkey 25 харлыг, Тоңмит 20 харлыг, Чикпор 39 харлыг.

Шериг санныг даамал дарга Мөңге 44 харлыг, шериг Сапунай 30 харлыг, Шагжы 41 харлыг, Тайлырбаң 24 харлыг, Сананчык 49 харлыг, Ортун-оол 33 харлыг, Дошпа 38 харлыг, Марин 47 харлыг, Чамыян 29 харлыг, Тойбунай 21 харлыг.

Шериг санныг даамал дарга Хайбай 39 харлыг, шериг Баазаң 45 харлыг, Шадыпай 29 харлыг, Энчекпен 20 харлыг, Кандан 21 харлыг, Доспаанбан 39 харлыг, Эникарер 44 харлыг, Даваа 29 харлыг, Хорукпан 26 харлыг, Балдип 40 харлыг.

Шериг санныг даамал дарга Дамба 33 харлыг, шериг Бузан-оол 47 харлыг, Диңзе 46 харлыг, Шойдарак 47 харлыг, Буди 26 харлыг, Шывак 27 харлыг, Ензак 23 харлыг, Төмүр 21 харлыг, Натпит 27 харлыг, Айыыр 25 харлыг.

Шериг санныг даамал дарга Мындырыяа 30 харлыг, Калбак-оол 26 харлыг, Самындар 25 харлыг, Калбак-оол 26 харлыг, Сундуй 23 харлыг, Ажыл-оол 26 харлыг, Самбыра 28 харлыг, Далай 48 харлыг, Өвекей 33 харлыг, Көкей 40 харлыг.

Шериг санныг даамал дарга Балдаң 55 харлыг, шериг Сундуй 23 харлыг, Хуна 34 харлыг, Чалзап 30 харлыг, Чылбак-оол 22 харлыг, Шарап-Дорги 47 харлыг, Намчал 38 харлыг.

Бо 50 шеригни тускайлап даап чагырар арыскан чаңгы Тагбычип 39 харлыг, 204 дүжүмел шериглерни эреңгейлеп чагырар мээрeң Санаа 42 харлыг, чалаң Дандыгай 44 харлыг. База хөделдер Долбанай, Лакпа, Люжа, Дончуй-оол суглар.

Мооң кадында эки-тура-биле келген шериг Торлук 59 харлыг, Чырандай 66 харлыг, Куваа 27 харлыг, Нимбуу 49 харлыг, Нарын-оол 23 харлыг, Сарыг-оол 30 харлыг, Урбаа 19 харлыг, Чамбал 33 харлыг,

Шара-Хөө 20 харлыг, Сарыгбай 33 харлыг, Чоон-Кежеге 45 харлыг, Калбак-оол 58 харлыг, Сайын-Белек 21 харлыг, Чамзырың 25 харлыг, Кавына 39 харлыг, Ойдууаа 20 харлыг, Таван-оол 41 харлыг, Хайдып 48 харлыг, Доктугу 48 харлыг, Кара-оол 46 харлыг, Мангыр 52 харлыг, Дагбажык 40 харлыг, Мойнам 30 харлыг, Суурчик 23 харлыг, Чылбак-оол 22 харлыг, Мөңге 48 харлыг, Даш-Думчук 45 харлыг, Атсыгбай 38 харлыг, Намыкай 36 харлыг, Лоовай 38 харлыг, Коя 35 харлыг, Чудак-оол 20 харлыг, Конгунап 50 харлыг, Тунчун 52 харлыг, Чомчик 26 харлыг, Сундуйбан 34 харлыг, Борбак-Кара 44 харлыг, Монгурга 45 харлыг, Чотчимай 47 харлыг, Хүрээжик 56 харлыг.

Бо каттышкаш 250 кижі болур, оларның иштинде боолуг шериг 146, боо чок шериг 104, аът 260, майгын 9...¹.

Бо 250 шеригниң 146-зы бооларлыг, 104-тү боолары чок деп айыткан².

Бээзи кожуунунуң хавырткан шериниң ниити саны 200 кижі бооп турар. Оларның аттарын айыткан биче даңзызы чок.

Оларның чамдыктарының аттары болза: мээрең Байыскылаң, Белек, Ажытпа, Мөңге чаңгы Наадын, арыскан чаңгы Дамдын-Сүрүң, Дамба-Хөө, Көк-оол Дамдыкай, хүндү Кончук, Хунан-Кара, дарга Кенден-Лама, Осурбай, Шойдан, Докпак-оол, Дамдын-Сара, Севен-оол, Чанчып, аразында дүжүметтер 11, даргалар 7.

База бир бөлүк: сайгырыкчы Дендип-Очур, мээрең Опанай, Чотчу-Лама, Нарын, чайзаң Шыырап, Сумунак, чалаң Алдын-Херел, арыскан чаңгы Бора-Хөө, Хенче-Кара, хүндү Бады-Хөө, дарга Данзын, Садыгжы, Дарыймаа, Бүрбүжал, Бады-Дондуп, Комбу, аразында дүжүметтер 9, даргалар 6.

Даа кожуунунуң хавырткан шериниң саны 160 кижі. Ооң аразында Шеми-Хемниң чалаң Ажыты, чайзаң Шыырап сугларның шерии дооза каттышкаш, 80 кижі. Бора-Шайның чалаң Мөңге, Алдын-Херел сугларның шерии, шупту 20 кижі. Хаңдагайтшың мээрең Байыскылаң, Опунай, Белек сугларның шерии дооза каттышкаш 60 кижі. Оларның аразындан Монгуш Шыырап Хелиң, Монгуш Бугатай алышкылар дугайында сактылышкыннар бар бооп турар. Монгуш Шыырап хелиң

¹ ТДАТЭШИ-ниң бижимел фондузу, херек 167. ар.2—4.

² ТДАТЭШИ-ниң бижимел фондузу, херек 167, ар. 7.

шыырак эмнээр улуг лама эмчизи болгаш Хомду шерининиң улуг эмчизи бооп чораан.

Оон ыңай Өвүрнүң Торгалыгның Кыргыс Дамбийның коман-дылааны хавырткан бөлүк дашкаар эки туразы-биле Хомду дайынынга эрес-дидими-биле киришкен.

Хомду дайынынга киришкен тываларның тодараткан саны 698 кижилер болур-дур. Оон ыңай бо сандан дашкаар эки туразы-биле дайынга киришкен элээн каш бөлүк кижилер база бар. Мынчангаш чамдык материалдарда болгаш сактыышкындарда бижиپ турары ышкаш, ниитизи-биле 1000 хире тывалар Хомду шивээзин барып-хосташкан бооп турар.

Амбыш поян Комбу-Доржунуң шериниң Самагалдайда үнгениниң болгаш Хомдуга четкениниң дугайында 1912 чылдың 8 ай 2-де бижекте мынчаар демдеглээн: “Таңды Тывазын чагырар тогус одагалыг бирги черге немээн мээрел чакты бүгүдениң даргазы амбыш Комбу-Доржунуң хамааты кожуунунуң дүжүмет шериглери бо чылдың 6 айның 3 чаада аъттангаш, айның 18-тиң хүнүндө келген...”¹. Ук шеригни доозазын эреңгейлеп чагырар кижилер мээрел Санаа, чалаң Дандыгай турган.

Хомду дайынының киржикчизи Куулар Лопсануң (Тоңгүр-оол) сактыышкынын ап көөргө: “Бээзи кожуун шериги 1912 чылдың майның ортан үезинде, Хөндөргейлеп чоктааш, Бора-Шайның Моолдуг-Хем таварааш, дөрбөт чуртунче кире берген.

Башкы кожуунуң (амбынның) “сүзүк шериг” 400 хире кижилер Каргыраа сыынының арт кырынга соондан келди. Орта шеригни кезек-кезектерге хуваап, үениң байдалын допчулап тайылбырлааш, шеригниң сагылга-чурумун айыткан чүве. Оон ыңай шеригниң мурнунга доскуул, хайгылчыларны үндүрүп турар апарган. Каргырааны одурткаш, Дүжөрликтеп баткаш, Мингаттар чурту Амыр-Шивилээш, Хомду хемге чеде бердивис. Ук хем бурунгаар аккан калбак, терел, аъттыг кечери берге хем болду. Бисти мурнай келген дөрбөт шериг хемниң ол чартыында тур. Эртенинде моолдар бисти кожактыг оңгачалар-биле кечире бердилер...

Моол шериг чагыргазы тыва шериглерге четпес боо-чепсекти четчележи берген, шеригниң дайынчы чурumu шыңгыыраан. Дүне, хүндүс чокка аът-малды, аты-чемни, боо-моңгуну кадарар кижилерни

¹ГДАТЭШИ-ниң бижимсел фондузу, хсрэк 241, ар. 5.

ээлчештир үндүрүп, соодалчыларны, таңныыл халакчыларын, медээчилерни үзүктөл чок томуйлап турган..."¹

Хомду шивээзинче халдаашкыны база каттышкан шеригни С.Максаржав² биле Ж.Дамдинсурен³ удуртуп турганын. Тыва шеригниң командьалындан Лонсаң, Дамбий суглар шылгараанын. Моол, тыва шериглер бүдүн гарнизон шериглиг шивээни бүзээлөп халдаарынга белеткенип турда, 500 хире кыдат шериглер кел чораан. Мурунда ок-боолуг шериглер, ооң соонда тевелерде чүдүргөн чүгү чоруп орган. Максаржавтың командазы-биле моол, тыва шериглер тулчуп кирипкен. Кыдаттар дыка хөй кижизин чидиргеш, чүьктүг тевелерин чыттыргаш, ону долгандыр камгалал кылып алганын. Тулчуушкун хүннү бадыр үзүк-соксаал чок уламчылаан. Кежээликтей моол, тыва шериглер кыдаттарны чылча шапкан. Арткан 5-ле кижизин диригте тудуп алганын.

Кыдат шериглерниң Хомду гарнизонунче апар чыткан ок-чемзээн, аыш-чемин, аът-хөлүн, тевелерин болгаш тугун ээлеп апканын. Бо чылча шаптырган шериглерге дузалажыр дээш Хомду шивээзинден кел чораан кыдаттар моол, кыдат шериглерниң боолаашкынынга улуг чидиригте таваржып, шивээже дедир ээпкенер⁴. Бо тулчуушкуншар дугайыш Хомду дайынының киржикчизи тыва экитурачылар боттарының сак-тыышкыннарында элээн тодаргайы-биле чырыткан. "...кыдат шериг боо-чепсек чүдүргөн тевелерин-биле тыва шериг кезээниң камгалалын чаза таварааш, Хомдуке углапты. Лонсаң чейзеңниң дужаалы-биле Башкы (амбын) кожуунуш Борбак-оол, Калга-оол баштаан 100 ажыг шерин кыдат шеригниң бажын доза шапкылажы бергеш аткылажып турда, оорунге болушкан кыдат шериг Хобтудан (артындан) халдаан.

Байдал дыка бергедээн турда, Шара-Сүмеден келген Чакар (Чахар) шериг моол маадырлар Кенден, Доктугу оларга баштаткан экерлер таварып киргеш, кыдат шеригни ниити күш-биле улда бериптивис. Шивээден үнгөн кыдат шериг шыдашпайн дедир кире берген. Дайын

¹ ТДЛТЭШИ-ниң бижимел фондузу, херек...

² Максаржав (1887—1927) — моол улустуң сурагалыг полководчузу. 1921 чылдың революцияының болган хамааты дайынының маадыры. 1921 чылда ССРЭ-ниң Кызыл Тук ордени-биле шаңнаткан. Хомду шивээзин хостаарынга маадырлыг чоруу дээн "Хатамбатор" ("Тилестирбес маадыр") деп атты алган.

³ Дамдинсурен — богда-кегээзиниң феодал-теократтыг чазаның шериг удуртукчузу болган дипломат. 1920 чылда олгон.

⁴ Х. Чойбалсан. Хатам Батор Максаржав. М., 1965, стр. 18-19.

шөлүндө өлүрткен кыдат шериглер, оларның боо-мөңгузу, аът-хөлү, тевелери чыткылаан. Ол тулчуушкунга 9 тыва эрлер өлгөн болгаш 20 шаа кижиге балыгланган. Хобтуже чүткүдүп тургаш узуткаткан шериглер аыш-чем, далган-тараа, боо-чемзек, мөңгүн аппарат чораан. Ол баштайгы тирилгенин соонда тыва шериглер кыдат ланчыыларлыг апардывыс”¹. База бир өске сактыышкында мынча дээн: “Ыйгыл ховуну кежилдир кыдат болгаш моол шериглер боолажы бээрге, манап чыткан тывалар хараалдап шыгааш, бир удаа дааштапканнар. Баштайгы дааштаашкын үезинде-ле кыдат шериглерниң 60—70 хире кижизи өлүрткен. Кыдат шериглер ам-даа чүвениң эки ужурун билбейн, моол шериглерниң уунче кичээнгейи хевээр турда, тываларның талазындан база катап дааштаптарга, ам-на кыдат шериглер дүвүрей берген. Ак хову ортузунда көзүлбес бүдүү хооргалга оңгуланып алган Дамбийның шерии кыдаттарны чазыг чокка боолап турда, кыдаттар удурланыышкынын соксаткаш, ак тук чая берген. Шериг чепсээ чүдүрген кыдат чинь бүгү чепсээ-биле, ону үдеп чораан 300 хире шериг бүрүнү-биле дүжүп берип, холга кирген”².

Моол, тыва каттышкан шеригниң кол командылакчызы Максаржав Хомду шивээзинде камгаланган кыдат шериг гарнизонну штурм-биле алырынга белеткелди организаптап эгелээн. Моол шериглер 700—1000 хире кижиге киришкен³.

(Улаачызы дараазында “Улуг-Хемик” үнер).

¹ТДЛТЭШИ-ниң бижимел фондузу, херек 445, ар. 2—4.

²ТДЛТЭШИ-ниң бижимел фондузу, херек 438, ар. 15.

³Бижимел материалдарны барымдаалап коорге, 700 хире тыва эки турачылар Хомду дайышыга езулуг-ла киришкен. Олардан ашгы боттары чедер бергендер база бар. Дайып киржикчилериниң чамдык сактыышкыштарында эки турачыларның сапты муң-даа чедип турар.

ЭРГИ АТТА ЧАА УТКА

“Хостуг Тыва” деп ат биске 90 чылдарның эгезинде улусчу фронту деп шимчээшкинниң ады кылдыр билдинип келген. Харын-даа чамдык үеде, ылаңгыя тыва эвес чоннарның төлээлери, ону националистичи ужур-уткалыг деп билип, тыва ниитилелге ынчан турган чөрүлдээлерниң чылдагааны оон тыптып келген деп санап турган болгай. Оон бир кезек үеде “Хостуг Тыва” дугайында, ооң кылып чорудуп турар ажыл-херектериниң дугайында эвээш дыңнаар апарган бис. А бо чылдың бирги чартыындан эгелеп, “Хостуг Тыва” эде тургустунган, ол ам ниитилел-политиктиг шимчээшкин апарган, ооң удуртулгазы, программазы чаартынган деп дыңнап, билип каан бис.

Ынчангаш эрги аттың кандыг чаа утка-биле “дирлип” келгенин, чаа тургустунган шимчээшкинниң сорулгаларын болгаш кылып чоруткан тодаргай ажылдарын билип алыр сорулга-биле “Хостуг Тываның” Човүлелиниң даргазы Владимир Орус-оолдан айтырыглар салып, интервьюну кылган бис.

Тываның девискээринде бар өске-даа ниитилел-политиктиг шимчээшкиннерниң ажыл-чорудулгазын база моон соңгаар чырыдар сорулгалыг бис дээрзин баш удур сагындырып каалы. Ынчалза-даа ол ажыл-чорудулга тыва чоннуң эрге-ажыктарын кичээнгейиниң товүнге салган турар ужурлуг — бистиң кол негелдевис ол. Ам интервьюну номчуурунче чаладывыс.

Н. КУУЛАР,
“Улуг-Хем” сеткүүлдүң кол редактору.

“ХОСТУГ ТЫВА” БӨГҮН

“УЛУГ-ХЕМ” ЧЕЧЕН ЧОГААЛ СЕТКҮҮЛҮНҮҢ САЛГАН АЙТЫРЫГЛАРЫНГА ХАРЫЫЛАР:

1. Бистиң республикавыста билдингир кижилеривистиң бирээзи-ле болгай силер, ынчалза-даа номчукчуларга бодунарны таныштырып көөр силер бе? Чижээлээрге, силерни школаны алдын медаль-биле, Томскиниң эмчи институтун база тергиин эки дооскан дээр болгай. Спортка,

тодаргайлаарга, каратэге Совет Эвилелинге бир дугаар шылгарап үнүп келген тыва кижн база силер-ле болгай силер, "Самбажык" болгаш өске-даа ниитилелдерни тургузуп, удуртуп турган болгай силер.

1. Харыш, эрткен-барган орук дугайында чугаалаар болза — школаны 1976 чылда алдын медаль-биле доосканым шын, Тоора-Хем ортумак школазын. Чогум, Тоора-Хем ортумак школазын доозарынга чедир, Тываның оон-даа өске школаларынга өөренип чораан мен — Самагалдай, Кызыл-Мажалык, Тээли ортумак школаларынга. Ада-иевистиң ажылының аайы-биле Тываның аңгы-аңгы кожууннарынга чурттап чораан бис, ол кожууннарда кады ойнап өскөн эш-өөр, чаңгыс классчылар хөй. Школаны дооскаш, Томскиниң эмчи институтунче киргеш, ол институтту 1983 чылда доозуп, терапевт эмчи эртемин чедип алдым. Студентилеп турган үемде каратэ деп спорттуң хевири-биле мергежиң, Россияның чыынды командаларынче кириң, Россияның, Совет Эвилелиниң чемпионаттарынга кириң бирги болгаш оон-даа өске шаңналдыг черлерни ап чордум. Совет Эвилелиниң спорткомитединге шылгалданы эртип — каратэниң тренер-башкызы деп атты база чедип алган турган мен. Ол үеде ындыг аттыг каратэниң тренер-башкылары Совет Эвилелинге хөй эвес кижн турган. Өөренип турган хоорайым Томскиге — чүгөс 5 кижн турдувус. Кызыл хоорайга эмчилеп ажылдавышаан, каратэни Тывага сайзырадыр дээш, Кызылга "Самбажык" аттыг спортчу клубту тургузуп, аныяктарны каратэге, а оң соонда ушуга хандыкшыдып турганым ол.

2. "Хостуг Тыва" улусчу фронт турда, оң-биле харылзаанар кандыг турганыл? Улусчу фронтуну ниитилел-политиктиг шимчээшкин кылдыр эде тургузуп турарыңарның чылдагаанын болгаш сорулгазын канчаар көрүп, билип чоруур силер? "Хостуг Тыва" деп атка кандыг утка сиңирип турар силер?

2. 80 чылдарның төңчүзүнде болгаш 90 чылдарның эгезинде Совет Эвилелинге, ажык-чарлыг үениң болгаш демократтыг күштерниң ачызында, янзы-бүрү чоннарның бот-догуннаар хооннери көдүрлүп, боттарының тускайлаң культуразын (шажынын, дылын, эртемин, чуртталгазының окур-хевириң, сзу-чаңчылдарын, уран-чүүлүн) сайзырадырының шыырак базымнары эгелээн болгай. Ол үеде Тывага, база-ла өске республикаларда ышкаш, чаартылганың шимчээшкиннери эгелээн турган болгай. "Хостуг Тыва" — улусчу фронт кылдыр тургустунуп турар үеде, Амыр Владимир (ам бо эживис бистиң аравыста чок) меңээ кээп,

улусчу фронтуу тургузарынга арга-сүмө айтырып турган. Өске республикаларда, регионнарда улусчу фронтуларының тургустунуп кээп турар арга-хевирлерин, программаларын, арга-дуржулгаларын сонuurгап, өоренип, ол бүгүдени Амыр Владимирге эккеп берип турдум. Тывага улусчу фронт тургустунган соонда, ооң ажылын, кылып турар базымнарын үргүлчү-ле сонuurгап, арга-сүмөм кадын чордум. Ол үениң “Хостуг Тываның” киржикчилериниң кылып чорудуп турган ажылдарының, чамдык шып эвес базымнардан аңгыда, ниити уг-шии частырыг чок турган деп санаар мен. Ол үениң хой-хой улусчу фронтуларының, өске-даа демократтыг күштериниң кылып чорудуп келген ажылының түңнелинде, бо хүнде демократтыг, чаартынган Россияда, Тывада чурттап турарывыс бо ышкажыл. Ынчангаш ол үеде “Хостуг Тывага” ажылдап турган эш-оорнуң ажылын — ол үениң байдалы-биле дидим базымнарни кылып, улуг ажылды кылган деп үнелээр мен. Ынчалза-даа үе чаңгыс черге турбас, ол үениң ажыглап турган лозунгулары, чорудуп турган ажылдары бо үеде хереглестинмейн барып болур. Чүге дизе, күрүне өсккерилген — коммунисттиг Совет Эвилелиниң орнунда демократтыг Россия тургустунган, ол үеде салып турган сорулгалар күүсеттинген. Амгы үеде чаартынган, демократтыг Россияның иштинге тургустунуп, ажылдап чурттаар, долгандыр турар республикалар, областар, регионнар, күрүнелер-биле кады ажылдажылганы чорудуп тургаш, Тываны сайзырадыр деп сорулгалар эң кол. Тургустунуп келген амыдыралдың байдалы-биле, “Хостуг Тываның” туружун чаа хевир-биле тодарадыр, чаа сорулгаларыны тургузары чугула апарганын барымдаалааш, 1997 чылдың 4 айның 27-ниң хүнүнде “Хостуг Тываның” Бүгү Тыва эде-тургузукчу шуулганын эрттирдивис. Аңаа бүгү Тывада, аңгы-аңгы кожууннардап 105 делегат кээп киржип, “Хостуг Тываның” организаствыг хевирин чаа арга-биле тодарадып, адынга хамаарыштыр база улуг чугааны кылып хуралдадывыс. Ол шуулганга “Хостуг Тываны” улусчу фронтудан ниитилел-политиктиг шимчээшкни кылдыр эде тургустувус. Адын “Хостуг Тыва” кылдыр хевээр арттырган, чүге дизе Тыва черле экономиказының, амыдырал-чуртталгазының чыдып калган байдалындан, хоойлу-чурумнуң, Россияның болгаш Тываның Конституцияларының хажыдылгаларындан, топтен дотация дузазы-биле амыдыраар ыядыңчыг байдалдардан, сөөк-язы, шажып-чүдүлге аайы-биле кижилерни ылгап, чорүлдээлер тургузарындан, дайын-чаа болгаш чепсектиг чорүлдээлерден хостуг болур ужурлуг, оон-даа өске тыва чонувустуң сайзыраарының,

чуртталгазының деңгелин бедидеринге шаптыктап турар чүүлдерден хостуг болур ужурлуг. “Хостуг Тыва” деп адының утказы ындыг.

3. “Хостуг Тываның” шимчедикчи күштерин болгаш даяныр дазыл-чөленгиижин кымнар деп санап чоруур силер?

3. “Хостуг Тываның” эде тургузукчузу шуулганынга шимчээшкинниң чаа Чөвүлелин тургузуп, ол Чөвүлелдин даргазынга мени соңгаан. Ынчаарга шимчээшкинниң кол шимчедикчи күштери — чер-черлерде, аңгы-аңгы кожууннарда шимчээшкинниң киржикчилери болгаш оларны төлээлеп турар Чөвүлелдин кежигүннери бооп турар. Чөвүлелдин кежигүннери езулуг төлөптиг кижилер деп санаар мен. Аңгы-аңгы кожууннарның төлээлери — эртемден Дансюрюн Дадар-оол Хертекович, күрүне ажылдакчызы болгаш Тываның Улуг Хуралының кежигүнү Кара-Сал Павел Суратович, Тывага эң-не баштайгы Сарыг шажын ниитилелиниң тургузукчузу Кара-Сал Владимир Шагдырович, Тываның Улуг Хуралының база бир кежигүнү Сат Виктор Комбуевич, Тываның бир дугаар делегей чемпиону Соян Аяс Дайынович, аттыг-сураглыг мөгелер Монгуш Маадыр-оол Каваевич, Суктер Шимет Нучукович, чогаалчы Мижит Эдуард Байырович база оон-даа өске тыва чоннуң төлөптиг оолдары Монгуш Алексей Канчыыр-оолович, Ховалыг Валерий Сарыг-оолович, Монгуш Борис Билчин-оолович, Аскиров Хүлер-оол Макарович, Дулуш Амир Дыртык-оолович, Хаплак Альберт Коош-оолович, Чолдак Александр Васильевич, Салчак Дөмүр-оол Шыдыраевич, Сенди Федор Оолович дээш оон-даа өскелер. А “Хостуг Тываның” даяныр дазыл-чөленгиижи — ол болза тыва чоннуң бурунгаар депшилге дээш шимченип, кызып ажылдап чоруур төлээлери, тыва чон боду деп билип турар мен.

4. Силерниң-даа, ниитизи-биле шимчээшкинниң сорулгазы — Тыва Республиканың, тыва чоннуң хостуг сайзыралы, делегейге быжыг турушту ээлеп аары болганда, ол сорулгаларны чедип аарының кандыг аргаларын көрүп турар силер?

4. Ийе, бистиң салып алган сорулгавыс — тыва кижилерниң бай-шыырак чуртталгазы, тыва өг-бүлө бүрүзү шыдалдыг, бай болур ужурлуг. Кажан Тываның чурттакчы чону шуптузу бай-шыырак болур болза, ынчан Тывавыс бай-шыырак болур. Күштүг сумулар — күштүг кожууннар, күштүг кожууннар — күштүг Республика. Ол болза бистиң, амыдырал-чуртталганы экижидеринче, көрүжүвүс, туружувус. Ол бүгүдени чедип алырда — сумуларга, кожууннарга чоннуң аразынга

экономиктиг сайзыралдың ажилдарын чорудары тодараттынып көстүп турар. Ийе, шын — үлөтпүр-бүдүрүлгени сайзырадыры, эң-не мурнуку технологияларны (Тывага сайзырадып болуру хире ажыл-агыйларның шупту адырларынга) чуртталгаже кириери, ол бүгүдеге эвээш эвес акшалар херек дээрзи шупту кижилерге билдингир. Ынчалза-даа тыва чонувустуң бурунгаар депшилге дээш чүткүлү, тура-соруу, өскээр чугаалаарга хей-аъды, сүлдези чавыс боор болза, чонувуска хөй-хөй миллиард акшаларны, машина-техниканы, мурнакчы технологияларны, дериг-херекселдерни эккеп-даа бээр болзувусса, ол бүгүдени шын езу-биле шингээдип ап шыдавайн баар деп бодаар мен. А кажан тура-соруу, бурунгаар чүткүлү быжыг, хей-аъды, сүлдези бедик боор болза, акша-төгерик чединмес-даа боор болза, аштап-түрөп-даа тургаш, туруштуг ажылдап, бар-ла турган аргаларны ажыглап, чуртувустуң байлаан шингээдип ап, бай-шыырак чон бооп сайзырап чоруй баар бис. Шак ыңдыг чижектер делегейде бар-ла болгай — ол болза дайын соонда хоозураан ажыл-агыйлыг, түрөңги чуртталгалыг Япония, Германия, Мурнуу Корея дээш оон-даа өске чурттар. Ол чоннарның төөгү езугаар чаңчылдары, шажын-чүдүлгези, кижизидилгези, өскээр чугаалаарга культуразы бедик болганындан, тура-соруу быжыг, хей-аъды бедик болганы ол-дур. Ооң дузазы-биле ол чоннар, кыска үеде шыырак сайзырап чоруй барганы ол-дур. Ынчангаш “Хостуг Тываның” бо чоокку үеде кылып чорудуп турар ажылы — ол болза тыва чонувустуң тура-соруун, амыдырал дээш бурунгаар чүткүлүн бедидип, боду аңгы, хөй-хөй муң чылдарда тургустунуп келген, чуртталганың ширини хоойлулары-биле, амыдырап чурттап шыдаар деп бадыткаттынган, бедик культуралыг чон бис деп бүзүрелин быжыглап, хей-аъдын, сүлдезин көдүрери бооп турар. Шынап-ла ханы, улуг төөгүлүг, сагып чораан чаңчылдарлыг, шажын-чүдүлгелиг, хөй мал-маганныг, тодуг-догаа чуртталгалыг, долгандыр турар чурттар-биле быжыг харылзаалыг, амыдырал-чуртталга дээш демиселге чедииншкиннерлиг чораан чон-на болгай бис. Тыва чонувус ол бүгүдеге эки бүзүрөп, сүзүглөп, хөөнү көдүрлүрү чугула.

5. Үстүнде айтырыгга харыыңардан билдинип турары-биле, силерни тыва чоннуң сагыш-сеткилиниң байдалы, үндезин дазыл культуравыстың байдалы, чоннуң бот-миннишкинин болгаш бот-чоргааралы хөлзедип чоруур-дур. Маңаа хамаарыштыр нарын байдалды экижидер дизе, чүнү кылза чогуурул деп бодап чоруур силер?

5. Тыва чоннуң үндезин чаңчылдарын, чуртталгазының окур-хевирин, шажын-чүдүлгезин, уран-чүүлүн, эт-херекселин, мал-магашын, ажыл-агыйын, спортчу хевирлерин, чечен чогаалын, эртем-билиин, тоогүзүн катап коптарып, ол бүгү адаттынган чүүлдериниң күштүг болгаш кошкак талаларын тодарадып, амыдырал-чуртталганың, чаа үениң негелделерин барымдаалап тургаш, сайзыралынга кириштирери. Оон аңгыда делегейниң өске чоннарының арга-технологияларын, делегей эртеминиң чедиишкининерин Тывавыстың чонувустуң онзагайынга тааржыр-таарышпазын өөренип тургаш, амыдыралывыска ажыглап кириери, бай-шыырак чуртталганы чедин алыры.

Ол бүгүдени чедип алыр дээш, бо кыска үеде элээн ажылдарны чоруттувус — 1) чонувустуң эртеминиң, эртемденнериниң үнениң кодүрер дээш, тоогү, дыл, чаңчылдар, өөредилге, эмчи, ажыл-агыйлар, казымал-байлактар болгаш оон-даа өске эртемнер талазы-биле Бай-Тайга кожуунуң, Кызыл-Даг сумузунга Тываның аныяк болгаш хоочун эртемденнерин чыып, 1997 чылдың 7 айның 17—20 хүннеринде, үнүүшкүнүг эртем-практиктиг конференцияны эртирдивис;

2) эткен тоогүнуң каржы-дошкун үселери эглип келбезин дээш, 30—40 чылдарының репрессияларынга таваржып чораан тыва кижилерге, тураскаал кылдыр болгаш чонувустуң чаагай чаңчылдарын сайзырадып, репрессияга таваржып чораан, “контр” деп атка четкен Эзир-Кара деп аътка тураскааткан байырлалды Тес-Хем кожуунуң, Кызыл-Чыраа сумузунуң Шара-Нуур деп кыдыг-кызыгаар черге 5 айның 29—30-де эрттирдивис;

3) шажын-чүдүлге чоннуң база бир сорук кириер, хей-аът болгаш сүлдезин кодүрер чүүлдеринге хамааржырып барымдаалап, тыва чоннуң үндезин чүдүлгези — сарыг шажын эки сайзырал ап чадап турарын өөренип көргөш, сайзырал албайн турарының бир чылдагааны — сарыг шажынның төпчүткен баштаар чери чок бооп турарын, Тываның сарыг шажынын Камбы-Лама баштаар ужурулуун тодараткаш, Бүгү Тываның сарыг шажын талалакчыларының шуулганын эрттирерин белеткеп, ол шуулганын 9 айның 16-да эрттирдивис. Ол шуулганың ажылдап эртекениниң түңселинде “Тываның төпчүткен Камбы-Лама эргелели” тургустунган, бүгү Тываның сарыг шажынының баштакчызы Камбы-Лама соңгуттурган;

4) 8 айның 24—26 хүннеринде, Сибирьде түрк чошнарның конгресси Тывага эртин турда, тыва чогаалчылар болгаш өске түрк чошнарның

чогаалчыларының аразынга харылзааларны быжыглаарынга киржип, база тыва чогаалчыларының ажыл-агыйын сонуургап, оларының мурнунда тургустунуп кээп турар айтырыглар талазы-биле “Хостуг Тываның” деткимчези кандыг бооп болурун чугаалажып, ол болуп эрткен конгресске кириштивис.

Оон-даа өске ажылдарны чоруткан бис.

Ам чоокку үелерде “Тыва чопнуң Конгрези” деп, делегейниң аңгы-аңгы чурттарында чурттап чоруур тываларның төлээлерин чыып, делегей чергелиг организацияны тургузуп, ол тываларның аразында ажылда-жылганы чорудуп, сайзыраарының аргаларын тодарадыр деп турар бис. Оон аңгыда Тываның эртемденнериниң шуулганын чыып, эртемни сайзырадырының болгаш Тываның экономиказын сайзырадырынга эртемниң салдарын болгаш ачы-дузанын чугаалажыр деп турар бис. Тываның Дээди Хуралының, кожуушнар болгаш сумулар чагырыкчыларының соңгулдаларынга киржириңче база-ла белеткенип турар бис.

6. “Хостуг Тыва” ниитилел-политиктиг шимчээшкин өске кандыг политиктиг партиялар, шимчээшкиннер болгаш хой-ниити организациялар-биле харылзажып, кады ажылдажылганы чорудуп турарып? Чазак-биле харылзааңар болгаш хамаарылгаңар кандыгыл? Моон соңгаар кымнар-биле харылзаа тудуп, кады ажылдажылга кылып чорударынга белең силер?

6. “Хостуг Тыва” бодунуң көрүштери-биле дөмейлешкек көрүштерлиг хой-ниити организациялар, ниитилел-политиктиг шимчээшкиннер болгаш партиялар-биле кады ажылдажырынга белең болгаш ажылдап-даа турар. Кады ажылдажып турар организацияларга, шимчээшкиннерге болгаш партияларга “Бистиң бажыдывыс — Россия — Тыва” деп ниитилел-политиктиг шимчээшкин (даргазы — Ю.К. Аракчаа), “Бистиң бажыдывыс — Россия — Тыва” шимчээшкинниң аныяктар организациязы (күүскомнуң даргазы — В.С.Ховалыг), “Эртем” хой-ниити организациязы (даргазы — Д.Х. Дансюрюп), Тываның чогаалчыларының эвилели (даргазы — А.А.Даржай), Тываның чурукчуларының эвилели (даргазы — С. Кочаа), Тываның культура ажылдакчыларының эвилели (даргазы — С.А.Баир), Тываның сайгарлыкчыларының профессионалдыг эвилели (даргазы — М.М.-Б.Монгуш), “Идегел” хой-ниити ачы-дуза фонтузу (даргазы — Б.Б.Монгуш) дээш, адаар болза, ам-даа уламчылап болур.

Тываның Чазааның чорудуп турар политиказын деткип турар бис. Чүге дээрге Тываның Чазааның ажылдап чорудуп турар Програмазы — ол дээрге, бистиң Президентивис Ш.Д. Ооржактың соңгулдаже үнген Програмазы болгай. А бис Тываның Президентизиниң соңгулдазының үезинде Ш.Д. Ооржак дээш бүгү күжүвүстү салып ажылдаан турган бис, а ол дээрге ооң Програмазын деткээнивис ол.

Черле ынчаш тыва чонувустуң амыдырал-чуртталгазы, сайзыралы, келир үези, салым-чолу дээш, анаа-ла аас кырында эвес, а херек кырында сагыш човап, херек кырында бичии-даа болза, эки чүвени кылыптарын кызып чоруур шимчээшкин, партия, нитилел болгаш кижги бүрүзү-биле кады демниг ажылдаарынга белеп бис.

Маңаа хамаарыштыр немеп каар чүүлүм бар. Ол чүл дээрге, херек кырында биске кандыг-даа хамаарылга чок хирезинде, бистиң шимчээшкинивистиң, ооң удуртукчуларының адын тудуп, “Хостуг Тываның” кежигүнү мен” деп туразында адаттынып алган, херек кырында бистиң туружувус-биле-даа, сорулгавыс-биле-даа дүүшпес чүүлдерни чугаалап, боттарының аңгы сорулгаларын чедип аар дээш, улус коргудуп, бистиң омур-хевиривисти чон мурнунга шынга дүүшпес кылдыр тургузуп чоруур чамдык кижилер бар-дыр. Бистиң ажылывыска ол улуг шаптык, моондак болуп турар дээрзи билдингир-ле болгай.

7. Тываның келир үезин канчаар көрүп турар силер?

7. Бай-шыырак Тыва, бай-шыырак тывалар. Тывага кижилерниң хуу өнчүзү өнчүнүң өске хевирлеринге хамаарыштыр эң-не кол, ыдыктыг болгаш бүгү таладан, бүрүн күрүне камгалалынга турар ужурлуг.

8. Бодунарның хууда болгаш “Хостуг Тываның” чоокку болгаш ыраккы планнарының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

8. Бодумнуң хууда планнарым “Хостуг Тываның” планнарынга хамааржыр, ынчангаш ол айтырыгга харыылаарымда “Хостуг Тываның” планнарын илередип каарымга четчир боор. “Хостуг Тываның” планнары — Тыва чуртувустуң чуртталгазының деңгелин бедидер дээш ажылдаары.

9. “Улуг-Хем” сеткүүлдүң номчукчуларынга чүнү күзээр силер?

9. “Улуг-Хем” сеткүүлдүң номчукчуларынга улуг аас-кежикти күзевишаан, бай-шыырак, сайзыраңгай Тывага, бай-шыырак тывалар боон, бир демниг чурттаар боор бис деп идегээр кижиге-дир мен.

**Зоя САМДАН,
филология эртемнериниң
кандидады**

КЫЗЫЛ-ДАГГА ЭРТЕМНИҢ ҮШ ХҮНҮ

“Тываның сайзыралы: эртем, чырыдышкын болгаш сүзүглел” деп эртем-практиктиг конференция Кызыл-Дагның ачылыг черинге 1997 ч. Июль 3—6 хүннеринде болуп эрткен. Аңаа 100 ажыг кижиги киришкен: Кызылдан 60 ажыг эртем ажылдакчылары болгаш башкылар, “Хостуг Тыва” деп ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң 10 ажыг ажылдакчылары, 7 журналист, 2 артист, 1 чурукчу; Барыын-Хемчик, Өвүр, Чеди-Хөл кожууннарның төлээлери, АКШ-тың Индиана штадының университетинден аспирант, Моолдуң Сенгел сумузу чурттуг аныяк эртемден база ол ышкаш Бай-Тайга кожуунуң чурттакчылары.

Конференцияның бирги хүнү даң хаязында Кызыл-Дагның бажынче үнүүшкүнден эгелээн. Ооң бедиинден, ыдыктыг Бай-Тайганың, Үш-Мөңгүлек дагларының, Чеди-Тейниң, Мажалыктың, Хемчик биле Көп-Сөөктүң шынааларының кайгамчык чараш чурумалдары көстүп турар черден, ол чер чурттуг чер-чурт шинчилекчизи К.С.Чүлдүм ол черлерниң төөгүзү, тоолчургу чугаалары-биле бүгүдени таныштырган. Дагның бээр ийинге конференцияның киржикчилери даштарны чыып салып тургаш, **СҮЗҮК ЭРТЕМ ЧЫРЫДЫШКЫН** деп үш улуг сөстү бижип каан.

Шак ол состерниң хей-аъдының эзини-биле Культура бажыңыга конференцияның эртем кезээ эгелээн. Ооң ажыдышкынынга конференцияны эрттирериниң дугайында идеяның автору, “Эртем” ниитилелиниң даргазы Д.Х.Дансүрюн, “Хостуг Тыва” ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң удуртукчузу В.С.Орус-оол, АКШ-тан аалчы Брайан Донахау, Бай-Тайга кожуунуң чагырыкчызы Д.Ш-Д.Хертек байыр чедирип чүве чугаалааннар.

Пленарлыг болгаш секциялар хуралдары 4 кол угланышкынга үстүнген турган: эртем, чырыдышкын, сүзүглел болгаш Бай-Тайга кожууну рынок экономиказының байдалында.

Эртем айтырыгларының талазы-биле ТР-ның эртем болгаш өөрөдиге черлериниң талазы-биле Күрүне комитетиниң чаа даргазы, төөгү эртемнериниң кандидады В.Д.Март-оол сос ап чүве чугаалаан.

Ол ТР-ның Президентиси Ш.Д.Ооржактың эртемге, ооң келир үезинге болгаш сорулгаларынга хамаарыштыр туружу-биле чыылганнарны таныштырган. Тывада академиктиг эртемниң сайзыралының дугайында геология-минералогия эртемнериниң кандидады К.С.Күжүгет чүве чугаалаан. ТР-ның Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору, филология эртемнериниң кандидады Ч.М.Доржу гуманитарлыг эртемнериниң чугула айтырыгларын көдүргөн.

Конференцияның ийги угланышкыны чырыдышкын дугайында Тываның күрүне университетиниң башкылары К.Б.Салчак, Б.К.Ондар, К.Б.Март-оол, З.А.Монгуш, С.Д.Сегендмей, Р.Н.Конгар илеткелдерни кылган.

Сагыш-сеткил культуразы (оскээр чугаалаарга сүзүглел азы сүзүк) конференцияның үшкү угланышкыны илеткелдерниң улуг кезиниң кол утказы болган. Борта дараазында илеткелдерни чыылганнар дыңнаан: дыл эртемденнери З.Б.Чадамбаның, В.А.Хертектиң, А.С.Кара-оолдун, М.Б.Мартаң-оолдун, М.Д.Доржунун, Ч.С.Чонзаның, А.Т.Дугаржаптың, Б.Бадаргийиниң, чогаал шинчилекчилери Э.Б.Цаллагованың, А.С.Донгактың, У.А.Донгактың; уран чүүл шинчээчиси А.К.Күжүгеттиң, Аксы-Барлыктың башкызы Ш.С.Саттың, башкы училищезиниң башкызы А.С.Сааяның. Баштайгы дыл эртемдени лама-башкы Монгуш Лопсан-Чинмиттиң чуртгалгазы болгаш ажыл-ижиниң дугайында М.С.Маадырның илеткели улуг сонургалды чаалап алган. Сарыг шажынның айтырыгларының талазы-биле Данзан Сундуй башкы, У.П.Өпей-оол, Б.Сапдак, А.Д.Кенден чүве чугаалааннар.

Бойдус эртемнериниң секциязынга (удуртукчулары З.А.Монгуш, Ө.Ч.Ондар) 8 илеткел болган (С.Соднам, Н.Сүге-Маадыр, Н.Янчат, М.Биче, О.Шаравии, Ө.Ондар, В.Бузыкаев).

Школаның тускай белеткеттинген класстарынга башкылар аразынга төгерик стол база эртип турган.

Дорткү угланышкынның программазы — Бай-Тайга кожуун рынок экономиказының байдалында — эң-не хереглеттинген болгаш элбек уткалыг болган.

Кожуун дугайында тодаргай илеткелди администрация удуртукчузу Д.Ш.Д.Хертек кылган. База ол ышкаш В.Т.Шагнаев, О.С.Омзаар, Б.С.Савыр, А.С.Айжы, Д.М.Күскел-оол, В.Ю.Сүзүкей, В.С.Салчак, З.Б.Самдан, Б.Б.Чюдюк, Т.Б.Хураган-оол, Е.К.Мындрыма Бай-Тайга кожуунга хамаарышкан илеткелдерни кылган.

Ийиги хүнде Чаа-Холдүң байырлалындан ТР Дээди Хуралының даргазы К.А.Бичелдей чедип келген. Ол чоннуң сагыш-сеткил сайзыралынга эртемнің ужур-дузазының дугайында база ол ышкаш тыва ийитилелдин социал-экономиктиг кризистен үнериниң оруктарының дугайында чүве чугаалаан.

Пленарлыг хуралдың топчүзүндө сүмелер хүлээп алдыпкан. Ийитизи-биле 47 кижиге сос ап чүве чугаалаан, ооң иштинде 37 илеткел, 10 дыңнадыг болган.

Конференцияның практиктиг кезээ июль 6-ның эртенінде кайгамчык чараш хоочун архитектуралыг Кызыл-Даг хүрээзиниң чанынга, Ыдыктыг Мындаагылар ХИ Далай-Ламаның төрүттүнген хүнүнге тураскааткан ыдыктыг багананы тургузарындан эгелээн. Чыылган чоннуң мурунуга ол хүрээниң улуг ламазы К.М.Саая, төвүт башкылар Дакпа Гьятсо, Дендээ Гьялсен, “Төвүттүң өшүктери” ийитилелдин даргазы У.К.Өпей-оол, Бурятиядан келген делегацияның төлээлери байыр чедирип чүве чугаалаанинар.

Ыдыктыг Башкының төрүттүнген хүнүнге тураскаадып, аңаа кадыкшылды болгаш узун назынны күзээн мөргүл номчулгазы болган. Тыва Лама-Башкыларының тургусканы тыва чер аттарлыг судурнуң онзагай талаларының тайылбыры болган. Байырлал хүрээге киржикчи бүрүзүп арыглаан уткалыг айыс четтирериниң суулаалы-биле тоңген.

Конференцияның практиктиг кезээ Хемчиктин эринде погаан шыкка уламчылаан. Даң бажындан-на тип каан республика мөөрейлериниң тиилекчизи болур өг-музейге улусчу шеверлерниң болгаш ол черниң даш чонукчуларының кылыгларын делгээн кедергей байлак этнография болгаш уран чуул делгелгезин тус черниң ус-шеверлери делгеренгейи-биле тайылбырлап коргүзүп турган.

Ооң соонда Бай-Тайга тываларының көшкүн амыдыралды чорударының хевирлерин тайылбырлаан (кол тайылбырлаакчы К.М.Саая) корүлдэ эгелээн. Бүгү чон көрүп турда тайылбырлавышаан, өгнү тиккен. Үр-даа болбаанда ийиги өг аяңга турупкан, оон өг алгаарының суулаалын күүсеткен. Улаштыр орта буга мунарының, теве мунарының аргаларын коргүскен. Дүк кагарының болгаш кидис белеткээриниң аргаларын коргүскен, аңаа аныяк эртемденнер база киришкен. Аныяк хам уруг бүгү-ле дериг-херекселдери-биле хам алгыжын күүсеткен. Эриниң үш мөөрейиниң бирээзи болур тыва хүрештин аргаларын, моголер хүрежин көрбүшаан, педагогика эртемпериниң кандидады Ө.Ч.Ондар тайылбырлап турган.

Ооң соонда түннелдер үндүрүлгөзү эгелээн. Конференцияга саналдаан сүмелерни бадылаан, шыырак илеткелчилерге өртектиг шаңналдарны тывыскан. Тус черниң чагырга чери, “Хостуг Тыва” ниитилел-политиктиг шимчээшкин, “Төвүттүң өднүктери” ниитилел, “Бистиң бажыңывыс — Россия” деп аныяктар организациязы деткикчилер болган. ТР ГШИ-ниң директору Ч.М.Доржу чагырга черинге Бай-Тайганың тоолчуларының тоолдар чыындыларын белекке берген. База ол ышкаш илеткелчи бүрүзүңгө шаңнал кылдыр хой чедирип бээрин чарлаан (соонда ол сөзүн ээлээннер-даа), а ол дээрге бо берге үеде эртемденнерге эскертингир материалдыг дуза болган.

Конференцияның практиктиг кезээ ол черниң культура ажилдакчыларының белеткээн концерт көрүлдөзү-биле доозулган. Кежээки чем соонда бай-тайгажылар аалчыларын Көп-Сөөктүн шынаазыңга чедир үдеп каан.

Хостуг үеде солун культурулуг программаны организастан турган: Мажалык даанче селгүүстээшкин болган, аңаа барган лама-башкылар дагың бажыңга “даг дагыры” деп тускай дагылга-езулаын кылган. Солун чүве, арыглаан чүве ышкаш, ол-ла дораан чайык-чаъс чыжырт кылдыр чаапкаш барган. Ооң соонда дагың эдээңгө хүлээп ап турар таланың улузу дой (пикник) эрттирген. Аңаа таныжылга кежээин, концертти, оюннарны организастан болгаш найыралдың одаан кывыскан. База ол ышкаш сонуургалдар аайы-биле дыштанылганы организастан — шыдырааның, хол бөмбүүнүң маргылдааларын, дискотеканы, хемге эштирин дээш оон-даа өске.

Чурттаар болгаш чемненир чер школа интернадыңга турган. Кызыл-Даг суму чагыргазының билдилиг удуртулгазы-биле школа башкылары аалчыларны чемгерип турган. Аалчылар оларга национал кухняның амданныг чемнери дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Ынчангаш конференцияның эртем болгаш культура талазы-биле программазы аажок долу-бачым болган, ынчалза-даа шыңгыы регламент болгаш организаторларның демниг, чиге кады-ажылдажылгазының ачызында конференция, ооң киржикчилериниң үнелели-биле алырга, организаствыг болгаш бедик эртем деңнелиңге болуп эрткен.

Конференцияның киржикчилери дараазында кол организаторларга өөрүп четтиргенин илереткен: кожуун чагыргазыңга (Д.Ш.Д.Хертек), суму чагыргазыңга (Л.М.Кочаа), Кызыл-Дагың идепкейлиг киржикчилеринге (К.М.Саая, К.С.Чүлдүм, С.Х.Кочаа, К.Сарыглар,

А.С.Допул, В.К.Лүндүп), “Эртем” ниитилелдин даргазы Д.Х.Дансюрюнге д.о.а. “Хостуг Тыва” шимчээшкининиң В.С.Орус-оолга баштаткан кежигүннериниң тура-сорукутуун, даанган херээнге бедик харыысалгалыын болгаш чурум-сагылгалыын тускай демдеглээрин бүгүде биске дааскан. Национал хевин бүрүнү-биле кедип алган аныяк оолдар конференцияның утказынга дүүшкен онзагай сеткил-сорукуту, хей-аътты кирип турган. Олар конференцияның ажылынга чогумчалыг байдалды тургузар дээш эң-не түвектиг ажылдарны (чалаалгалар, визиткалар, реклама, лозунгулар, автобустар, белектер, аъш-чем, чурттаар чер хандырылгазының дугуржулгазы д.о.а.) эскет чокка, чажам дивейн, биче сеткилдии-биле бүдүрүп кылып турганы-биле киржикчилерниң хүндүткелин болгаш магадалын чаалап алганнар.

Ук конференцияның онзагай талазы чүл дээрге, Тывага бир-ле дугаар хей-ниити организацияларының болгаш эртемденнерниң боттарының бот-эгелээшкини болгаш киржилгези-биле мындыг чергелиг конференция эрткен: конференция онзагай хей-аът бүргээн катаптаттынмас чараш бойдустуг; уран-шеверлер чурту ыраккы суур Кызыл-Дагга чон-биле кады эрткен; теоретиктиг эртем кезээн херек кырында көргүскен практиктиг кезээ немеп байыткан.

Үүрмек четпестер база турган: техниктиг чылдагааннар-биле конференцияның ажылының графиги чамдыкта өскерлип-даа турган. Бай-тайгажыларның аажок манап турганы чамдык илеткелчилер келбейн барган (чижээ, аржааннар, археологтуг тураскаалдар, даш чонукчуларының дугайында д.о.а.), илеткелдерни делгереңгей сайгарарынга үе чедишпээн...

Дөрт угланышкынны барымдаалап, конференцияның СҮМЕЛЕРИН хүлээп алган (мында чамдыызын парлаан):

I-II — эртем болгаш чырыдышкын талазы-биле.

— республикада эртемниң берге байдалда келгенин барымдаалааш, ТР Чазаандан, Дээди Хуралдан республика бюджетинге эртем статьязын камгалаттынган кылдыр кириерин өөренип көөрүн конференцияның киржикчилериниң мурнундан дилээр. А ол дээрге шалыңны үезинде бээрин, эртемденнер болгаш дээди өөредилге черлериниң башкыларының шалыңын оларның ажылының үнези-биле деңней бедидерин, чутула эртем программаларын болгаш парлап үндүрер проектилерни акшаландыра-рының магадылалын тургузуу болур;

— угаан болгаш чогаал ажылдыг кижилерниң эргелерин камгалаары-биле интеллектуалдыг өнчү дугайында хоойлуну хүлээп алырын дүргедедириниң дугайында парламентицен дилег кылыр;

— эртемденнерге моральдыг болгаш материалдыг деткимчени бээр сорулга-биле ТР Чазанга эртем талазы-биле Күрүне шаңналын тургузарының дугайында саналдаар;

— эртемниң ат-алдарын көдүрер болгаш эртем ажылдарын радио, теледамчыдылгаларны, солуннарга тускай рубрикаларны ажыдарын эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле Күрүне комитетинден болгаш Парлаалга болгаш информация комитетинден дилээр;

— салгалдар аразында харылзааларны ханыладыр сорулга-биле республиканың көскү эртемденнерин долгандыр эртем школаларын тургузарын деткиир болгаш оларга идигни бээр;

— помнар үндүрерин деткип турар деткикчилерге агар санны “Эртем” ниитилелиниң адынга ажыдар;

III — сүзүглел талазы-биле:

— “Тываның ыдыктыг кижилери” деп Алдын номну ажыдарының дугайында Чазакка, Дээди Хуралга саналдаар. Ол номга баштайгы дыл эртемдени лама-башкы Монгуш Лопсаң-Чинмиттин болгаш тыва күрүнениң тургузукчузу Монгуш Буян-Бадыргының аттарын кириер;

IV — Бай-Тайга кожууну рынок экономиказының байдалында:

— К.Б.Салчактың ажылдап кылганы Бай-Тайга кожуунуң өөредилге системазының концепциязын кожуун школаларынга шенелде кылдыр эрттирерин сүмелээр (кожуунуң бир школазынга онзагай салым-чаянныг уруглар лицейин тургузарын сүмелээр);

— Кызыл-Даг ортумак школазының этнопедагогиктиг болгаш экологтуг кижизидилгезинге кирип турар үлүг-хуузун барымдаалааш, ол школаның категориязын бедидериниң дугайында айтырыгларны өөренип көөрүн ТР өөредилге яамызындан дилээр;

— салгал дамчыыр аарыгларны илередир болгаш психология-биле божудулганың чаа аргаларын ажыглаар сорулга-биле Бай-Тайга кожуунуң чурттакчыларының комплексилиг шинчилгезин эрттирер деп О.С.Омзаарның болгаш Б.С.Савырның саналын деткиир, ТР Кадыкшылга яамызындан акшаландырышкынны хандыраарын дилээр;

— Тыва улустуң сагыш-сеткил культуразын сайзырадыр идеяны амыдырал кырында боттандырып турар үлегерлиг суур Кызыл-Дагга тускай статусту бээр деп суму чагыргазының саналын деткиир;

— Кызыл-Дагның культура бажыңыңа ТР болгаш РСФСР-ниц алдарлыг артизи Конгар Хүргүлектің адын тынсыр деп тус чер чагыргазының саналын деткиир;

— Тыва улустуң сагыш-сеткил культуразын сайзырадыр херекке К.М.Сааяның киирген улут үлүг-хуузун барымдаалааш, ТР Чазаандан аңаа күрүне шаңналын тынсыр дугайында айтырыгны ооренип коорун дилээр;

— А.С.Тогуй-оолдуң номун чырыкче үндүрерин акшалаңдырарын күзээн деткиичи-төрелдериниң саналын хүлээп алыр;

— мындыг конференцияларны Кызыл-Дагга болгаш ТР оске-даа кожууннарынга чаңчыл кылдыр эрттирип турарын чедип аар.

НОМ САҢЫ БОЛГАШ ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

Семен ОЮН

АЖЫК-ЧАРЛЫГ ҮЕНИҢ АЧЫЗЫНДА

Амгы үениң чогаалчылары үе-шагның кылын көжегезин өттүр эрткен төөгүнүң билдинмес арыннарып ажып, тыва чоннуң амыдыралының дугайында чаа солун болуушкуннарны, бодаалдарны илередип турар. Шак ындыг чогаалдарга Иргит Бадраның “Арзылаң Күдерек” деп романының бирги ному, Тараачы Бады-Байырың “Кайгал”, Кожелдей Монгуштуң “Төрээн чурттан ыракта” деп тоожулары хамааржыр. Ол чогаалдарга хамаарыштыр хары угда долу сайгарылга аазавайн, бодумнуң бодаалдарымны илередирин оралдажып көрейн.

Эң-не баштай Иргит Бадраның “Арзылаң Күдерек” деп романының бирги ному мээң сагыш-сеткилимни хайныктырган. 1995, 1996 чылдарда үнген проза чогаалдарындан “Арзылаң Күдерек” деп романның бирги ному утка-шынар талазы-биле дээр тоожуларның, романнарның санынга кирер боор деп бодап турар мен. Номну парлалгага Иргит Бадраның оглу чогаалчы Игорь Иргит белеткээн.

Романда автор мапчы-кыдат тергинделиниң үезинде тыва чоннуң амыдыралын, Амбын кожууннуң Иргит сумузунуң болгаш өвүр оюн араттарының чуртталгазын, тыва, моол улустарының найыралын ыраажы Иргит Эзирбенниң, уран-шевер Оюн Эңгисмааның болгаш оларның оглу мөгө Күдеректиң овур-хевирлерин дамчыштыр уран-чечен төөгүп турар.

Романның бирги номунуң композициязы үш кезектерден бүткен. Кезектер хуузунда эгелерге чарлыр. Эгелер янзы-бүрү болуушкуннарны үе аайы-биле чырытканындан бөлүглеттинген. Чогаал төөгүлүг болуушкуннарны, бир-мөзүлөш маадырларны хаара туткан, оларны оң өзек утка-бодалынга харылзаштырган.

“Арзылаң Күдеректиң” бирги номунуң сюжеди үе-шагның шимчээшкини-биле чергелештир бот-боттарын солуп турар дарааланчак чурумалдарындан тургустунган.

Бирги номнуң бирги кезээниң сюжеттиг шугумнары ыраажы Эзирбенниң болгаш Амбын ноян Өлзей-Очурнуң, оң дүжүмөттериниң аразында чөрүлдээлерден, Иргит сумузунуң чоргаар чонунуң

амыдыралының өскерлип турарындан үнүп кээп турар. Феодал эргетеннерниң дүжүметтери Иргит сумузуунуң ат-алдарын камгалаан Эзирбенге актыг черге ноянның аядын шамнааш, ооң дөрт мөзүзүп кемдедир, караан согурартыр эриидээр. Дарлакчы болгаш дарлаткан аңгыларның аразында эптеш чок чорүлдээ үзүк чок уламчылап турар. Бо бүгүнү чогаалда шынның чуруп көргүскөн.

Романның бирги номунуң ийиги, үшкү кезектериниң сюжеттиг хөгжүлдеси барык долузу-биле кол маадыр Күдеректиң амыдыралының шимчээшкининден тургустунган. А Иргит сумузуунуң араттарының амыдыралында бир мөзүлөш чүүлдерниң болгаш болуушкуннарның чурумалдары Күдеректиң овор-хевири, иштики өзүлдесин дүрзүлээринге чагырткан.

Чогаалдың идеялиг утказынга чугула рольду ойнаар кол маадыр Күдеректиң чаш чылдарын, чалыы үезин автор тодаргай бижээн. Адазының күш-ажылчы, амыдыралчы дуржулгазы, билиглери, сыгыт-хөмейи, ырлары мөге Сагаан өгбезиниң дугайында төөгү чугаалары, иргиттерниң, оюннарның чаагай чаңчылдары бичии Күдеректиң сонургалын хайныктырып, угаан-медерелинге соксаал чок сиңигтип кирип турар. Ыраажы, тура-соруктуг Эзирбен оглуң чажындан дадыктырар, хүрешке белеткээр, чаңчыктырар. Бичии Күдерек чүпүң-даа мурунда оюн-тоглааның, хүрештиң ачызында амыдыралче кирер.

Күдерек — мөге кижиниң бир мөзүлөш овор-хевири. Ол чоңуң чаагай бүдүжүн, ондур чаңчылдарын бодунга сиңгээткен. Чогаалчы Күдеректиң Амбын кожууннуң дүжүт оваазын дагаан алдан дөрттүң хүрежинге, Тываның адын камгалап, Моолдун Улаастайга Богда хаанның данчыын байырлалыңга салган 256 мөгениң хүрежинге, төп Моолдун Улуг Хүрээге Богда Данчыы Наадымыңга салган 512 мөгениң хүрежинге киришкеш, шүглүп үнгенин амгы үениң кижилериниң караанга көстүп кээр кылдыр чуруп бижээн.

Романның бирги номунуң үшкү кезээниң бирги эгезинде болууш-куннар чогаалдың чөрүлдээлериниң дыңзыгышкыны болур. Ында номчукчунуң сагыш-сеткилин хөлзедир чурумалдар бар. Чүге дээрге Күдеректиң бүгү Моолга шүтгени аас-кежик, өөрүшкү эвес, муңгарал, дүвүрел, хомудал бооп доостур. Күдерек октаткан болгаш үжүүрлөшкен моол мөгени тургуза турткаш, ооң ооргазының довураан кактааш, девип чоруй баар. Тыва хүрештиң чаңчылында ол хүндүткелдиң демдээ. Моолдар ону өжээргел деп билир чүве-дир. Дидим, чоргаар Күдерек ол

хүрешке шүүлгеш, Бүгүдө Моол күрүшенин Богда хаанынга база сөгүрүп кагбаан болгай. Ол дээш Күдерек моолдарның истеп сүрүүшкүн-неринге, кызагдаашкыннарынга, Амбын ноян Өлзей-Очурнуң дорамчылаалынга, хөй ужураалдарга таваржыр. Барыын Моолдуң төлөптиг оглу, Чаан мөге Лодайның дузазының ачызында Арзылаң Күдерек ол демиселге шылгарап үнөр. Чаан мөге Лодайның, Арзылаң Күдеректиң найыралын төөгүлээнинде чогаалчының уран талантызы илерээн деп бодаар мен.

Арзылаң Күдеректиң мозу-шынарында чаагай бүдүштер бар. Сураглыг мөге Самагалдайга хоругдалга чыткан алдан дургуннарга дузалажыр, Улаастайга шаажыладыр деп турган алдан дургуннарга бүдүү ужуражыр, оларга аш-чем кирип бээр, Чаан-Лодайның дузазы-биле Монгуш Садыяаны хоругдалдан, киндандан дестирер, хостаар.

Кол маадырның күш-дамыр болгаш угаан-бодал талазы-биле өзүлдезин көргүскени чогаалдың база бир күштүг талазынга хамааржыр, санаттырар. Күдеректиң овор-хевирин чогаалчы аажок чылыг сеткил-биле чуруп коргүскен, мөгениң сагыш-сеткилиниң янзы-бүрү байдалдарын дыка билдингир болган тыва кижичайгаар-ла чоргаарланы бээр кылдыр бижээн.

Автор Күдеректиң портредин, хевир-дүрзүзүн, күчүлүг мага-бодун аңгы-аңгы хүрештер үезинде допчу чурумалдар-биле тургускан.

Романың соруназы — амыдыралдың кадыг-бергезин тиилеп үнген, амыдыралдың допкун шылгаалдазын туткан ыраажы, караа согур Эзирбенин, ооң оглу сураглыг мөге Күдеректи алдаржытканында.

“Арзылаң Күдеректиң” автору удурланышкак аңгыларның чөрүлдээлерин көргүзүп, дарлакчыларның бир-мөзүлеш овор-хевирин чуруп тургускаш, нояннарының, дүжүметтерниң социал мөзүлерин шын дамчыткан. Амбын ноян Өлзей-Очурнуң, ооң ызыгуур салгаар оглу Комбу-Доржунуң үзел-бодалдары, сорулгалары, туруштары, хөделишкыннери ниитилелдин хөгжүлдези-биле чергелештир өскерлип турар. Дарлакчыларның бир-мөзүлеш бүдүжү хамыктың мурнунда Амбын ноян Өлзей-Очурнуң овор-хевиринден билдинер. Тываның тос кожуунун чагырар кызыгаар чок эргелиг, бээли дужаалдыг Өлзей-Очур араттарга кадыг-допкунун, Моолдуң байырлаалдарынга Тываның адын камгалаан бодунуң алдарлыг мөгелерин деткивезин, хүндүлевезин, дорамчылаарын, Улаастайда манчы-кыдаттың чанчын-сайыды¹ Хэвей Амбынга, бүгүдө

¹ Чанчын сайыг — Хэвей можудан (тову — Пекин) томуйлаткан шериг болгаш, хамааты херектерин башкаар, Моол биле Тываны каттай чагырган ноян (амбын).

Моолдуң Богда Кегээн хаанынга кыс ыт дег чаппаалаанын боттут барымдааларлыг, кончуг тодаргай көргүзөр. Адаа көөрдө бурунгаар үзел-диг Комбу-Доржу мээрең мөге Күдеректи деткин турар. Бужар күзелин чедип аар дээнде Өлчей-Очур ноян кандыг-даа багай, чексинчиг үүлгедиг кылырындан далдарапас. Ыраажы Эзирбенге тос эрииделди коргүскеш, Күдерекке улуг үндүрүгнү, торгаалды онааганы, Күдеректи Улаастайныц кинданынга сукканы, хоругдалга олуртканы база-ла ноянныц кемниг үүлгедиглери-дир. Арзылаң Күдеректи кинданга сугар хамаан чок, бүгү Тывага алдаржыдар ужурулуг турган. Кожуун, суму сыңмас мал-маганыыг, апгара, барба, өг-орегезинге сыңмас эт-хоресцилиг, алдып-моңгүнүг ирик бай хирезинде, Өлзей-Очур ноянныц сагыжы кажан-даа тотпас, чонну үндүрүг албан-биле хемдип, эрии-шаажы-биле дарлап аарын бо-даар. Амбын ноян күрүне херээн билдилиг, тывынгыр, ээлгир, мерген баштап билбес, каржы болгаш ожээпзирек, чон ылгаар, аймактарны адаан-наштырар, чер-чурт тыртар чаңчылдыг. Өлзей-Очур эрге-чагыргазын бужартаткан, сумуларын, кожууннарын, Тываны сандараткан. Таңды-Тыва тос кожуунну чагырган, тогус одагалыг Амбын ноян Өлзей-Очурнуц манчы-кыдатка чагырткан кылымал күрүнези буурап эгелээн. Тыва чогаалчылардан автор Амбын ноян Өлзей-Очурнуц овор-хевирин чедимчелиг тургускан.

Иргит Бадраның “Арзылаң Күдерек” деп романы утка-шынар-талазы-биле тыва прозаның дээжижи, Салчак Токаның “Араттың сөзүнүң” бирги ному, Степан Сарыг-оолдуң “Аңгыр-оолдуң тоожузу”, Кызыл-Эник Кудажының “Уйгу чок Улуг-Хеминиң” кара тому ышкаш чогаалдардан дудак чок деп билип турар мен.

Роман уланчылыг болганында, түңнел сайгарылга кылыры элск. Номчукчулар романның ийиги номун четтикпейн манап турар.

Дараазында Бады-Байыр Нимапович Тараачының “Кайгал” деп тоожуун база хандыкшыл-биле номчаан мен. Чогаалдың ады безин мээң кичээнгеимни дораан хаара туткан. Кызыл тергииделдиң үезинде хоруглут турган теманы Бады-Байыр Тараачы ажыдып, Амбын ноянның тергииделиниң болгаш манчы-кыдат дарлалының үезинде кайгал Ки-вааның амыдыралын, салым-чолун, ооң ниитилелге байдалын көргүзерин оралдажыр.

Тоожу элээн каш кезектерден бүткен, олар эгелерге чарлыр. Эгелер янзы-бүрү болуушкуннарын, үелерни илередир. Эге бүрүзү хуузуңда доозулган уткалыг. Ыңчалза-даа олар тоожунуң кол, өзек утказынга чагыртыр.

Автор Кивааның оор кижиден кайгал кижиге чедир эрткен оруун, амыдыралын, түрегделин, чүткүлүн көргүзөр. Иргит Кивааның хөделиишкиннери, адаан-өжээни дүжүметтерге согуг. Төөгүнүң кадыг-дошкун, эргилделиг, дүшкүүрлүг үезинде дарлакчы болгаш дарлаткан аңгыларның төлээлериниң чөрүлдээлерин, Калбак-Хөрек, Адавастай, Киваа ышкаш араттарның хосталга дээш чүткүлүн тоожуда көргүскөн.

Кол маадыр Киваа бир-мөзүлөш социал характерлиг болурундан аңгыда, өскелерден ылгалдыг, хуузунда аажы-чаңныг кижиге кылдыр чуруттунган. Киваа дидим, тура-соруктуг, эрес-кашпагай, шыдамык.

Тоожуда Киваа хосталгалыг демиселдин ийи үе-чадазынга киришкенин көргүзөр. Кайгал Тараачының сүмези-биле ол Хомду дайынынга киржир. Манчы кыдаттардан деткимчези үзүлген Амбын нояннарының, дүжүметтериниң буурап дүжер үези, ниитилелден уштунуп чаштаар өйү келген.

Улуг Октябрының күштүг салдары-биле Тыва Арат Республика бодараар. Кайгал Киваа хувискаалдың ачызында Тыва Арат Республиканың Улуг Хуралының кежигүнүңге соңгудар. Ол чоннун улуг шуулганынга киржир эрге чок болур. Киваа Амбыннарының сөөлгү төлээзи Содунам-Балчыр ноянның өлүмүңге актыг черге шамнаткаш, хоругдалче киир октадыр, Тыва Арат Республиканың шүүгү шииткелинге онаажыр чыгыы апаар. Репрессияның халавынга Киваа ынчаар таваржыр.

“Кайгал” деп тоожунуң эки бүдүштерин үнелевишаан, чогаалда чамдык четпестерниң барын база чугаалаар апаар. Бады-Байыр кайгал кижиниң амыдыралын көргүзөр дээш, салган сорулгазының эчизинге четпейн барган деп бодаар мен. Автор чамдык эгелерге оор кижиниң хөделиишкиннерин колдаткан. Кайгал дээрге, эрниц эрези, быжыг туруштуг, сагынгыр, тывынгыр, саарлыкчы, турум чурттаалгалыг, бурунгаар үзел-бодалдыг кижиге болур ужурлуг. Кайгалдар феодалдыг Тываның ниитилелиниң база бир шимчекчи күжү болгай. Автор маадырның хувискаал соонда амыдыралын тодаргай чырытпайн барган. Үстүнде айыттыгач четпес чүүлдерни эде ажылдаары кончуг күзенчиг.

“Кайгал” деп тоожу уланчылыг болур боор деп бодаар мен. Чүге дээрге, хоругдалда чыдар Кивааның салым-чолу моон соңгаар кандыг болуру билдинмес.

Амыдыралга кадыг-дошкун демиселди көргүзөр талазы-биле Көжелдей Монгуштуң “Төрөөн чурттан ыракка” деп тоожузу мурнунда сайгартыгач чогаалдан ылгалдыг.

Тоожунуң сюжеди бүрүнү-биле бир төөгүлүг чөрүлдээни, болуушкунну долгандыр тургустунган. 1930 чылдың чазынында Хемчиктиң Чадаанага, Шемиге, Чыргакыга, Өвүрнүң Бора-Шайга болган үймээнниң дириг арткан киржикчилери Кыдат Алтайынче, Барыын-Соңгу Кыдаттың тыва кожуунунче чашты бээр. Автор Мартаажыктың Алдын-Херелдиң, Барыймааның хары черге амыдыралын, ажыл-ижин, салым-чолун, тывынгырын, сагынгырын, ус-шеверин, тура-соруктуун, чаагай мөзү-шынарлыын тодаргай чуруп көргүскен. Көжелдей Борбак-оолович чүрээниң кыйгызы-биле кызыл тергиндел үезинде хоруглуг турган теманы ажыткан, чогаалдың идеязын бодараткан, кайгал Мартаажыктың овур-хевирин уран арга-биле тургускан.

Чогаалчы Тыва Арат Республикага үжен чылдарда нарын байдалды, үениң шырайын, аңгы демиселиниң, социал чөрүлдээлерниң ошпээнин, репрессияның халавын боттут, төөгүлүг барымдааларга даянып тоожаан.

“Төрээн чурттан ыракта” деп тоожунуң идеялиг утка-бодалы колдуунда Мартаажыктың овур-хевиринден илереттишкен. Автор кайгал Мартаажыктың өске черге тыва кижиниң алдар-адын бедик тудуп чораанын, мал өстүреринге салымныын, амыдыралдың берге, нарын байдалдарындан уштунуп шыдаарын, туруштуун, дидимин, тывынгырын, сагынгырын мергежилдиң чураан. Мартаажык, Алдын-Херел, Барыймаа каяа-даа чораан, оор-сук бужар чүүлдер кылбастар. Езулуг кайгалдар бо-дур ийин. Мартаажык мерген угааны-биле, карак-кызыл күш-ажылы-биле кадыг-дошкун амыдыралга шылгарап үнер. Кайгалдың тывынгыр-сагынгыры, сайгарлыкчы чоруу кажар саарлыкчы Эренцен-Дорж ышкаш кыдаттарны безин кайгадыр.

Тоожуну катап-катап номчааш, мындыг бодалга келдим. Мартаажык, Алдын-Херел, Байырмаа хувискаалдың херээн деткээннер. Чогаалчы чөрүлдээниң, үймээнниң чылдагаанының тывызыын номчукчуга ыдар. Тываның Араттың Революстуг Намының Төп Комитединиң, Тыва Арат Республиканың Чазааның кылып чорудуп турган ажылының чамдык частырыгларынга, хажыдышкыннарынга оларның удурланганын ук чогаалдан эскердим.

Кайгалдарның Кыдаттан шимээн-дааштыг, дүвүрээзиниң болгаш хайыралдыг төрээн чуртунга ийи удаа чажыт кээп чораанын тодараткан төөгүлөр, чурумалдар чогаалда күштүг сюжеттиг шугумнар болганын билдим. Көжелдей Монгуш Мартаажыктың эң чоок төрелдери болгаш

идегелдиг кижилери-биле ужуражып турарын сеткилиниң ханызындан бижээн. Ол эгелер номчукчуларның сагыш-сеткилини хайныктырар.

Чогаалда хап-чинниг репрессияның темазы база озектелип үнүп келир. Мартаажыктың доргүл-төрелдери, ынак Кара-кызы истеп сүрүүшкүннерге таваржыр.

“Төрээн чурттан ыракка” деп тоожу амгы шагның кижилеринде тыва улустуң үжөн чылдарда, репрессия үезинде амыдыралының дугайында эргежок чугула билигни берип турар.

Көжелдей Монгуштуң тоожузуңуң эки шынарларындан аңгыда, номчукчуңуң кичээнгейин ооң кошкак талаларынче угландыраы чугула. Тыва Арат Республика үезинде социал болган национал чөптүг эвес чорукка удурланган Мартаажыктың, Алдын-Херелдин, Барыймааның үзел-бодалдарын чогаалчы ам-даа тодаргай илередир, ажыдар турган ужурулуг. Чогаалдың эгезинде улусчу хувискаалдың, араттың эрге-чагыргаының, намның төлээлериниң хөделиишкиннерин чедир чырытпааны хомуданчыг. Төрээн чуртундан, төрөл чонундан ыракка чурттан турган Барыймааның, Алдын-Херелдин сагыш-сеткилин автор чедир чырытпайн барган.

Иргит Бадраның “Арзылаң Күдерек” деп романының бирги ному Бады-Байыр Тараачының “Кайгал”, Көжелдей Монгуштуң “Төрээн чурттан ыракка” деп тоожулары төөгү талазы-биле өөредиглиг, кичээндириглиг, социал ужур-дузалыг чогаал-дыр деп билип турар мен.

АРТУР ХЕРТЕКТИҢ ЧОГААДЫКЧЫ ДИЛЭЭШКИННЕРИ

80 чылдарның эгезинде, 90 чылдарның ортаа үезинде тыва шүлүк чогаалынга чечен сөстүү делгем оруунга, боттарының ора-сомазын дилеп чоруур чаа үннүг аныяк авторлар көстүп келген. Чогаадыкчы салым-чаяанының болгаш үзел-бодалының онзагайы-биле бот-боттарындан тода ылгалып турар бөлүк аныяктарның аразындан элээн каш кижилер шилиттине берген. Оларга Э. Мижит, С. Комбу, Р. Лүдүп, А. Хертек дээн чижектиг шүлүкчүлөр хамааржыр.

Үстүнде адаанывыс аныяк авторларның чогаадыкчы ижи, национал бот-хевири болгаш чечен сөс талазы-биле тыва поэзияда чаңчыл болуп колдаан Төрээн чурт, ие-чаш, ынакшыл темаларынга бижииринге мурнундагы салгалдарның арга-дуржулгазын бир талазында олардан салгап албышаан, а өске талазында *чаа* утка база жанр талазы-биле олардан элээн ылгалып турар.

Бир эвес үстүнде айтыканывыс *чаа* утка деп чүүлдү делгеренгей тайылбырлаар болзувусса, ол дээрге шынап-ла дорту-биле *чаа* дивээни ол болур. Амыдыралдың кезээ мөңгедө өскерлиш чок чүүлдери: кижиниң ынакшылы, кажыыдалы, өөрүшкүзү, частырыглары, буураашкыны дээни ол. Өскээр чугаалаарга, кижилерниң иштики сагыш-сеткил делегейи. Сураглыг тыва эртемден, чечен чогаал шинчилекчизи А. К. Калзан *чаа* салгалдың шүлүкчүлеринге үнелелди берип тургаш, мынча деп бижээн: “Антон Үржааның болгаш *чаа* салгалдың өске-даа шүлүкчүлерниң бир чаартыкчы чүүлү — чыындыларын “бөдүүн” шүлүктөр-биле ажыдып эгелээнинде. Бөдүүн дээрге база кайын тааржыр, чүге дээрге шүлүк чогаалының үнези анаа-ла темазы-биле эвес, а поэктиг шынары-биле хемчээттинер. Үржаа болза шүлүктүң эстетиктиг ролунуң дугайында *чаа* билиншикинге башкарткан. Оон башка ол чыындыларын “бөдүүн” шүлүктөр-биле (чижээлээрге, өрттенген хараганнар дугайында) кайын ажыдар деп”.

Ук шүлүкчүлерниң уран-чечен талантызының, тематиктиг угланышы-кынының хевирлери аңгы-аңгы болуп, боттары аразында дөмейлешпес-даа болза, оларның чогаадыкчы, кижизиг мөзү-шынарында, бүдүжүндө бир-ле ниити шынар бар. Бо аныяктар *чаа* үениң төлээлекчилери азы өске сөс-биле чугаалаарга, партийжи хамаарылга, аңгыларны ылгап көөр көрүүшкүн дээн чижектиг коммунизмниң тергииделиниң үезинде

нептерээн турган үнелелдерден оске, чүгле кижиге ынак чоруктан (гуманизмден) үнгөн үзел-бодалга даянган, туттунган “хостуг чогаадыкчылар”-дыр. Нииитизи-биле чугаалаарга, чаа утка деп тодарадышкын бо-дур. Бо тодарадышкын А. К. Калзацинч чугаалааны “бөдүүн” шүлүктөр деп билиишкинге синоним болуп турар деп болур.

Мындыг билиишкин, чогаадыкчы туруш бистиң чуртталгавыска белени-биле тургустунуп келбээн. Бо бүгү политиктиг, экономиктиг үндезин өскерлиишкиннерниң үре-түшнели-дир. Чүге дизе, бо аныяктарның кижизиг мөзү-шынары болгаш поэтиктиг бодаралы бистиң чуртувустуң иштинде болгаш кижиге төрөлгөтөнниң төөгүзүнде кончук дүвүрээзиниң политиктиг болгаш ханы социал эде тургузуушкуннар болуп турар үеде хевирлеттиниң, быжыккан деп болур.

Янзы-бүрү политиктиг сзу-торелерден аңгыда, чырык чер кырында кезээ мөңгөде өскерилбес, ыдыктыг, үнелеп четпес чүүлдер бар — чуртталга, кижиниң салымы, ынакшылы, аас-кежин, өлүмү. Кандыгдаа чогаадыкчының — шүлүкчүнүң, чурукчунуң, хөгжүмчүнүң ажылының сугады, чемижи ол дег болур. А шинчилекчи кижиге ол ажылдарны сайгарып тургаш, дараазында үнелелдерге даяныр апаар: чогаал бүрүзүнүң эстетиктиг шынары, кижиге ынак чоруктуң ужур-утказы болгаш уран-чечен аргаларының деңнели.

Бо тезиске даянган көөр болза, аныяк шүлүкчүлөргө поэтиктиг чогаадылгазының эң-не кол онзагайы — ниитилелдин амыдыралына идепкейлиг хамаарылгазы, киржилгези, долгандыр турар чуртталганың чажыттарын угаазылап билип алыр дээн күжениишкини. Амыдыралче анаа-ла бир эреңгей, хамаарылга чок көрүүшкүн-биле эвес, харын-даа идепкейлиг киржикчилер болуп, бойдушту камгалап, чарашсынып, ниитилелдин социал болгаш сагыш-сеткил аарыгларын эскерип, бар чедер-четпестерни бичии-даа болза эки талаже өскерттир дээш боттарының үлүг-хуузун кирип турары.

Артур ХЕРТЕК. Бо ат он чыл бичии бурунгаар калбак номчукчуга шоолуг билдингир эвес турган. Ол үеде А. Хертек ортумак школага өөренип тургаш-ла, шүлүк бижииринге сундулуг чораан. Авторнуң бирги шүлүү 1979 чылда “Шын” солунга парлаттынган.

А. О. Хертек 1981 чылда Кызылдың № 2 ортумак школазын дооскан. 1982—84 чылдарда шериг албаны эрттирген. Халажып келгеш, Күрүнениң башкы институтунуң филология салбырының бот-өөредилгелиг студентизи апарган. Шүлүкчү кижиге черле ындыг, сагыш-сеткилин шүлүү-

биле ажыдып, өске улус-биле үлежир. Ол-ла чылдарда А. Хертек “Тываның аныяктары” солунуң чапында “Дамырак” чечен-чогаал каттыжыышкынының кичээлдеринге барып эгелээн. Авторнуң шүлүктери “Шын”, Тываның аныяктары” солуннарга, “Улуг-Хем” альманагынга, проза чогаалдары “Дамырак” чыындыга парлаттынгылаан.

Артур Ойнаар-оолович Хертек 1963 чылда Бай-Тайга кожуунуң Тээли суурга төрүттүнгөн. Бай-Тайга тыва национал уран-чечен эстетиктиг традицияның база бир солун шыгжамыры. Салым-чаяанныг тоолчулар, хамнар, артистер, ыраажылар, даш-чонукчулары ол кожуундан үнгөн. Чаңгыс чер чурттугларының чогаадыкчы байлак, уран талантызы А.Хертектің шүлүкчү салымының оттурунга, хевирлеттинеринге идиг болганы магат чок. Шынап-ла, аныяк автор бодунуң шүлүктеринде чаңгыс чер чурттуглары көдээ ишчи малчыннарының, механизаторларның окур-хевирин, оларның ажылыжин, амыдыралын оюп эртпейн турар. А.Хертектің шүлүктерин номчуп олурарга, “автор кодээниң амыдыралын аажок-ла эки билир-дир” деп бодал төрүттүнүп кээр. Чижээлээрге, “Чуруттунуп артып кагды” (“Дамырак”, II н) деп шүлүүнде кырган малчын ирейниң окур-хевирин кайгамчык чылыг-чымчак, лириктиг хөөн-биле бадьткалдыг дамчыткан.

Кастыктарда өле хыраа шагда дүшкен,
Ханы сыгыг кадыр хаваан угулзалаан,
Хөйүн көргөн карактарда бүдүү чырык
Хөглүү аажок, шолбанналып имистелди.

Номчукчу бо одуруглардан ирейниң көшкүн амыдыралын тода чуруп, харыш-даа кижиги бүрүзү ол ирейниң окур-хевиринден бир-ле ботка чоок кижизин — кырган-адазын, акызын, даайын танып каар. Малчын иш чежемейниң-даа кадыг-берге, чымыштыг болза, шак ындыг ирейлер амыдыралчы соруун салбайн, чонун чемгерип чоруурлар.

“Күскү көрүштү” (“Сарынналдың ырлары”) номчуурга, кайы-бир даг эдээнде аал, кодан хой сагындырып, хемниң саарыының даажы дыңналып кээр.

Кежээ дүшкен, тии чок черде чемирик ай
Хемниң келдир саарыы-биле ошкажып тур.
Хенче-сүрүүм дыштыг өдээн сагынганзыг,
Кедээр аалым чырындыва углап бар чор.

Бо шүлүктүң тургузуу ооң утказын ажыдарынга чедимчелиг болган. Ийи-ийи одуругларлыг алды строфадан тургустунган, эге аяннажылгазы база сагыттыгган.

А. Хертектиң баштайгы ному “Сарынналдың ырлары” деп ат-биле база өске үш аныяк авторларның шүлүктериниң нити чыындызы болуп, 1990 чылда үнгөн.

“Сарынналдың ырлары” деп шүлүктер чыындызы авторнуң бүдүжүнүң ханы лириктиг уян-чымчаан, амы-хуунуң азы ниитилел амыдыралының, бойдустуң өскерлишкиннери-биле тудуш харылзаазын, ынакшаан эр кижиниң сагыш-сеткилин азы патриотчу кижиниң быжыг туружун ажыдып, номчукчуга таныштырар. Ук шүлүктерниң тематиказы аңгы-аңгы-даа болза, оларны бир-ле нити шынар каттыштырып турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, А. Хертектиң шүлүктерин “авторнуң арын-нүүрүнүң көрүнчүү” деп болур.

Авторнуң ол чыындызында кирген шүлүктеринде ынакшыл лириказы колдаан. Ынакшыл, чарлыышкын темазындан чаңгыс-даа чогаалчы, чурукчу, хөгжүмчү чайлап шыдавас. Ол дээрге, амыдыралдың үндзиннериниң бирээзи.

Ынчалза-даа бо авторнуң ынакшыл дугайында шүлүктериниң база бир онзагай талазы болза, шүлүкчүнүң философтуг үзел-бодалдары-биле олар быжыг харылзаалыг бооп, демнежиپ турары.

Бораанныгда күжүгеннээн дилги ышкаш,
Бодум база куспак сыңмас чуртталгадан
Шүүдевишаан, бир-ле чүүлдү дилеп чор мен.
Чүл дээрзин амдыгаа дээр билбес-тир мен.

“Ындыг эвес, мынча ботка могап-шылап,
Ынакшылды дилээн-дир мен” дизимзе-даа,
Бораанныгда күжүгеннээн дилги ышкаш,
Бодалдарым болганчок-ла чимзенир-дир.

А. Хертектиң баштайгы ному болур “Сарынналдың ырларын” “Манашкын” деп шүлүк ажыдып турар. Лириктиг маадыр — Афганистандан бодунуң ынак эжин манап турар аныяк кыс.

Афганистанга дайынның хайында муң-муң аныяктар амы-тынындан чарлып, бертик-бежел бооп артканнар. А. Хертек база ол салгалдың төлээзи, ынчангаш бодунуң үжилери, эш-өөрү болур оолдарның ындыг ырак, хары чуртче дайылдажып чоруп, оларның ада-иелериниң, ынак кыстарының дүвүрелин, ыы-сыызын, кижини төлүн херек чок черден өлүмчө дорт чорудуп турган арын-нүүр, кээргээр сеткил чок политиктерге килеңин

көрүн чурттап эрткен. “Манаашкын” дээрге чаңгыс эвес тыва кыстың дүвүрели, чүрээнин аарышкызы.

Бо шүлүктүң поэтиктиг шынарының ажыгтынарынга шүлүктүңүң шилип алган хемчээли (он ийи ажыг үнүг дөртөөн одуруглар) дыка таарышкан.

Хүрегелдей сарыг чечээ шагда хадып,
Күскү хаттар аштаан ыт дег улуп турда,
Албан хаар дээш, Афганистан хары черже,
Айым, хүнүм, шолбаным сен аъттаныптың.

Ийлээр чыгаан сеткилимниң чалар одун
Изиг ишке чавырып ап келдим, эжим.
Имиртиңде хову шөлден чанып ора,
Идегелим күштүг ырын ырлап чордум.

Деңиселгелери чечен, езулуг тыва аянын: ай (хола папта доңуруп каан суг дег ак); булуттар (хоюг чоок дег); күскү хаттар (аштаан ыт дег улуп турда). Лириктиг маадыр бодунуң ынак эжин Айга, Хүнге, Шолбан сылдыска домейлээн.

Черле ыпчаш, А. Хертектің шүлүктеринде-даа, проза чогаалдарында-даа философтуг угаадыглар өзек бооп колдаан. Чуртталга, өлүм, хилис барган үелер, чидириглер, аныяк шааның частырыглары дээн чижектиг бодаалдар шүлүкчүге амыр-дыш бербес. “Өлүм”, “Өлгөн хава чанынга бодал”, “Чигзинигниң чылдарында”, “Сеткилимниң оожургал чок бергезин аар”, “Салым-чолум хемежиги”, “Веранда” дээш он-даа оске “Сарыннаалдың ырларыңче” кирген шүлүктөр кижиги бүрүзүн дүвүредип, арын-нүүрүн оттуларыңга бир-ле идигни берип турар.

“Веранда” деп шүлүүнде автор амгы үениң аныяктарының мөзү-шынар, сагыш-сеткил талазы-биле хоозураашкынын, бистиң ие-черивисте нептерээн кем-херек үүлгедиишкени, арагалаашкын, угаан албаарадыр чашпан тыртар чорук дээн чижектиг социал аарыгларывысты тода көргүскен. Чеже санныг аныяк-чалыыларывыс араганың хайындан коргунчуг үүлгедиишкіннерни кылып, кижиги амытанның ыдыктыг адын аткаар октап, шийттирип, кара-бажыңче кирип, аныяк-чаш чуртталгазын чидирип турарын сагындырып кээр.

Ажытталгаш, дидим кирип,
Аксы ажык араганы
Ажырганып, койтулады ижиңгер мен.
База катап өртемчей чер

Базар, баар чок кызыы апаар,
Бастырызъңза, бодуң кемиң, орук чайла!..

Бөзүр хана, бектиг эжик
Богүн мени хүрээледи.
Чалыы үем, каяа мени адып кааптың?
Шаараш демир көзенекте
Чайгы айның овурунче
Шагжок караам көөрүңче чалданы-дыр.

Карак чивеш аразында кылган чаңгыс-ла частырыы, үүлгедии аныяк
оолдуң салымын үрөп-будап каан.

Чалыы назын көвүк чалгыы
Хары эрик унундува
Салымымшы кээргел чок шывадапты.
Харылзаам чок делегейже
Харыксыраан сеткил-хөңнүм
Кажан катап эглип кээрин билбес-тир мен.

Бо шүлүк алды одуругларлыг алды строфалыг. Эге аянажылгазы, чамдык строфаларның үшкү одуругларының хемчээли ылгалып турар. Үшкү, алдыгы одуруглары он ийи, он бир, а арткан одуруглар сес ажык үннерден тургустунган. Авторнуң ажыглаан хемчээли шүлүктүң лириктиг хөөнүн улам күштелдирип турар.

Кылган частырыындан ийикпе, азы амыдыралдың эзининден ийикпе, аарыг-аржыктың хайындан-даа бооп, чүге-ле ийик, чырык өртемчей кырында кара чааскаан артып калган кижилерниң сагыш-сеткилин ажыткан “Өлген хава чанынга бодап”, “Чигзиннигнң чылдарында...” деп шүлүктер номчукчунуң хөөнүңге дээптер.

Тываның төөгүзүнде ам-даа долүзү-биле чедир шинчилеттинмээн 1930—1950 чылдарда болуп турган политиктиг репрессиялар темазын А. Хертек оюп эртпээн. “Сарышалдың ырларындан” “Сөөлгү дүн” деп уран-чечен аргалары болгаш утка-шынары-биле авторнуң чогаадыкчы чедишишкини деп санап болур шүлүүнде, политиктиг репрессияга тава-рышкан херектээн кижиниң шаажылаал мурнунда чуртталгазының сөөлгү шактарын чуруп көргүскен.

...Сорук кирип, мага-бодум күжү чаа-ла четчип орда,

“Чоннуң каржы дайзыны” деп нүгүл-хайга таварышкаш,

Колыманың карак четпес, чиндиргей соок таскылынга
Хонуум саап, үүлем каргап, чурттап келдим.

Хой-ле чылдар элчип-селчип довунчүктөн чуулза-даа,
Ковей шооча адаан орта ачылыг шын чажыртынымас...
Ылчап харын назынымда ыглап тотпээн караам чажын
Ыржым кудай торээн черим хорзунүччө чажар болзун.

Бо шүлүктү помчаан, помчукчуңуң чүрээ аарып, ол кадыг-дошкун чылдарда актыг черге амы-тышыңдан чарылган сая-сая кижилерниң үүлэсин бодап, угаан-сагыжы саргып кээр. Мында ол херектээнниң ызыгуур-соогун тода айытпаан-даа бол (орус, тыва, эстон-даа болуп болгай), бо шүлүктү А. Хертек актыг черге шаажылаткан Тываның төлөптүг оолдарыңга тураскааткан деп болур.

Ук шүлүктүң утказын ажыдарда авторнуң ажыглааны уран-чечен аргалары, деңселгелери (“яңгап кыстың караа дег”), эпитеттери (“сонуургачал, кыжыраң ай”, “Колыманың карак четпес, чиндиргей соок таскылынга”, “назынымда ыглап тотпээн караам чажын”), метафоралары (“хонуум саап, үүлем каргап, чурттап келдим”, “ышкаш долган хорээм иштиң”) дээш оон-даа өске состери, интонациялары чедииншкиниң болуп турар. Строфалары чадаланчак одуруглардан (он алды ажыг үннерден) тургускап хемчээлдиг. Сергей Бүрбүнүң ажытканы бо хевирни аныяк авторнуң чедииншкиниң ажыглаанын демдегеп айтыры чугула. Чүгө дээрге ол тыва шүлүктө эң берге хевирлерниң бирээзи.

Амгы политиктиг, социалдыг системапың бир улуг чедииншкини чогаадыкчы кижиниң үзел-бодал-биле хостуу болур. Моон мурнунда ышкаш национализмге буруудаттырар, национал культуразын куду деңселге үнеледир чорук коммунистиг системапың херечизи бооп тоогүдө артып калган. А бо аныяктар национал культуразының, дылының үнелекчилери, кадагалакчылары болуп, чаа уран-чадага көстүп илсэрээннер. Олар кандыг-даа чоңуң чүгө бот-тускайлаң национал культуразы, дылы бүгү кижини-торелгетенниң сайзыралының далайга дамды дуза дээн ышкаш киржикчизи, тургузукчузу деп чүвени дыка эки билерлер.

Авторнуң “Космополитке” деп шүлүүнде боттарының үнген дазыл-дамырып, торээн дылын, национал мөзү-шынар, аажы-чаңчылын уткап, кандыг-даа культурага тода хамаарылгазы чок улустарны сойгалаан.

Күштүглерниң идиниң чылап,
Нүгүл-биле хырным дүптөп

Чаңчыкпаан мен.
 Күжүгөн дег “үңгүр” дилеп,
 Нүүрүмнүң чаптынганын
 Сагышмас мен.

Салым-чолум чегей-дир деп,
 Шаагдап кээрге чонум бактап,
 Көгүвээм мен.
 Самдаралды, түрөгделди
 Чааскаан эвес, хойүм-биле
 Көргөн-даа мен.

Ийе, мында сойгалап, шүгүмчүлөп турар чүүлдер бистиң амыдыралывыста кайы көвей турган. Ылаңгыя совет “баштыңчылар” бо талазы-биле бурунгаар депшилгелиг турганнар. Бир-ле кижини торээн дылын кандыг-ла бир чылдагаан-биле билбес, а оскези бодунуң национал культуразындан, тоогүзүнден оспаксыраар, а чамдыкта харып-даа бодунуң аймак-соөгүн оске чошнар аразынга чажыраар-даа кижилер бар. Ылчалза-даа бо шүлүктүң адының утказынга хамаарыштыр оске бодалдар барын айтыш кагза артык эвес боор. Чүге дизе, “космополит” деп сөстүң утказы амгы бо үеде элээн оскерилгеш, ажыглаарының аргалары көвүдөп, утказы алгаан. Чижээлээрге, мындыг байдал база туруп болур. Кандыг-бир кайгамчык талантылыг чогаалчы, музыкант, чурукчу, артист, эртемден дижик, бодунуң национал культуразының төлөптиг төлээни болбушаан, бүгү делегейниң чопнарының культуразынга салдарлыг, хамаарылгалыг болур. Кандыг-даа уран чүүл универсалдыг, интернационалдыг ужур-уткалыг. Ол улустарны база “космополиттер” деп болур.

Кижини бойдуштуң төлү. Тыва кижини каас-чараш торээн черинге, бойдузунга чүдүп чораан. Амгы үениң база бир чидиг айтырыгларының бирээзи — бойдус камгалалы. Арын-пүүрлүг, шынчы, бурунгаар депшилгелиг интеллигент кижини ол айтырыгдан ойталап шыдавас. А.Хертек бодунуң шүлүкчү, журналист ажылдарында ол айтырыгны черле кагбайн, чидии-биле, сагыш-сеткилиниң ханызындан кодүрүп келген. Ол дугайын чаңгыс Шивилиг аржаанының дугайында “Дириг сен бе, Шивилиг?” деп чогаалы безини бадыткап турар.

Бо чогаалдың жанрын автор боду элегия деп санап турар. Ук чогаалдың эге одуруглары безини амы-хуунуң эң-не эргим, уян, дээди ынакшылы дег: “Чажыым чажып, саңым салып, йөрээп чорааным

Шивилим, ам-даа дириг сен бе? Артыжымның айдыс чыды кудай-дээрже кунгталып үнүп турда, сеңгээ мынчаар чалбарып чордум чон. Ону таап кайып уткан деп сен...”

Бо чогаалда авторнуң ажыглааны уран-чечен аргалары — эпитеттери, деңселгелери дээштиг, дылы чараш. Мында чүглө бойдус камгалалы, Шивилиг аржаанының каас-чаражып мактаан эвес, социалдыг болгаш харып-даа политиктиг айтырыгларны кодүрүп турар. Ол үеде тергииден турган чүглө чаңгыс богүнгү хүнү бодан, карак чаап ажылдап, чурттап келген политиктиг болгаш экономиктиг тургузугнуң дээш чогуң, тыва чон бурунгу ада-өгбелериниң ыдыктыг чаңчылдарын уттуп, оскээртеп келген чиижең кижилериниң салдарынга алзып, арагага холезилеттирип турарып автор буруу шаап, чүрээниң ханызындан сагып-сеткилин ажыдып, төрөөн черинге ынакшылың илереткен. Соолгү одуруглар помчукчуларның бүзүрелин оттуруп, чаагай сорукут кирир: “Ээ, мээң хайыралыг Шивилим! Ам-даа дириг-дир сен аа? Бойдуштуң чаяап бергени агаарып тынып, дириг чораап, сен дээп дүвүрөп, муңгарап, килеңчеп, демисежин артар сен. Мээң демиселимге кудай-дээр, агаар-бойдус, улус-чон дузалажыр болзун. Ынчан биске чүү-даа коргунчуг эвес. Дагы безин оруувустан чайладып, кажыктай согунтарынга белеп бис. Чүглө меңгээ ундаравазының, чоҗемезиниң күжүп бер, оо, мээң күчүлүг Шивилим!” Бо чогаалды шынап-ла авторнуң “сеткилиниң ызы” деп болур.

Авторнуң ынакшыл лириказынга хамааржыр шүлүктеринде бир чаңгыс, дөмөйлөниккек утка бар ышкаш сагындырар. Ол чүл дизе, бо шүлүктөрдө ынакшыл харыы чок, азы чок-ла болза, ышкындырган болуп турар. “Харыы чок чагаалар”, “Сеткилимде оожургал чок бергезин аар...”, “Дүлелерде хаалгам соктап кээп чордуң...”, “Оттурба даан”, “Кым деп сени кыйгырайып”, “Чоруй бардың. Туман оттүр дурт-сының...”, “Серенада” база ол ышкаш “Дистинчек сопеттер” дээш өске-даа шүлүктөр.

Ол шүлүктериниң аразындан утказы билдингир, сөзү четче болгаш хемчээл талазы-биле таарышкан чедимчелиг шүлүктөр бар. Чижээлээрге, “Харыы чагааларда” кыс кижиниң эмин эрттир чопшүл, турум эвес чоруун, үргүлчү чүглө ынак кижизиниң сонуургалы, амыдыралы-биле чурттап, “тынып”, бодунуң амы-хууда чоргаарал чогуң коргүзүп, лириктиг маадырын доңгун, кадыг бижээн. Чуртталгада ындыг чижектер кайы ковей. Херээжен кижиниң кызыгаар чок чопшүлү база эки чүвөгө чедирбес. Чүү-даа чүвө ой-хемчээлдиг. Ынакшылга-даа “чалча” халаалыг.

Салгын-хатка ойлаттырган каңмыыл ышкаш,
 Чалчаларзыг чөпшүлүннү билбээн чордум.
 Аравыс чоок. Ынчалза-даа ынакшылдың
 Аагын бистер ийи ацгы хүлээр-дир бис.
 Хамаарылгам сеңгээ шагда өскерилген,
 Каш сөстүг чүглүг бижим доңгунун көр.
 Чалча биле үймээнчи ийи кайып тааржыр —
 Чарлыышкын-на сеткиливис оожуктурзун.

А. Хертектиң проза чогаалыга хамааржыр “Оолак”, “Караңгы чүнү-даа чажырыптар” деп ийи кыска хемчээлдиг чечен чугаа жанрынга тааржыр чогаалдары “Ак-көк хемнер” деп чогаалдар чыындызынга 1993 чылда үнгөн.

Бо ийи чогаалдарның кайызының-даа темазы дөмөй — кижиниң арып-нүүрү, мөзү-шынары. Мында база-ла автор бодунуң тематиктиг шиилишкенинге шыңчы болган.

“Оолак” деп чечен чугааның сюжеттиг хөгжүлдөзү тода болгаш аажок таарымчалыг. Угааны четпес аныяк кижиниң сагыш-сеткил делегейин, аажы-чаңын чылыы-биле бадыткалдыг дамчыткан. Мында автор тыва кижиниң психологиязын, мөзүзүн, аажы-чаңын дыка шын чуруп көргүскөн хевирлиг. Тыва улус черле ыңдыг, өг-бүлөзинде бир-ле кемниг, угааны арай четпес төл бар болза, оозун чектевес, багай чаңналас, аажок эргелиг остүрер, азыраар. Ындыг кижилерни база бир тускай улус кылдыр санаар.

Автор бо чогаалында кижиниң кижизиг мөзүзү, шыңчызы, ак-сеткилдии ыяп-ла каң-кадыындан, угаан-медерелиниң бүдүн-бүрүнүндөн хамаарышпас дээрзин бадыткаарын оралдашкан. Каң-кадык угаан-медерели четче, арагачы Хүрең-оол бистиң үениң база бир херечи демдээ болган. Бистиң амыдыралывыста ыңдыг “хүрең-оолдарны” чечени-даа тып ап болур бис. Арагачы, чалгаа, мегечи, кижиниң нүүрүн ышкынган маңгысталчак амытаннар бар. Өске кижиниң амы-тыныш камгалаар хамаанчок, боттарының ажил-агыйын, ажы-толун безин олар харыылап шыдавастар.

Ийи дугаар чечен чугаа (“Караңгы чүнү-даа чажырыптар”) кижиниң амытаның сагыш-сеткилинде кандыг-кандыг четпестер, чажыттар барып ажыы-биле көргүзүп, номчукчунуң хөөнүңгө дээптер. Чурттаалга деп чүве ыңдыг кончуг каржы, кээргел чок. Эрге-дужаал, акша-төгериктиң салдарынга чамдык кижилер безин төрөөн незинден ойталап кааптар.

А. Хертектің чогаадыкчы салым-чаяаны байлак болгаш япзы-бүрү талаалыг. Чидиг состүг, чиге сөглээр журналист, публицист, уянгылыг лирик болурундан аңгыда, ол бодунуң күжүн проза чогаадылыгына болгаш чечен чогаал критиказынга шенеп чоруур. Тыва поэзияда чаа кирип, быжыгып олурар чоон чүк улустарындан үлегерлеп алганы рубай, газель дээн чижектиг жанрларының дугайында аналити кылып, парлаткан.

Журналист А. Хертектің эң шыырак профессионал талазы болза, аналитиктиг сайгарылга кылыры. Медээ бүрүзүнүң аналитиктиг сайгарылгазын журналист кижиге кылып, оон баш удур бир-ле бодалды үндүрери ам бо үениң парлалгазының база бир чаа жанры апарган деп болур. Даштыкы парлалгада ук шынар эргежок чугула турган болза, ам бистиң амыдыралывыста чаа чүүл, чаа байдал деп болур. Бодунуң назы-хары аныяк-даа болза, журналистика талазы-биле байлак дуржулгазы А. Хертектің база бир чедииникини.

Чогаадыкчы кижиниң сагыш-сеткили ажыл-амыдыралы-биле чаңгыс достүг, бот-боттарының аразында сырый холбаалыг. А. Хертектің хүн бүрүде мергежили болур журналистика, ооң сагыш-сеткилинге дээп, шүлүк бижириинче ыдалап, улуг идигни бериш турар дизе хооредиг эвес боор. Ол болза шүлүкчүнүң чогаал бижирииниң база бир онзагайы деп болур.

А. Хертектің ковей санныг публицисттиг статьялары, очерктери, интервьюлары номчукчуларның сонуургалын хаара тудуп, сагыш-сеткилин оттуруптар. Чижээлээрге, “Өңнүүвүс азы дайзынывыс сен бе?”, “Кул болурун күзээр сен бе?”, “Горбачев дугайында амы-хууда бодалдар” деп статьялары, “Хүн-ноян Буян-Бадыргы”, “Бодап, бодап оарарымга, бодум чоңум эргим-не ийин...” деп очерктери кижилерни черле тоомча чок арттырбас. Ол бүгү журналист, шүлүкчү Артур Хертектің чүрээниң аарышкызы, идегели, чоргааралы-дыр.

НОМ БОЛГАШ НОМЧУКЧУ

НОМНАР, КАЙДА СИЛЕР?

Тываның ном үндүрер чериниң соолгү ийи чылда парлап үндүрген номнарының даңзызып парладывыс. Ном үндүрүлгезиниң чылдан чылче кызырылып олуарын ооп кончуг тода көрүп болур. 1997 чылда, 1996 чылга бодаарга, барык үш катап эвээш ном үнген! Ооң кадында көдээ номчукчуларга бо номнар, ылаңгыя эрткен чылда үнгеннери, калбаа-биле четпээн. Ном тарадып садар система буурап дүшкени кончуг багай салдарлыг болуп, тыва культураның чарылбас төп кезээ болур тыва чогаал биле номчукчу чоннуң аразында харылзааны үзүп турар. Бо номнарны Кызылдың чурттакчылары болгаш кожууннардан аалчылар Ном үндүрер черниң бодундан дорт садып ап болур: Кызыл, Щетинкина-Кравченко кудумчузу 57, ийиги каът, тел. 3-22-12.

Ол ышкаш “Улуг-Хем” сеткүүлдүң чаа дугаарларын база ол-ла бажының бирги кадындан садып ап болур силер (тел. 3-34-60). Тыва номнар, сеткүүлдер-биле ужуражыр оруунар ак-ла болзун. Тыва чогаалчыларының угаан-бодал, сеткил-сагыш хайыразы силер бүгүдеге чедип, чаагай белек болзун!

ТЫВАНЫҢ НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИНИҢ ПАРЛАП ҮНДҮРГЕН НОМНАРЫ

1996

М. Дуюнгар. Холегелер. *Чечен чугаалар.*

М. Өлчей-оол. Сеткилдиң хөөннери. *Шүлүктер.*

К. Кудажы. Уйгу чок Улуг-Хем. т. 1. *Роман.*

Б. Чюдюк. Мөгө-Демиртең. *Шүлүктер. Тоолдар.*

Э. С. Гарднер. Улуур ыт. *Тоожу.*

- Д. Куулар. Кыс-Халыыр. *Тоолчургу чугаалар.*
 Ч. Чүлдүм. Тевек. *Чечен чугаалар.*
 В. Саган-оол. Ырым — чалгын. *Шүлүктөр.*
 Н. Куулар. Даңгына. *Шүлүктөр.*
 Ары-Хаан. Улустун аас чогаалының тураскаалдары.
 О. Сувакпит. Тыва уруглар чогаалы. *Бирги кезээ.*
 Ч. Ондар. Карманымда чүү барыл? *Шүлүктөр.*
 И. Ю. Бадра. Мого Күдерек. *Роман.*
 Д. Донгак. Черим соңу, сеткил ыры. *Шүлүктөр.*
 К. Маснык-оол. Чүректе хаяаланган чырык. *Чечен чугаалар.*
 В. Хомушку. Мончарлыг киж. *Шоодуглуг чечен чугаалар.*
 Б. Маады. Ыдык доң. *Шүлүктөр.*

1997

- Э. Донгак. Эрлик оран кирген келдим. *Тоожулар, чечен чугаалар.*
 А. Үержаа. Ынак-тыр мен. *Шүлүктөр. Чечен чугаалар.*
 З. Байсалова. Сураc. *Тоожулар, чечен чугаалар.*
 Ч. Чочагар. Барлыкка йорээл. *Шүлүктөр.*
 Ю. Кюнзегеш. Бодааларым бодаралы. *Шүлүктөр.*
 Ш. Сүрүңмаа. Хан-Шилги аъттыг Хайындырыңмай Багай-оол.
Тоол.
 С. Донгак. Ээн ховуда сырын ыглай-дыр. *Шүлүктөр.*

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

УТТУНДУРБАС АТТАР

Бо чылдың март айда Тываның ийи сураглыг чогаалчы оглу: Леонид Борандаевич Чадамба (март 18-те) биле Салчак Өдөкеевич Тамба (март 15-те) оларның төрүттүнгенинден бээр 80 чыл ою болуп эрткен. Тываның төөгүзүндө эргилделиг үеде төрүттүнгөш, ТАР үезинде медреселдиг кижилер болуп боттанган, Советтик Тыва үезинде амыдыралын чурттап эрткен; ол үениң депшигелиг үзүлдиг улузунуң санынга кирген, хой талаалыг ажыл-ишти кылып чорааш, чүнү мурнай шыырак чогаалчылар кылдыр бодун бадыткап көргүскен, мөңгө үеже орук-кокпаны ооң-биле изээн бо ийи чогаалчының 80 харлааны — бистиң тыва чогаалдың төөгүзүндө тураскаалдыг онзагай болуушкун. Уттундурбас аттарны катап сактып, оларның шүлүктерин болгаш дараазында чогаадыкчы салгалдың улузунуң сактышыкынның, сайгарылгалыг бодалдарын парладывыс.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ООҢ ОТ-КӨЗҮ МЕНЧЕ БАЗА...

Сактып олураарымга, Чадамба чогаалчыны мен эң-не баштай Суг-Аксынга 50 чылдарның төнчүзүндө көргөн кижилер бооп-тур мен. Төп черден чогаалчы келген дээш, интернат өөреникчилерин столоваяга чыгый каапкан. Чолдак сынныг, шериг өңнүг китель кеткен, бажын бокстай таартып алган шевергини сүргей, сарыг эр “Салым-угаан” деп шүлүүн онза уран көдүрүлүшкүн-биле, ындында-ла кызыл арнын өрт дег улам-на кызыды кыптыгып чугаалаанын амдыгаа дээр утпаан мен. Шүлүк деп чүвениң хуулгаазын сорунзазын эң-не баштай дендии магадааным ол. Хөөкүйнүң сеткил-чүрээниң от-көзү мээң ынчангы чалыы чүрээмче шак ынчаар чаштай бергени ол.

Ооң соонда чогаалчым-биле үр үс эрткенде, бо хоорайның Гагарин кудумчузунга мырыңай кожа чурттап турган бис. Ам Тываның күрүне университединиң профессору Доржу Куулар-биле 1975 чылда “Кыс-Халыыр” деп тоолчургу чугаалар номун үндүргөш, ында ол үениң идеология ажылынга таарышпас чамдык чогаалдар ужуң обком бюрозунга айтыртыр апарган бис. Редакторувус Чадамба-ла болгай, хөөкүй “бурууну” бистиң-биле кады чүктеп үнген. Улуг кижиден човаң-даа турган бис. “Хей чүве-дир, ол номуңар дыка дүрген тарай берди, улус-чон дыка соңуургап тур ышкажыл, кортпаңар, оолдар, “Кыс-Халыырже” халчы бердиңер силер” деп баштактанып, бисти хей-аът кирип каап.

Уруглар чогаалын чамдык шингээчилер “азырал поэзиясы” деп адааны аптаа эвес. Чадамба мээң үс-чергежилеримниң сагыш-сеткил культуразын азыражып өстүргөшөрүниң бирээзи. 30—40 чылдар үезинде ооң ооредилге номнарын чогаатчып турган ажыл-чорудулгазы алызы барып уруглар чогаалчызы кылдыр мергежириңге улуг салдарны чедирген деп бодаар мен.

Чаяан төрөөн идер чалыы салым-угаан,
Чалгаа чокка салып олур, белең чор мен.
Чажывыстан хөөрөшпейн, хөглөшпейн,
Чамбы-дипке кажан, каяа эдержиң бис!

Чүге мынчап кудаан ышкаш, аскаң, улаан,
Чүнү бодап чорааның ол, аныяк угаан?
Чүрек-сагыш далай ышкаш чалгып, соң тур,
Чүглүг куш дег далай, дагны дескинээли!

(“Салым-угаан”, “Ч.Ч.” ар.82)

Эртем-суюлче чүткүп, чаа үениң эзиниңге соруң кирген Чадамбаның романтиктиң чогаалдары бо үеде безин уран соруун салбаан. Леонид Бораңдасевич уругларның караа-биле коор, сеткили-биле кады сеткиир — езулуг-ла ол буяның үүлөгө чаяттыңган чогаалчы. Ылаңгыя хөглүг (мажорлуг), баштак ритмге ооң эки шүлүктөрүн бо үеге таарыштыр ишлп, уругларга катап чурук-хорүү-биле үндүрүп сөңнээри чугула.

Күжүгөн деп
Хүргүл-бора
Хүнү бадыр
Күжениң кээр.

Чүвениң оңу ооң шимчээшкини-биле каттышкаш, окур-хевирин улам диригжиди ооскүдүп, хоглуг аянче кирип турганзыг, чогаалдың иштики каракка көзүлбес уран куюму бо-дур. Ындыг бүдүш ооң чогаалдыкчы тывыжынга бурунгу тожу өгбелеринден салгал дамчып келгензиг.

Чогаалчы кижиниң хепзиг дыңнадыы безин бир-ле ыраажы куштуң медээзи дег, сагыш-сеткилге олчаан артып каар, биске ол бир-ле ажы-дыышкын-биле домей солун. Ооң “Аян-чорук” (Кызыл, 1980, ар.116) деп номундан Тожу дугайында элдеп солун бүдүн тоогуну билип алыр бис:

—Бо хол дугайып биске чугаалап берип көрүңерем, ирем—дижип, уруглар оон дилээн.

Ирсей чагам дивээн.

—Тожуда холдер-ле хой. Тожу хол—оларның эң улуу. Бистиң районувусту бо холдун ады-биле Тожу дээр—дээш, хоочун тоогуп эгелээн. —Шаг-шаанда бо холге бир черден ивилик аал кожун кээн хонуп алган чүве-дир. Бир эртеп улус коорге, холде Тош деп улуг аң эштин турган. Бо холдун ээзи ол-дур дээш, улус аңаа чүдүп, тейлеп эгелээн. Оон бээр-ле холдү Тош деп адай берген. Чорза-чорза, Тожу хол дээр апарган. Ынчангаш бо районну Тожу деп адаан чүве-дир. Бо холдун алыс ады—Азас эвес, Тожу. Азас дээрге, бо холче кирип аккан тайга хем-дир. Шаг-шаанда ивилик улус элдептиг ас көрүп каан чүве-дир. Оон ол асты аза ас дижи берген. Аза ас деп ийи сөс каттышкаш, Азас болган. Ынчангаш ол хемни Азас дээн чүве-дир. Чооктан бээр-ле бо бүгү чараш чагай черни, та чүге, та адаарга эптиг болурга, Азас дижири апарган улус бо...

Чогаалчының артып калган ажы-тол салгалын шинчилээри дээрге, психологтарга, генетиктерге хамааржыр тускай улуг тема турган боор. Өвүрнүн Торгалыг суурда чурттап чоруур ооң Калим деп башкы огу ачазынга домей-даа болза, улуг угбазы Любовь Борандаевна ышкаш, чыткан хой тургуспас холчок томааныг, топтут эр.

Чаңгыс өгнүн ажы-толү чеже-даа хой болза, оларның аажы-чаңы аңгы-аңгы. Уруглар театрының режиссеру Айлаана акызынга бодаарга, кайгамчык чазык, оде-чара. Ол ачазының иштики мозу-бүдүжүн дозээн чогаалдыкчы салым-чаяаныг киж. Бичин уругларга шии тургузар талазы-биле элээн сураглыг режиссер. Эпти-ле бо чогаалдыкчы дилээшкинде холзээн чоруур күжүр чүве. Өгбелерниң эки чолун эдерери — ол улуг буян.

Токаның композитор оғлу Володяны мен хуумда дыка хүндүлээр мен. Ол ачааның чүглө бажын кедип алган эвес, а чогаалчы мөзү-бүдүжүн хандыр дөзөөн эр. Хогжүмнүң омур-хевириң дамчыштыр ооң бодаары, улуг чурукчуга домей, төрөөн Тывазы болган ооң кижилериниң сеткил-байлаан үүжөлөөн хой үшнерге чаңгыландыр сиилбиттинген уран тоожулар, поэмалар болбас ийикпе. Мындыг кижилер аразыңга кижиканчап ядыы сеткилдиг болур боор, силерге мен хөлчөк өөрүп, чоргаарланып чор мен, чогаалчы өөрүм.

Леонид ЧАДАМБА

Хоң-Шөл

Ыдык-Тайга кырын орта үнүп келгеш,
Ырак-ырак харап тур мен:
Ышкамзыраан ак-көк хемнер аразында,
Ынак торээн Хоң-Шол чуртум, көстүп тур сен.

Аныяк чаш хадыңындан ааткыыш чазааш,
Авам мени аадып орган,
Ацын, балыян, айын, безин хеңмелээштиц,
Ацчы ачам хырным бортап,
Ашты-чутту ажып эртип, ажаап чораан.

Төрүттүнгөн чыдар өөмнүң алажызы
Тожектелип төнө берген
Тоогүнүң бижий ышкаш көстүп туру.
Торе солчул, барган шагын
Тоогү меңзэ чуруп, шыйып сөглөп туру.

Ацган барган черлик шагны сагынгааш чоор —
Авац-ачаң алгаш барган.
Өөр чок мал дег өскүс калгаш, өглер кезип,
Аалдар кезип, аштап, түрөп,
“Өске-хары, аза-буктуг” диртип чордуң.

Думаа-ханаа човалаңдан арбан чонуң
Турбас кылдыр удуп калган.
Турган малы ээзиреп, чиилешкен
Тураскаал дег Хоң-Шол чуртка
Дуруяалар кыңгырадыр эдип турду.

Дүне, хүндүс эзим-шынаа ужу-кыдыын
Дүүңгүр даажы уюк турган,
Түрегделдиг, ыы-сыылыг барган шагны
Дүшке безин кирбес кылдыр
Дүңчөк ханы тамыдыва хооп каан бис.

Аваң, ачаң авыралдан, чажыын чажып,
Аас-кежиин сурап чораан

Алдын-Хөлдүң, Хоң-Шөл шынааң ам бо-дур көр:
Аңчы арат хүнү хүннээп
Ачы-күштүг колхозчулар чурту болган.

Аъттыг чоруур чинге орук бүдүп калган.
Совет Хоң-Шөл хүннээректиг кыры-биле
Самолеттар дириңейнип,
Малгаш, шалбаа чыткан черлеп
Машиналар караңнады маңнажып тур.
1944

АЗАС

Ажыл-ишчи
Херээм доостум.
Азас хөлдө
Кежээ дүштү.

Алдын сорлуг
Кызыл хаяа
Азас холдүң
Кырын шыпты.

Хөлдүң кырын
Көрүп четпес —
Хойге, чонга
Хоөрөп ханмас.

Дээрниц кыдыы,
Холдүң кыры
Дески херген
Кожеге-ле!

Дооза чүве
Тоолда ынкан —
Торгу-маңнык
Тоннапшыты.

Азас холдүң
Чалгыглары

Амыраан дег
Чайышналды.

Энерелдиг
Эргим холүм,
Чараш кырлаң
Чалгыш келем.
1959

ЫНАКШЫЛДЫҢ ДҮНҮ

Сырынналган чайгы дүннүүң
Сыгыргалар ырлашкылаан экизин аар.
Шынчы ынак караң ышкаш,
Сылдыстарның чүгүргүлээн чаражын кор.

Арга, хову айга чыраан,
Айлаң-куштар ырын дыңнап таалап туру.
Алды, үстүү суурларда
Апшыктар хоглүг ыры куттулуп тур.

Түмөң сылдыс аразындан
Дүңеки ай харап туру, көрөм сарыым.
Айдың дүңгө бадылаткан
Арыг-шынчы ынакшылды утпаал, сарыым.

Эриг баардан уштуп алган
Эчис шынчы сөстөривис берингтивис.
Эргим ынак Төрээн чуртка
Эргеленип, хоглүг-омак чурттаал, сарыым.

Арыг-аргаа чаңгыланган
Апшыктар үңүн улай ырлаал, сарыым.
Алды, үстүү суурларда
Апшыктар кезжээниңге бараал, сарыым.
1941

ООН ҮРҮ ӨТКҮТ, ЧИДИГ ЧҮГЛЕТТИНГЕН

Салчак Тамбаның ады тыва уран чогаал парлалгага көстүп келгени- биле барык деңге номчукчуларга билдингир апарган. Бир эвес чүвениң ак, каразып шыны-биле чугаалаар болза, Салчак Өдөкеевичиниң салым-хуузу арай берге байдалга эрткен чогаалчы деп бодаар мен. Тыва Арат Республика Россияга 1944 чылдың күзүнүндө каттыжып кирерде, сурагып “Доңгада кадыктың” автору ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү турган. Тывалар ССРЭ-ниң хамаатылары апарганда, кежигүн чогаалчылар ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери кылдыр шилчий бергенер. Тамба чогаалчы кежигүн болбаан, олгүже дээр аныяктар аразынга санадып келди.

Дортен чылдарда АРН ТК-ның Пленуму бе азы ТАР Биче Хурал сессиязы бе, “ТАР-га мал ажылып моон соңгаар сайзырадыр хемчеглер дугайында” деп айтырыгны чугаалашкан. Аңаа С. К. Тока илеткелинге мындыг шүгүмчүлөлдү кылган: “Каа-Хем кожуунуң улуг мал эмчизи Салчак Тамба ажылып сайзырадыр орунуга, хадың холегезинде олурупкан чогаал бижип олурар-дыр”. Маңаа кандыг-даа эвес, шүгүмчүлөдип турар кижиниң ат-сураа чогаалга делгереп олурганы илдең-дир. Парлалгага көстүп келген дораан-на номчукчуларның кичээнгеийинге барган “Доңгада кадыкты” автор 1943 чылда бижээн. 1945 чылда оон “Койгун-хам” деп шүлүү ыңчангы аныяк тыва поэзияга база бир онзагай кылдыр көстүп келген.

Бедик, чавыс даглар арны
Белинге кири берзенипкен.
Ортулукта ак хар “ирей”
Ондоп-остап ыглап чыткан.
Элдер казып, карандылап,
Эрий берген хаактар карттап,
Халып чораан койгун көргөн,
“Хамнап көр” деп “ирей” дилээн.

Бо одуругларны чүглө үжүк караа таныптар апарган номчааш, час келирге-ле койгун хамнай берди дижиң, улустуң чугаалажыры тоолу сагыжымга кирип келир. Улустуң аас чогаалына үндөзилеп бижээн шүлүк бодунуң онзагай талазын кажан-даа ышкынмайын чорууруп богун көрүп тур бис.

Салчак Тамба 1918 чылдың март 15-те Каа-Хем кожуунга төрүттүнгөн. Мээң мурнумда чогаалчының чаш чылдары каяа эрткенил, кандыг черге эге билиг чедип алганыл деп документилер чок. Баштайгы тыва интеллигентилер Даг-Алтайга башкы, агроном, зоотехник, ветеринар билиглерни чедип алгылаан. Салчак Тамба база оларның аразынга кирип, Даг-Алтайга техникумну кызыл диплом-биле дооскан. Оон келгеш, Каа-Хемге мал эмчилеп турганы ол-дур.

Кызылдың совет-партия ажылдакчыларының школазын доозупкан, ынчангы Кызыл партия райкомунуң ийиги секретарынга ажылдаан. Оон соонда СЭКП Каа-Хем партия райкомунуң бирги секретарынга ажылдаан. Алызындан чогаалчы кижилер болгаш, ол каяа-даа чорааш, парлалгага киржилгезин үспейн келген. “Шын” солунга элээн хой чылдарда ажылдап, Тывага база бир шыырак журналистерниң сапынга кирип чораан. Салчак Тамба элээн каш шүлүк номнарының база чечен чугааларының — үш проза номунуң автору. “Амыргалаар” деп тоожузу бүгүдөгү билдингир. Ам сезен харлап турар чогаалчының допчу намдарын каксы чугаалаарга мындыг-дыр.

Чогаалчы кижиниң ажылын үнелээрге, оон аажы-чаңында чедер-четпестерин барымдаалаар дээр болза, коңгүс удур мен. Салчак Өдекесвич 60 харлап турда, тыва радионуң чечен чогаал дамчыдылгазынга ажылдап турдум. “Улуг-Хемниң чалгыгларын” дамчыдып тура, Салчак Тамбаның 60 харлаан юбилейн “Тыва тудуг” трезиниң бажыңынга болуп эрткен деп чарлап үндүрдүм. Оон соонда даргаларымдан кончуг улуг килең-кылыкты бодум кырымга чылча дүжүртүп алдым. Кымны чогаалчы дээрил, оон дугайында кандыг барымдааларга даянып алыр ужурлугул дээш, даргам менче дарынып турганын ам-даа утпаан мен.

Салчак Тамба шыырак тыва шүлүкчүлерниң бирээзи. Оон аңгы-аңгы үелерде бижээни ыры болу берген шүлүктери узун назылыг, ылаңгыя “Доңгада кадыы” тыва поэзияның классиктиг чогаалы болуп артып калыр.

Каа-Хем кожуун чурттуг салчактар уктуг Өдекей огул Тамба 1983 чылда аар аарааш чок болган. “Сөзүм утпа”, “Хойжу сугга барыксаар мен” болгаш өске-даа чараш сөстүг, аялгалыг ырлары ырлап чоруур база Тамбаның шүлүктерин үнелеп билир болгаш, чогаалчыны соолгү орукче үдээр сзулаалга киришкен мен. Богүн оон дугайында кыска сактыныкыны бижип олуро, ол хүн сагыжымга кирип чораан бодалдарым дүүнү чаа ышкаш сагындырды...

“ДОҢГАДА КАДЫКТЫҢ” ЧАА НОМЧУЛГАЗЫ

Тыва чечен чогаалдың шоодуг хевиринде “Доңгада кадык” онзагай черин ээлеп турар. Бо чогаалдың сюжедин автор улустуң кочу тоолдарындан алган дээрзин хоочун шүлүкчү Юрий Күнзеген бадыткап чугаалады.

Шажын-чүдүлге катап эглип келирге, чамдык башкылар бо чогаалды коммунисттик идеологияның эрге-ажыын эдерген чогаал-дыр дээн хоон-биле ону далдаксап турар. Үш чыл соңгаар Дус-Хөлге болган тыва чогаал башкылары-биле ужуражылга үезинде классиктиг чогаалдың үе-үелерге хамаарыштыр чаа номчулгазы турар деп санал кирип турган кижини мен. Ам ону допчулаарга, мындыг ыңыс.

Бирээде, бо чогаалда чүгле лама кижини шоодуп турар деп чаңгыс аай бодаалдан уштунар ужурулуг бис. Шоодуг хой “арышныг”. Кандыгдаа профессияның кижизи бо хевирлиг каттырынчыг байдалга таваржып болур. Чогаалдың комиктиг (хоктүг) байдалды тургузуп келген кезээн сактып корээлиңер. Орукка чорааш кым-даа кижини кирген оонден чем эреп орбайн капчаар. Чаагай кадыкты манап орган чорумал кижиге ооң дузуп ажыды кааптарга, хомуданчыг, харааданчыг болур-даа ужурулуг. Лама башкы ол дээш ону эгезинде чиксээн хоңгү чнде берген. Бичин уругнуң эрттир каапкан “дузу” дус эвес, чигир болганы-биле демги ламаның чазыйы хайынгаш, дүне када олче холун супкан болгай. Оон ыт-куштан, оор-сук багай атка киреринден дескен, чаваан чара базып алыры — комедияның хөгжүлдезиниң дээди чадазы-дыр.

Бо чогаал амгы үеде болза, кол маадырның “масказын” (ооң социал арыш) оореникчилерге билиндирер дыка тода үлегер болур ужурулуг. Демги ламаның орнунга бо үениң шагдаазын олуртупкан дижик бис, шагдаа кижини оор кылбас ужурулуг. Ындыг таварылгада демги кадыкчыс бисэки шоот үндүрер персонаж (киржикчи) болуп хевээр артар. Сюжеттиң чүгүрүүн ооредирде бо чогаал ам-на эки үлегер болу берди.

Чечен чогаалдың тоогүлүг ужуру-дузазы деп билинишкин бар болгай. Ол талазы-биле “Доңгада кадык” мырыңай чаа материалды бээр.

Сарыг шажын XVII век үезинде бистиги Тывага пенгерен эгелээн болза, XIX вектиң тоңчүзүнде ол дыка ханы хорзун албаан. Тус чоңуң үндезин сүзүү эң бурунгу оран-таңды ээзинге, от-чаячыга (языческая) азы хам чүдүлге болуп артпышаан. Ынчанга ол сүзүк бо үениң экологтуг кижизидилге оорединге тааржып турары бо.

Эрткен вектиң төнчүзүндө Моолга болза, беш эр кижиниң бирээзи-ле лама болуп турган. Шавыраачы ламалар холун эрттир көвүдээш, хүрээ-хийт, шажын-чүдүлгө чошну дарлап молчүүрүнүң чепсээ болуп турганын тоогү документиелери бадыткап турар. Ынчангап “ужур билбес кижиге уржук халдавас”, “чаараанда саяктаар, чадараанда хамнаар” дээн чижектиг кочу чугааларның тыптып турган үндезини-даа ол. Бо хүннерде бистинде болза, ийи-бир дарина билир кижиге бүрүзү лама мен деп чоруур-дур. Ынчангап “Доңгада кадыктың” үнөзи читкен деп түңсээр барымдаа тывылбас-тыр. Кол-ла чүве автор бо чогаалды бедик уран деңгелге бижээнинде болуп турар.

Ооң уржуу-биле чүвени дус бе азы чигир бе деп эчизинге чедир билип албайн чыткаш, сотка дүжер далаш чорукту шооткан чогаал-дыр дээрзин билиндирери чугула. Ынчангап тыва чогаалдың оюн-баштак, кочу-шоодуг эге хорещизин тургусчурунга Салчак Өдөкеевич Тамбаның үлүү бар.

Ооң “Амыргалаар” деп тоожузу аңчы-меңчи тыва кижиниң амыдыралын билип алырынга база бир коскү чогаал болур. Каа-Хем улузунуң тус чугаа, домаа-биле база байлак онзагай чогаал.

Хоочун чогаалчы “Доңгада кадыктап” аңгы уругларга элээн хой солун шүлүктөрүн, чечен чугааларны бижигилээн. Аңаа бадыткал кылдыр ооң дараазында шүлүктөрүн наарадывыс.

Сюжеттиң шевер тургузуун дамчыштыр чогаалдың утка-шынарын байыдып алырыңче сагыш салып чораан кижилерниң бирээзи Салчак Тамба дээрзин “Алышкылар” деп бөлүктээн шүлүктөрдөн көрүп болур. Мында бичин шүлүккө безин эпилот база прологту чедимчелиг ажыглааны тывызык, солун.

Хөөлбекте кадыргылар

Чаашкын соонда Шацгыр-Даш суу
Саваа сыңмас дажыг чыткан.
Хемим дыртым болу бээрге,
Кежиг черге чортун келдим.

Ында бир-ле хөөлбек чиктиг —
Хайынганыг бырлацнап тур.
Ылавылап чеде бердим.
Кадыргылар үстүп каап-тыр.

Каш-ла ускууш хөөлбек соглур —
Кадыргылар олгүлөп каар.
Ажап-чилби кускун, сааскан
Ацаа чыгып, тодар, дойлаар.

Дергээ чораан бодүрээмни
Дегийт шалып чежип алдым.
Агым сугну хуунга ускаш,
Ацаа балык шүүрөп тур мен.

Шацгыр-Даштын суунга чедир
Шаам төндүр шолкаан-дыр мен.
Хоокүй чарап кадыргылар
Хоолбээн кагган, хемче коштү.

Сугже урган балыктарым
Танаан ажып, чакпа херип,
Ханы ээрем дүвүндүве
Карап кылдыр шымны берди.

Мен дег ындыг кээргек улус
Ковей дээрзин хандыр бодап,
Беримчелиг чуртум алгап,
Хоомейлеп ырланкан мен.

Алышкылар

Кымның ажыы эвээш, хой дээш,
Кыдыглажып артыкташпаан
Айыыр, Кадыыр, Дырбааш дижир
Алышкылар чораан иргин.

1. Кадыыр

Кадарчы эр алаак черге
Кадыыр туткан чедип келгеш,
Шалаан, таптаан мези-биле,
Чарнын чайып, сиген кескен.

Чидиг кадыыр кегженирге,
Шилирт-хылырт кылынгылап,
Өлең сиген олбук черже
Өнөш кыннын ужуп турган.

Тавычалар кожа-кожа
Дадаазынны шөйгени-ле,
Чычыы-биле тонну бышкаш,
Сырып, хээлеп даарааны-ла.

Чилби дыа дег, чылгангылап,
Чидиг кадыыр ырлап турган,
Додем черин тазартып каап,
Доңгеликтиң бажын таарган.

“Кадыырның ам херээ чок” дээш,
Кагбайн, ам-даа эдилээли.
Машиналар барбас черден
Малга сиген кезер эт-тир.

2. Дырбааш

Хүнгө сиген чадып, догеп,
Дараазында дырбааш келир,
Күштүг холдуң эжежи бооп,
Тавычалар контаргылаар.

Хожудаңгай чепсек-тир дээш,
Хоомай көргөн шолук хоөннер

Дырбааш туткан, шырбаяры
Дыка берге, түвектиг дээр.

Тракторнуң база аъттың
Дырбааштары барбас чер хой:
Холдуң бодүүн эди орта
Кончуг тааржыр, сисенчи эш.

3. Айыыр

Шал көк сиген бөлүп алгаш,
Чаашкын суунга шыгытпас дээш,
Хөпээннерни сарааттаар деп
Хөлчөк улуг чымыш үнөр.

Адыр ыяш — айыыр туткан
Ажылчыш хол сарааттыва
Боле сөөрткен хөпээннерни
Бөрттер дег чинк үндүр октаар.

Айыырың бис ооң соонда
Ажыыш кыжыш база көөр бис.
Шанаавыска сиген салчыр,
Чаштан, тендеп чалданмас эт.

* * *

Айыыр, Кадыыр, Дырбааш дижир
Алышкылар — ажыл чепсээ.
Ынчангантың оларны мен
Ырлан, мактаан ужурум ол.

1973

Алдын моожа

I.

Арбай-оолдуң отряды
Аъттангантың чанып түрдө,
Алдын моожа тараа чалаан
Аныяктар үдөп келген.

— Шаңга тараа сайгарган-даа,
 Чаңгтаан мажак чыгтылаан-даа
 Өөреникчи бичиилерниц
 Өргөөн ижин утпас-даа бис.

Артель-бөлгүм белээ кылдыр
 Алдын моожа туттувус — дээш,
 Акный берген дарга киж
 Адын часкааш: — “Ура” — диген.

Чаңгыс моожа школага
 Чаа чыл чедир бүдүн турган.
 Шивижикти дагаан залга
 Шимелде бооп көстүп келген.

Маска кеткен уругларның
 Мактал ыры куттулгаштың,
 “Шивижикти”, “Каравайны”
 Чир-шоң хөглүг бадыргылаан.

II

— Моожавысты бастырып аал,
 Богун-чамын арыглап каал,
 Чазын эрте чажып тарааш,
 Чаагай дүжүт манаалыңар!

Баштың башкы ону сөглээш,
 Маажым, топтук ажыл баштаан.
 Сарыг оңуң алдын моожа
 Чадыг орта саглаш дүшкен.

Моожаны чөмшөп кээрге,
 Бопук ишти тараа болган;
 Ацаа кым-даа хомудаваан,
 Аажок камның ажаан ийижаан.

III

Чазын демги отрядка
 Чаңгыс оңчук шолдү берген.

Бопук ишти үрезини
Бодамчалыг, ылап чашкан.

Көк-көк сыптар июнь айда
Хөрзүп дешкен, хөлбөң-чиндиң.
Хатта холдүү чалгааны дег,
Карак таалаар чурумалдыг.

Алдын моожа үре-толү
Август айда салдангантың,
Айың орту чедип чорда,
Алдын мажаан көөргедипкен...

Агроном ат шагда алган
Арбай-оол ам улуг эр бол,
Алдын моожа төөгүзүн ол
Амгы бөгүн сактын чоруур.

Чаңгыс моожа үрезини
Саргал, Ажык долуп барган:
“Арбай-оолдун сорту” дижир
Аажок чемгир кызыл-тас бар.

“Чаагай үнген тараавыстың
Чаңгыс мажаан чидирбээл!” — деп,
Агрономнар даңды чагыыр,
Арбай-оол-даа база ыңдыг.

БИСТИҢ АВТОРЛАРЫВЫС

Алексей Дүгерович АРАПЧОР. Таңды кожуунуң Межегейге 1924 ч. төрүттүнгөн. Кызылдың педагогика институтун дооскан. 1942 ч. школаларга башкылап эгелээн. “Шыш” солунга корреспондентилеп, ТДАТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы бооп ажылдап чораан. РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы. Баштайгы шүлүү 1943 чылда парлаттынган. “Кадарчының ыры”, “Сеткилдин ыры”, “Идегелдин отчугажы”, “Эр салым” деп болгаш өске-даа номнарының автору, элээн хой тоожулары, чечен чугаалары, очерктерни бижээн, тыва улустуң мифтерин чыып бижээш, тускай ном кылдыр парладып үндүргөн. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү.

Эдуард Байырович МИЖИТ. 1961 ч. Улуг-Хем кожуунуң Торгалыг суурга төрүттүнгөн. А. М. Горький аттыг литература институтун дооскан. “Бузундулар”, “Кезерниң балдызы” деп шүлүктөр номнарының автору. Верлибр дээр аяннажылга чок, “хостуг” шүлүктерни баштай бижээн. Оон “Кым сен, Субедей-Маадыр?”, “Чиргилчинер” деп шинелери театрга тургустунган. В. Ш. Кок-оол аттыг хөгжүм-шини театрының чогаал килдизинге, Тываның ном үндүрер чериниң редакторунга ажылдап чораан. “Тываның аныяктары” солунуң кол редактору. РФ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү, Тыва Республиканың культура болгаш кино яамызының шаңналының лауреады.

Черлиг-оол Чашкынмаевич КУУЛАР (чогаалчы ады Куулар Черлиг-оол). 1940 ч. Чоон-Хемчик кожуунуң Хорум-Дагга төрүттүнгөн. Кызылдың педагогика институтун дооскан. Школага башкылап, улусчу чогаадылганың болгаш культура-чырыдыышкын ажылының эртем-методика төвүнүң социология килдизиниң эргелекчизинге, ТДАТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызынга, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң консультантызынга, “Улуг-Хем” сеткүүдүн кол редакторунга ажылдап чораан. “Аьдым”, “Үс”, “Сугда даштар”, “Даң хаяазы” деп шүлүктөр чыындыларының, “Шораан” деп тоожунуң автору, элээн хой чечен чугаалары, чогаал-критиктиг чүүлдерни бижээн. С. Козлованың “Аьттыг шеригжи кыс” деп шүлүглелин, М. Ворфоломеевтиң “Кожегелер”, Т.Сметаниниң “Лоокуут биле Нюргухун” деп шинелерин орус дылдан очулдурган. РФ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү. Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы.

Салчак Бүрүшкекович МОЛДУРГА. Моңгун-Тайга кожуунуң Мугурга 1936 ч. төрүттүнгөн. Кызылдың педагогика институтун дооскан. Школаларга башкылап чораан. Баштайгы чогаалы 1953 ч.

“Сылдысчыгаш” солунга парлаттынган. “Шуурган”, “Таныш”, “Истер”, “Аялга”, “Тура-сорук”, “Үениң судалы”, “Ыдыктарым”, “Сүзүк” деп шүлүктөр номнарының автору. Элээн хой чечен чугааларны, очерктерни, литература болгаш чогаалчылар дугайында чүүлдерни бижээн.

Армян шүлүкчү С. Капутикяниның “Маша чениенип олур” деп чогаалын болгаш өске-даа хой чогаалдарны орус дылдан очулдурган. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү.

Монгуш Өлчей-оол (Өлчей-оол Кунгаевич Монгуш). 1934 ч. Чаа-Хөл кожуунуң Ак-Хемге төрүттүнгөн. 1953 ч. чогаал бижип эгелээн. “Чаа-Хөлдүң айдыңында”, “Кокпалар”, “Сүзүглелим”, “Назын”, “Хөөрээрниң чугаалары” болгаш өске-даа шүлүк, проза номнарының автору.

Тыва дылче Т. Шевченконуң, А. Прокофьевтиң, Д. Блынскийниң, Р. Гамзатовтуң, В. Тельпуговтуң болгаш өскелерниң-даа шүлүктерин болгаш чечен чугааларын очулдурган. РФ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү чораан. 1995 ч. мөчээн.

Владимир Седипович СЕРЕН-ООЛ. 1942 ч. Өвүр кожуунуң Торгалыгга төрүттүнгөн. Ленинградтың театр, музыка болгаш кинематография институтунга өренип чораан. “Тываның аныяктары”, “Шың” солуннарының редакцияларында, В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрында артистен, чогаал килдизиниң редакторунга ажылдап чораан.

“Сыгыт”, “Солаңгы”, “Монолог солнуңа”, “Өгже чалалга”, “Почерк любви”, “Белдир”, “Каң-кыс”, “Хээлиг истер” деп шүлүк болгаш тоожу номнарын парладып үндүргөн. “Оруктар, оруктар...”, “Сөөскеннер чечектелип турда”, “Күдер-аңчы”, “Амыдыралдың хээлери” болгаш өске-даа шиилерин театрының сценазынга көргүскөн. Тыва дылче С.Маршактың, С. Могилевскийниң, А. Пушкинниң, С. Есенинниң чогаалдарын, Ж-Б. Мольерниң, У. Гаджибековтуң, М. Тикамацуниң шиилерин очулдурган. Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы.

РФ-ның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү чораан. 1994 ч. мөчээн.

Александр Александрович ДАРЖАЙ. 1944 ч. Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы суурга төрүттүнгөн. Кызылдың педагогика институтун дооскан. “Тываның аныяктары” солунуң редакторунга, Тываның ном үндүрер чериниң чечен чогаал редакторунга, Тыва Республиканың парлаалга болгаш информация яамызының сайыдынга ажылдап чораан. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баптаар чериниң даргазы.

Баштайгы шүлүү 1964 ч. “Шын” солунга парлаттынган. “Төрөөн черим”, “Үделге”, “Эргеленип”, “Артыш айдызы”, “Монге черим”, “Өглериwис ак-көк ыжы” болган өске-даа шүлүк номнарының, “Чурттаарын күзөтүң”, “Сылдыстыгда дүш”, “Четкер четкизи”, “Шагар-оьтга шалың” деп тоожу, шии номнарының автору, “Четкер четкизи” деп шиизин сценага ойнап көргүскөн. Ооң чогаалдары орус, украин, алтай, казах дылдарже очулдуртунган. А. Грибоедовтуң “Угаандан човулаң”, Б. Брехтиң “Сычуанда буянның кижии” деп шиилерин, С. Есенинниң, А. Блоктуң, А. Бартоңуң, С. Даниловтуң шүлүктөрүн тыва дылче очулдурган. РФ-ның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, ТР-ның “Шылгарацгай күш-ажыл дээш” медалы-биле шаңнаткан, ТР-ның Күрүне шаңналының лауреады.

Екатерина Дүктүг-оолоwна ТАНОВА. 1930 ч. март 27-де Сүт-Хол кожуунуң Суг-Аксынга төрүттүнгөн. Кызылдың педагогика институтун, СЭКП ТК-ның чапында Партияның Дээди школазының журналистика факультетин дооскан. Школаларга башкылап, солуннар редакцияларынга, Тыва АССР-ниң телевидение болган радиодамчы-дылга талазы-биле Күрүне комитетиниң даргазының оралакчызынга, Тываның хөгжүм-шии театрының директорунга ажылдап чораан.

1952 ч. чогаал ажылын эгелээн. “Хемчиктиң хүнү”, “Дамырак”, “Хемчиктиң ыры”, “Херелмаа”, “Вербa в цвету” деп шүлүктөр номнарының, “Акым дугайында тоожу”, “Иениң салым-хуузу”, “Дошкун чылдарың чазы”, “Кара-Бай” деп тоожуларның, элээн хой шиилерниң автору. Тоогү эртемнериниң кандидады. РФ-ның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы.

Олчат-оол Карымович МОНГУШ. 1950 ч. Сүт-Хол кожуунуң Кара-Чыраага төрүттүнгөн. Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун дооскан. Мал эмчизи болуп ажылдап чораан, амгы үеде “Тыванефтепродукт” каттыжышкынының улуг мастери.

Василий Ууртакович ХОМУШКУ. 1956 ч. Барыш-Хемчик кожуунуң Хонделецге төрүттүнгөн. Кызылдың педагогика институтун дооскан. Башкылап чораан. “Хемчиктиң сылдызы” солуннуң редакторунга, Тываның ном үндүрер чериниң редакторунга ажылдап чораан. “Шын” солунуң кол редактору.

Баштайгы чогаалы 1976 ч. “Тываның апаяктары” солунга парлаттынган. “Дун төл” (1989), “Мончарлыг кижии” (1996), “Сокровенная мечта” (1997) деп юморлуг чечен чугаалар номнарының автору.

Николай Шагдыр-оолович КУУЛАР. 1958 ч. апрель 4-те Өвүр кожуунуң Торгалыгга төрүттүнгөн. Томскиниң политехниктиг институтун, А. М. Горький аттыг литература институтун дооскан. “Шың” солунуң үлөтпүр килдизинге, Тываның ном үндүрер чериниң кол редакторунга, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазынга ажылдап чораан. “Улуг-Хем” сеткүүлдүң кол редактору.

“Чайык”, “Маңган ак кулу”, “Өгбелерим чурту”, “Чырык болгаш дүмбей”, “Даңгына” деп шүлүк номнарының автору. Шии болгаш проза чогаалдарын бижээн. Делегейниң болгаш Россияның чоннарының чогаалдарындан элээн хөй очулгалгаларны кылаган. РФ-ның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Монгуш Хүргүл-оолович МАҢНАЙ-ООЛ 1933 ч. Өвүр кожуунуң Хандагайтыга төрүттүнгөн. Кызылдың педучилищезин, Ленинградтың күрүне университединиң тоогү факультедин, ССРЭ-ниң ЭА-ң археология институтунуң аспирантуразын дооскан, тоогү эртемнериниң кандидады.

1959 чылдан бээр ТДЛТЭШИ-га ажылдап келген. 90 хире эртем ажылдарын, 8 номну парлаткан. (“Тува в скифское время”, “Тува в эпоху феодализма”, “История Тувы” болгаш о.о.). Эртем ажылдары англи, япон дылдарга үнгөн. ТР-ның эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы.

Зоя Байыровна САМДАН. Тес-Хем кожуунуң Самагалдайга төрүттүнгөн. Иркутскиниң күрүне университедин, ССРЭ-ниң ЭА-ң Делегей литературазының институтунуң (ИМЛИ) аспирантуразын дооскан. Филология эртемнериниң кандидады. ТДЛТЭШИ-га (амгы ГШИ) эртем ажылдакчызы болуп, яңзы-бүрү албап-дужаалдарга ажылдап келген. 50 хире эртем ажылдарын парлаткан. “От фольклора к литературе” деп номнуң автору. “Сибирьниң болгаш Чөөн чүк улустарының аас чогаалының тураскаалдары” деп 60 томнуг серияның Тывага хамаарышкан 4 томунуң 1-ги, 2-ги томун белеткээн.

Антонина Саар-ооловна ДОНГАК. Өвүр кожуунуң Торгалыгга төрүттүнгөн. Ленинградтың күрүне университединиң чөөн чүк факультедин дооскан. ГШИ-ниң Чөөн чүк сөзүгүлдериниң секторунуң эртем ажылдакчызы. Индий, төвүт, моол уктуг тыва тоолдар дугайында эртем ажылын бижип турар. Элээн каш чогаал-критиктиг ажылдарының автору.

Чап Монгушович ЧҮЛДҮМ. Чөөн-Хемчик кожуунуң Хорум-Дагга төрүттүнгөн. Кызылдың педагогика институтун дооскан. Школаларга башкылап, партия-совет органның, Башкылар билин

бедидер институтка, солуннар редакцияларынга ажылдап чораан. “Кырган-авамның аптаразы”, “Тевек” деп чечен чогаал номпарының, хой санныг чогаал-критиктиг ажылдарның автору.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кезигүпү.

Семен Маадырхеевич ОЮН. Таңды кожуунуң Суг-Бажынга 1946 ч. торуттүнген. Кызылдың педагогика институтун дооскаш, Улуг-Хемниң Иштии-Хем, Таңдының Кочетова школаларынга башкылан, ВЛКСМ болгаш СЭКП Таңды райкомиарынга ажылдап чораан. “Красное знамя” (ам “Таңды-Уула”) солунга хой чылдарда ажылдаан, амгы үеде ол солунуң редактору. Хой санныг чогаал-критиктиг чүүлдерниң автору.

ББК 84 — 4—5 Тув.

У 47

Н. Ш. Куулар,
кол редактор

Ч. Ч. Куулар,
тоожулал болгаш публицистика
килдизиниң редактору

Ю. Ш. Кюнзегеш,
харысалгалың
секретарь

Чогаалдарның
машинага
ийи
интервал
парлаан
бирги хоолгазын
хүлээп алып.

Редакция
коллегиязы:

Е. В. Антуфьев,
А. А. Даржай,
Н. Ш. Куулар,
З. Б. Самдан,
А. Х.-О. Ховалыг.

Сеткүүлге
келген чогаалдарны
рецензиялавас,
делир эгиттес.

Авторларның бодалы
редакцияның түрүжү-биле
дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге келген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда “Улуг-Хем” сеткүүлге
парлаттынганын айтыры албан.

СЕТКҮҮЛДҮҢ ҮНДЕЗИЛЕКЧИЛЕРИ: Тыва Республиканың Чазаа, Парлаалга
болгаш информация комитеди, Тываның Чогаалчылар эвилели, “Улуг-Хем”
сеткүүлдүн журналистер коллективи.

ҮНДҮРҮКЧҮЗҮ: Тываның Чогаалчылар эвилели. Россия Федерациязының
парлаалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле
хоойлужудулгаларын сагырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республикада
девискээр эргелединге сеткүүлдү бүрүткээн.
Бүрүткеткен дугаары — Т-00028

У 4702580600—3
133/01/—98 без обьяв.

47.25.86
ББК 84—4—5 Тув.
© “Улуг-Хем” сеткүүл, 1998.

Улуг-Хем, № 1

Литературно-художественный и общественно-политический журнал
Союза писателей Республики Тыва

1998

январь—февраль

На тувинском языке

Главный редактор Н. Ш. Куулар.
Редакторы издания К-Э. К. Кудажы,
Ч. Ч. Куулар, Ю. Ш. Кюнзегеш.
Обложка художника В. У. Донгака.

На 2-й и 3-й страницах обложки
писатели Л. Б. Чадамба и С. О. Тамба.
(фото из архивов родственников и О. Охемчика)
Художественный редактор В.У. Донгак.

Сдано в набор 17.02.1998. Подписано в печать 10. 04.98.

Формат 60x84/₁₆. Бумага типографская № 2. Гарнитура Times Tиуа. Печать офсетная Физ.
н.л. 12,5. Усл. н.л. 11,63. Усл. кр.-отт. 11,56. Уч.-изд. л. 11,5.

Тираж 1000 экз. Цена договорная.

Заказ № 62.

Редакция журнала "Улуг-Хем", 667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография Госкоминформсчати Республики Тыва, 667000, г. Кызыл, Республика Тыва,
ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

10-00

10-00

"УЛУГ-ХЕМ" — 1998

Дараазында үндүрүлгелерден номчунар:

С. А. Сарыг-оол — 90. Чогаалдар, чагаалар, сактыышкыннар, шинчилел ажылдары.

Н. Куулар. Дүүшкектерлиг ээр-гагыр оруктар. Тоожу.

Тоожулар, чечен чугаалар:

С. Молдурга, Т. Карыма болгаш өскелер-гаа.

М. Маннай-оол. Хомгу дайыны. Төнчүзү.

Т. Верещагина. Иннокентий Сафьянов.

Критика болгаш чогаал шинчилели:

З. Самган, У. Донгак, С. Комбу, Л. Мижит, В. Салчак.

Шүлүктөр:

А. Даржай, Ч. Куулар, Э. Мижит, М. Күжүгет, Б. Онгар болгаш өскелер-гаа.